

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА
МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

ГУЛИСТОН ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

“СОЦИОЛОГИЯ”

фанидан янги маъруза матни

Г У Л И С Т О Н - 2016

«Социология» фанидан янги маъруза матни

Тузувчи:

“ТАРИХ” кафедраси доценти Н.Темирова

Ушбу янги маъруза курсида социология фанининг предмети, тадқиқот объекти ва усуллари, фан сифатида вужудга келиши ва ривожланиш босқичлари, жамиятнинг ижтимоий тизимлари, ташкилотлар, гуруҳлар, шахс, жамият ва давлатнинг социал моҳияти, социал муносабатлар, социал тараққиёт ва социал ўсишнинг моҳияти ва манбалари, социал - этник муносабатлар масалалари, меънат ва меънат жамоалари, таълим ва тарбия, никоҳ ва оила, жамоатчилик фикри социологияси каби мавзулар уч бўлимдан иборат таркибда ёритилган бўлиб, учинчи бўлимнинг сўнггида эмпирик социологик тадқиқотлар ўтказиш усуллари ва ащамияти ёритиб берилган.

Маъсул муҳарир: Фалсафа фанлари номзоди доцент Абдирахатов Х

Тақризчилар: катта ўқитувчи Дониёров С

ўқитувчи Эшмуродов С

Гулистон 2016

КИРИШ

Социология мустақил ижтимоий-сиёсий фан бўлиб, жамиятнинг таркибига кирувчи алоҳида институтлар, тизимлар, гуруҳлар ва улар ўртасидаги ўзаро алоқадорликни ўрганади.

Социология фан сифатида XIX - асрда шаклланган бўлиб, у социал фалсафанинг масалаларини янада шакллантирилиши, конкретлаштирилиши, ҳамда эмпирик социал тадқиқотларнинг ривожлантирилиши оқибатида юзага келди. Жамият ҳаётида рўй бераётган жараёнларни билишда, мамлакатни бошқариш соҳаси бўйича муаммалар илмий назарияларни ишлаб чиқишда бошқа ижтимоий фанлар қаторида социологиянинг ҳам аҳамияти каттадир.

Шозирги ижтимоий фанлар билан бир қаторда, социология фани олдида ҳам ижтимоий - иқтисодий давр хусусиятлари, бозор муносабатларига ўтиш жараёни ва унинг келгусидаги ижтимоий оқибатларини ўрганиш масаласи кўндаланг бўлиб турибди. Социология доирасида бу муаммоларни назарий, ҳам амалий томонлари диалектик бўлиқ шолда олиб қаралиши шарт, жамият ҳаётининг ҳар бир алоҳида олинган тизимлари эса хусусий ва конкрет социологик тадқиқот асосида ўрганилади.

XX - аср тугаётган ва XXI - аср кириб келаётган бир пайтда жамият тараққиётини тадқиқ этадиган фанлар билан бир қаторда социологияга бўлган эътибор янада ортиб бормоқда. Сўнгги йилларда социология бўйича йирик мутахассислар, олимлар етишиб чиқдилар. Улар бу фanning турли тармоқлари бўйича назарий ва амалий аҳамиятга эга бўлган илмий ишларни, дарсликлар ва ўқув қўлланмаларини chop этмоқдалар.

Марксизм таълимоти собиқ социалистик мамлакатларда социологияни назарий ва амалий аҳамиятини анча сусайтириб юборди, натижада ушбу фан соҳасида катта бўшлиқ пайдо бўлиб, бу шолат социологларда тушқунлик қайфиятини юзага келтирди. Турли йилларида кўпгина олийгоҳ ва илмий тадқиқот институтлари реал ҳаётдан муайян даражада ажралиб қолганлиги сир эмас. Социология фанининг асосий ижтимоий вазифаларидан бири ҳам шундай ажралишларнинг олдини олишдан иборат. Айни пайтда \arб мамлакатларида эса социологиянинг назарий концепцияларини яратиш бўйича катта ишлар амалга оширилиб, илмий баҳслар давом этмоқда. Ўзбекистон республикасининг ривожланиш имкониятларини социология фани доирасида таҳлил қилиш, ўрганиш ва олинган илмий назарий хулосалардан амалий фойдаланиш муҳим масалалардан бирига айланмоқда.

Мустақил Ўзбекистоннинг келгусидаги ижтимоий тараққиёт йўналишини ўрганиш кўп жиҳатдан юқорида кўрсатиб ўтилган тадбирларни амалга ошириш билан бўлиқ. Шу туфайли республикамызда социология фанини янада ривожлантиришга катта аҳамият берилиб, барча олий ўқув юр்தларининг турли мутахассисликлари учун ўрганилиши шарт бўлган фан даражасига кўтарилди.

1 - МАВЗУ : СОЦИОЛОГИЯНИНГ ПРЕДМЕТИ, ТАРКИБИЙ ТУЗИЛИШИ ВА РИВОЖЛАНИШ ҚОНУНИЯТЛАРИ.

1.1. Социология фанининг предмети ва функциялари.

1.2 Социал қонунлар ва одамларнинг социал фаолияти.

1.3. Социология фанининг сиёсий фанлар тизимида тутган ўрни.

1.1.СОЦИОЛОГИЯ ФАНИНИНГ ПРЕДМЕТИ ВА ФУНКЦИЯЛАРИ

Социология лотинча (жамият) ва грекча (сўз, таълимот) сўзларидан келиб чиққан бўлиб, жамият ҳақидаги фан маъносини англатади. Жамиятни тушуниш, англаш, унга нисбатан сўз муносабатини билдиришга тенг бўлиб инсониятнинг ҳамма тарихи учун хос бўлган. “Социология” шақидаги тушунча биринчи марта XIX - асрнинг 30 - йилларида француз файласуфи Огюст Конт томонидан илмий қўлланишга киритилган.

Унинг тушунишича социология жамиятга тааллуқли бўлган ҳамма нарсаларни ўз ичига олган жамиятшунослик билан бир қаторда турган.

Социологиянинг асосчиси француз мутафаккири О. Конт социологияни жамият шақидаги тажрибага асосланган фан деб ҳисоблайди. Э. Дюркгейм социологиянинг предмети социал далиллар шақидаги фан деб атайди.

Марксизмда социология предмети ижтимоий тизим сифатида жамиятда ва унинг тузилмавий элементларини ташкил этган шахслар, ижтимоий бирликлар, ижтимоий институтларни илмий асосда ўрганиш ҳисобланади.

Шозирги бизнинг адабиётларда социологияга қуйидагича таъриф берилган: Социология - яхлит ижтимоий тизим сифатида жамият шақидаги унинг таркибий элементлари орқали (шахслар, ижтимоий бирликлар, институтлар) бу тизимни амал қилиш ва ривожланиши шақидаги фандир. Социология объекти жамият ҳисоблансада, социология предметида дастлабки босқичи сифатида жамият тушунчасини ажратиш кўрсатиш етарли эмас.

Социологиянинг илмий мақомини асослашнинг мощияти унинг объекти ва предмети ўртасидаги фарқдан келиб чиқади. Объектни билиш - тадқиқот объекти нимага йўналтирилганлигини, объектив воқелик сифатида унга нима қарама - қарши турганлигини англатади. Шар қандай воқелик, жараён ёки объектив воқеликнинг муносабати турли фанларнинг (физика, химия, биология, психология, иқтисодиёт, социология ва ҳоказолар..) объекти бўлиши мумкин. Предмет, объект каби объектив воқеликнинг бир қисми ёки унинг элементлари йиғиндиси умумий ёки ўзига хос хусусиятига эга. Ўз навбатида шар бир фан ўз предмети нуқтаи назаридан фарқ қилади.

Социал деган тушунча, социал алоқалар, ҳамда муносабатлар ва уларни ташкил этиш усуллари, социология билим объектининг ўзига хослигини очиб берса, социал қонуниятлар эса социология фани предмети аниқлаш учун бошланғич нуқта ҳисобланади.

Шундай қилиб, социология тарихий аниқ ижтимоий тизимларнинг амал қилишининг социал умумий қонун ва қонуниятлари шақидаги, ушбу

қонун ва қонуниятларнинг шахслар, ижтимоий гуруҳлар, бирликлар, синфлар, халқлар фаолиятида номоён бўлиши ва таъсир кўрсатиш дастаги шақидаги фандир. Социология учун социал деган тушунча асосий шисобланади. “Социал” тушунчаси биринчи марта Карл Маркс томонидан фойдаланилган. Улар одамларнинг бир бирига бўлган муносабати, ҳаёт тарзи шароитлари ва далилларини ва инсоннинг жамиятда тутган роли ва шолатини тащлил этганларида “Социал” муносабатлар тушунчасини қўллаган. Социал у ёки бу хусусиятнинг ва социал муносабатларнинг ўзига хос йи\индисидир. Щар қандай социал муносабатлар тизими (иктисодий, сиёсий ва бошқа) одамларнинг бир бирига ва жамиятга бўлган муносабатига таълукли. Социал деган тушунчанинг ўзига хослигини характерловчи қуйидаги асосий жихатларини ажратиб кўрсатиш мумкин.

Биринчи, бу хусусият турли гуруҳ, индивидлар учун тааллукли ва улар томонидан социал муносабатларнинг у ёки бу хусусиятини интеграциялаш натижаси шисобланади.

Иккинчи, ҳозирги социал муносабатлар (иктисодий, сиёсий ва бошқа) билан боланган индивидларнинг ва уларнинг гуруҳлари ўртасидаги турли муносабатларнинг мазмуни ва характерини англатади.

Учинчи, социал жихат турли индивидлар ва гуруҳ индивидларининг бир - бирига, жамиятдаги тутган ўрнига, ижтимоий ҳаёт воқелик ва жараёнларига муносабатида номоён бўлади.

Тўртинчи, индивидлар ўртасидаги алоқа ва ўзаро таъсирнинг номоён бўлиши биргаликдаги фаолияти натижаси демақдир.

Социология ижтимоий ҳаётни у ёки бу формада ва сощада ўрганар экан, у биринчи социал воқелик шақидаги билимларни шакллантириш, социал ривожланиш жараёнларини тасвирлаш, тушунтириш, социологиянинг асосий методологиясини ва социологик тадқиқот методларини ишлаб чиқиш каби илмий муаммоларни шал этади.

Социологиянинг жамият ҳаёти билан хилма - хил алоқаси, унинг ижтимоий бурчи биринчи навбатда у бажараётган функциялар билан билан аниқланади. Щар қандай фанлар каби социологиянинг энг асосий функцияларидан бири **назария ва амалиётнинг бирлигидир.**

Социологик тадқиқотларнинг кўпчилиқ қисми амалий муаммоларни хал этишга йўналтирилган. Социологиянинг амалий йўналтирилганлиги шунда номоён бўлади-ки, у ижтимоий жараёнларнинг ривожланиш майллари шақидаги илмий асосланган маълумотни ишлаб чиқишга қодир. Мана шунда социологиянинг **олдиндан айтиб бериш функцияси** номоён бўлади.

Жамият шаётида социологик тадқиқотлардан ижтимоий ҳаётнинг турли сощаларини ривожлантиришни режалаштиришда фойдаланиш катта ашамиятга эга. Социал режалаштириш ижтимоий тизим қандай бўлишидан қатъий назар шамма мамлакатларда ривожланган.

Социология **мафкуравий функцияни** шам бажаради.

У биринчидан, табиий - тарихий жараёнларни англаш, жамият тараққиётининг яқин орадаги мақсадларини ва истикболларини ишлаб чиқишга қаратилган;

Иккинчидан, илмий ва мафкуравий мунозарани бошқа қарашлар тизими орқали олиб бориш;

Учинчидан, аҳоли Ўртасида илмий мафкурани тарқатиш;

Тўртинчидан, малакали мутахассисларни тайёрлаш, улар томонидан илмий мафкурани шар томонлама Ўзлаштириш. Социология одамлар Ўртасида муносабатларни шакллантиришга, яхшилашга, яқин қиссиётларини ижтимоий муносабатларга хизмат қилиб ҳам ёрдам бериш мумкин.

Шу туфайли социология инсонпарварлик функциясини ҳам бажаради.

1.2.СОЦИАЛ ҚОНУНЛАР ВА ОДАМЛАРНИНГ СОЦИАЛ ФАОЛИЯТИ

Қонун деганда, одатда, аниқ вазиятда умумий, зарурий ва тақдорланишга ҳос бўлган жиддий алоқа ёки муносабатлар тушунилади.

Социал қонуният - социал воқелик ва жараёнларнинг жиддий зарурий алоқасини акс эттиради. Социал қонунлар муносабатларни акс эттиради. Бу халқлар, миллатлар, синфлар, социал - касбкорлик гуруҳлари, шарар ва қишлоқ, шунингдек жамият ва оила, жамият билан шахс Ўртасидаги муносабатларни белгилайди. Социал қонунларга асосланган ҳолда одамлар, Ўз ҳаётини фаолиятлари учун зарурий бўлган шароит таъсири остида уни қўллайдилар.

Табиат қонунлари каби социал қонунлар воқеаларнинг табиий ҳаракати давомида пайдо бўлади. Улар қўпчилик индивидларнинг ижтимоий вазиятда ва объектив алоқаларда мақсадга мувофиқ таъсир қўрсатиши натижаси қисобланади, яъни одамлар яшайдилар, моддий ва маънавий неъматларни яратишда қатнашадилар. Махсулотни айирбошлайдилар, тақсимлайдилар ва истеъмол қиладилар, болаларни дунёга келтирадилар ва тарбиялайдилар, уларнинг иродаси ва онги билан болиқ бўлмаган ҳолда қонуний воқеалар занжири юзага келади.

Социал қонун ва қонуниятларни тадқиқ этиш, демак социал соҳа турли элементлари Ўртасидаги зарурий алоқаларни Ўрнатишдир. Умумий қонунлар ҳамма ижтимоий тизимларда амал қиладди. (Масалан, қиймат қонуни ва товар пул муносабатлари). Ўзига ҳос қонунларнинг амал қилиши битта ёки бир нечта социал тизимлар билан чекланган (масалан, битта жамият туридан иккинчисига Ўтиш).

Социал қонунлар умумийлик даражаси нуқтаи назаридан фарқ қиладди. Социал соҳани яхлит ҳолда ривожлантиришни характерловчи қонунлар мавжуд. Бу қонунлар социал соҳанинг алоҳида бўлақларини ривожланишини белгилайди (синфлар, гуруҳлар, миллатлар). Социал қонунларнинг бешта категориясини ажратиш қўрсатиш мумкин.

Биринчи, Ўзгармас характерни касб этувчи, ёки унга болиқ бўлган қонунлар. Бу қонунга биноан “А” воқелик мавжуд бўлса у ҳолда албатта “Б” воқелик ҳам бўлиши шарт.

Иккинчи, ривожланиш тенденциясини акс эттирувчи қонунлар. Унда ижтимоий объектнинг тузилиши динамикаси бир турдаги Ўзаро муносабатлардан иккинчисига Ўтиши билан боʻлиқ.

Учинчи, социал воқелик Ўртасидаги функцияга оид боʻланганликни қарор топтирувчи қонунлар. Бу қонунлар у ёки бу ижтимоий тизимни барқарор шолатда сақлаб туришликни таъминлайди.

Тўртинчи, социал воқелик Ўртасидаги сабабий боʻланишни акс эттирувчи қонунлар. Масалан, социал интеграциянинг энг мушм ва зарурий шарти бу ижтимоий ва шахсий манфаатларни оқилона бирга қўшиб олиб бориш шисобланади.

Бешинчи, социал воқелик Ўртасидаги алоқаларни Ўрнатиш мумкинлигини англаувчи қонунлар. Социал қонунлар одамлар аниқ фаолияти давомида рўёбга чиқарилади.

1.3. СОЦИОЛОГИЯ ФАНИНИНГ СИЁСИЙ ФАНЛАР ТИЗИМИДА ТУТГАН ЎРНИ.

Ижтимоий ва гуманитар фанлар тизимида социология алоҳида Ўринни эгаллайди. Бу бир нечта шолатлар билан белгиланади:

- 1) У жамият шаклидаги, унинг шодисалари ва жараёнлари шаклидаги фан шисобланади;
- 2) У Ўз ичига умумий социологик назарияларни ёки шамма гуманитар ва ижтимоий фанларнинг назария ва методологияси шисобланган жамият назариясини олади;
- 3) У жамият ва инсон шаклий фаолиятининг турли томонларини Ўргатувчи ижтимоий гуманитар ва социал шощани Ўз ичига олади. Яъни, социология - шактийнинг у ёки бу шощасини тадқиқ этувчи қонуниятларни олади;
- 4) Инсон ва унинг фаолияти, техник ва услубий жишадан ишлаб чиқилган социологик тадқиқотлар, гуманитар ва ижтимоий фанлар томонидан Ўрганилади ва зарур шисобланади.

Фалсафа, иқтисодиёт, тарих, сиёсатшунослик, психология фанлари социологиянинг шаклланишига самарали таъсир кўрсатади.

Социологиянинг фалсафа билан узвий алоқаси шунда кўринади-ки, умумсоциологик назариялар ва амалий социологик тадқиқотлар маълум методологик асосга таянадилар. Шундай асосни эса фалсафа фани яратади. Социология фалсафага нисбатан мустақилликни шунга асосланиб эълон қилади-ки, у Ўз олдига ижтимоий муаммоларни воқеликни илмий, англаш усули асосида шал этиш вазишасини кўяди.

Социология статистика фани билан шам мустацкам алоқада ривожланади. Бу икки фаннинг Ўзаро алоқалари шу қадар яқинки, социологиянинг ривожланиши статистик ёндашувларсиз тасаввур қилиш қийин. Социология шунингдек, иқтисодий назария, бошқарув назарияси, тарих, педагогика, шукшшунослик, сиёсатшунослик каби фанлар билан шам мустацкам алоқада ривожланади.

Қисқача хулосалар

Юқорида келтирилган фикрлардан хулоса қилиб айтиш мумкинки, социология ижтимоий бирликлар, ташкилотлар, жараёнлар ва муносабатларнинг юзага келиши, функционаллашуви ва ривожланиши қонуниятларини Ўрганувчи фандир.

Жамиятнинг ривожланиб бориши билан социологиянинг мазмуни ҳам янада бойиб, ривожланиб боради. Янги мазмундаги ишлаб чиқарувчи кучлар ва ишлаб чиқариш муносабатлари тараққий қилиб бориши, социологиянинг Ўрганиш объекти Ўзгариб бориши билан унинг Ўзи ҳам ривожланиб боради. Тадқиқот усуллари эса янада мукаммаллашади.

Социология миллий мафкурани шакллантириш, яратиш жараёнида алоҳида Ўрин тутади. Эскириб қолган дунёқараш, эскича моддий ва маънавий муносабатлар Ўз Ўрнини янгисига осонликча бўшатиб бермайди. Бунинг учун маълум вақт керак. Социология шу вақт давомида маънавиятда рўй бераётган Ўзгаришларни аниқлашга ва илмий асосга эга бўлган тадбирлар ишлаб чиқишга хизмат қилади.

Таянч иборалар

Структурал - функционализм таълимоти, таркибий - функционал таълил, эмпирик билиш, позитив оқим, абстракция, онтология, институтционал социология, фундаментал социология, феноменология, социометрия.

Назорат ва мустацкамлаш учун саволлар.

1. Социология фани нимани Ўрганади?
2. Социология қандай таркибий тузилишга эга?
3. Социология фанини қайси фанлар билан болаб Ўрганиш мумкин?
4. Социологик қонунларни изоцлаб беринг.
5. Социологиянинг ижтимоий вазифалари нималардан иборат ?

АДАБИЁТЛАР:

1. Каримов И.А. Ўзбекистоннинг Ўз истиқлол ва тараққиёт йўли. -Т.:1992
2. Каримов И.А. Ўзбекистоннинг сиёсий ижтимоий ва иқтисодий истиқболнинг асосий тамойиллари. - Т.:1995
3. Каримов И.А. Ўзбекистон ХХІ - аср бўлаёида хавсизликка тахдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари.- Т.:1997
4. Лавриенко В.Н.Нартов Н.А. Основы социологических знаний. ВУЗ. (Социология) - М.:1995
5. Бирюкова А.О. О предмете социологии как общей науки об обществе. Социологические исследования. 1991 №5
6. Социология 1990
7. Радугин А.А. Радугин К.А. Социология 1995
8. Алиқориев И.С. Умумий социология 1999
9. Бегматов А. Социологияга кириш 1995
10. Юнусов К. Социология. Ўқув қўлланмаси 1997
11. Социология. Лулат маълумотнома - М.: 1995

2 - МАВЗУ : СОЦИОЛОГИЯ ФАНИНИНГ ШАКЛЛАНИШИ ВА ТАРАҚҚИЁТ БОСҚИЧЛАРИ.

2.1.Эрамиздан аввалги юнон файласуфлари (Афлотун, Арасту, Протагор) ва Марказий Осиё мутафаккирларининг ижтимоий қарашлари.

2.2.XIX - аср охири XX - асрнинг бошларида социологиянинг шаклланиши ва ривожлантирилиши (О. Конт, Г. Спенсер, Э. Дюркгейм, М. Вебер ва бошқалар)

2.3.20-аср АҚШ социологияси.

2.4.Ўзирги шароитда социология фанининг ривожлантирилиши.

2.1. Эрамиздан аввалги юнон файласуфлари (Афлотун, Арасту, Протагор)

ва Марказий Осиё мутафаккирларининг ижтимоий қарашлари.

Социологияни фан сифатида тасаввур этиш учун энг аввало унинг вужудга келиши ва тарихий ривожланиш босқичларини ўрганиш муҳим аҳамиятга эгадир. Ижтимоий ҳаёт ривожланиши қонуниятларини ўрганишга қаратилган таълимотлар, қарашлар эрамиздан аввалги IV-асрдаёқ юнон файласуфлари Афлотун (эрамиздан аввалги 427-347йил)нинг “Қонунлар”, “Давлат тўрисида”, Арасту (эрамиздан аввалги 384-322 йил)нинг “Сиёсат тўрисида”, “Метафизика”, “Этика”, Протагорнинг (Эрамиздан аввалги 490-420йил) “Шақиқат” каби асарларида ёритилган.

Марказий Осиёнинг мутафаккирлари бўлмиш Абу Наср Фаробий, Абу Райшон Беруний, Заҳириддин Муҳаммад Бобур Мирзо каби улуғ алломалар ўз даври ижтимоий ҳаётининг турли соҳаларини илмий асосда тадқиқ қилганлар ва ўзларининг ижтимоий қарашларини асарларида ёзиб қолдирганлар.

Абу Наср Фаробий ўзининг “Фозил шаҳар аҳли қарашлари шақида китоб”, “Сиёсат ал - мадания” каби асарларида олийжаноб жамият, адолатли тузум, одил ҳукумдорлар шақида ўз фикр -мулоҳазаларини баён қилган. У ўзи яшаган даврнинг ижтимоий тизимини, унинг зиддиятлари ва бу зиддиятларнинг келиб чиқишидаги муаммоларни назарий жиҳатдан таҳлил қилишга уринган. Давлат ва жамият масалаларида давлатни ижтимоий тизимни бошқарувчи ташкилот деб, уни муваффақиятли бошқариш эса кўп жиҳатдан давлат бошлиғи, ҳокимнинг характериға, фазилатларига боғлиқ деб билган “Фозиллар шахрининг биринчи бошлиғи”, - деб таъкидлайди Фаробий, - шу шаҳар аҳолисига имомлик қилувчи оқил киши бўлиб, у табиатан ўн иккита шислат - фазилатни ўзида бирлаштирган бўлиши зарур:

1. Ҳокимнинг 4 мучали соғлом бўлиб, ўзига юкланган вазифаларни осон бажариши лозим;

2. Нозик фаросатли, хотираси яхши, зеҳнли, фикрини равшан тушунтира оладиган, билим, маърифатга шавасли бўлиши шарт;
3. Таом ейишда, ичимликда, аёлларга яқинлик қилишда очофат бўлмаслиги, Ўзини тия оладиган бўлиши ва шақиқатни севадиган, ёл\он ва ёл\ончиларни ёмон кўрадиган, олийшммат бўлиши, олий ишларга интилиши зарур;
4. Мол - дунё кетидан қувмайдиган;
5. Табиатан адолатпарвар, истеъдод ва жабр-зулмни ёмон кўрувчи, саботли, журъатли, жасур бўлиши, кўрқоқлик ва хадиксирашларга йўл қўймаслиги каби хислатлар киради.

“Маданий жамият ва маданий шаъар шундай бўладики, шу мамлакатнинг аҳолисида бўлган шар бир одам касб-шунарда озод, шаммага барабар бўлади, кишилар ўртасида фарқ бўлмайди, шар ким ўзи истаган касб-шунар билан шу\улланади. Одамлар чин маъноси билан озод бўладилар” - каби фикрлари Фаробийнинг жамият шайтини чуқур тащлил қилганлигидан далолат беради.

Абу Райшон Беруний ўзининг “Қадимги шалқлардан қолган ёдгорликлар”, “Минералогия”, “Шиндистон” асарларида ижтимоий шайт масалаларини ёритган. “Минералогия” асарининг муқаддимасида инсон ва унинг ижтимоий ащволи, ердаги бурчи, олийжаноблиги, шунингдек жамият шайти, ижтимоий адолат тўрисидаги қимматли фикрларни баён этган.

Беруний ўз даврининг этносоциологи шам эди. “Қадимги шалқлардан қолган ёдгорликлар” асарида турли шалқлар : форслар, юнонлар, яхудийлар, христиан моликийлар ва христиан настурийлар, мажусийлар, собитлар, будпараст араблар, мусулмон араблар, турклар тўрисида, “Шиндистон” китобида эса шинд жамиятининг ички тузилиши тўрисида қимматли маълумотлар ёзиб қолдирган.

Зашириддин Мушаммад Бобур шам “Бобурнома” асарида ўз даври ижтимоий шайти воқелигини, инсон шахси хусусиятларини, яхши ва ёмон томонларини, Андижондан -Шиндистонга қадар бўлган улкан шудудда яшаган халқларнинг ижтимоий жихатларини шахсий кузатишлари, илмий тадқиқотлари асосида ўрганган ва ёзиб қолдирган.

Юқорида номлари зикр этилган буюк мутафаккирлар яшаган даврда социология шали мустақил фан сифатида шаклланмаган эди. Уларнинг ижтимоий шайт жараёнлари тўрисидаги илмий тадқиқотлари натижалари эса ижтимоий - фалсафий қарашлар тарзида номоён бўлган.

2.2. XIX - аср охири XX - асрнинг бошларида социологиянинг шаклланиши ва ривожлантирилиши (О. Конт, Г. Спенсер, Э. Дюркгейм, М. Вебер ва бошқалар)

О. Конт томонидан 1839-йилда “Позитив фалсафа курси” асарининг учинчи томи нашр этилганлиги натижасида биринчи маротаба у жамиятни илмий асосда ўрганиш сифатида социология терминини қўллади ва бу социологиянинг шаклланиши ва ривожланишига олиб келди. О.Конт томонидан таърифланган инсоннинг интеллектуал ривожланишининг учта

изчиллик босқичи: теологияга оид, метафизик ва позитивик шақидаги қонуни ушбу саволга жавоб бериш учун имкон беради.

Биринчи, теологик босқичда инсоннинг айрираб турган диний тасаввурлар асосига қуриган.

Иккинчи, метафизик босқичда инсон айрираб турган кучдан воз кечиб, мавжум моҳият, сабаб ва бошқа фалсафий мейёрлар ёрдамида воқеликни тушунтиришга ҳаракат қилади. Иккинчи босқичнинг вазифаси - танқидий, аввалги тасаввурларни вайрон этиб, у учинчи - позитив ёки илмий босқични тайёрлайди. Бу босқичда инсон мавжумий моҳиятни ифодалашдан воз кечиб, улар устидан кузатиш билан кифояланади. Бир босқичдан иккинчисига ўтиш ҳамма фанларда бир вақтларда бўлмасада изчиллик билан амалга оширилади. Бу жараён оддийдан мураккабга (юқоридан қуйига) тамойили асосида амалга оширилади.

Ўрганилаётган объект қанчалар оддий бўлса, у ерда позитив билимлар шунча тез қарор топади. Шунинг учун позитив билимлар аввало математикада, физикада, астрономияда, химияда, сўнг эса биологияда тарқалади. Социология эса бу позитив билимлар чўққисидир. У ўз тадқиқотларида позитив услубга суянади. Позитив услуб кузатишлардан тўпланган тажриба ва тадқиқотларни таққослаш, ишончли, текширилган, эътирозни тулдирмайдиган эмпирик маълумотлар мажмуини назарий таҳлил этишга суянган. О.Конт томонидан жамият шақидаги фанни шакллантиришда меҳнат тақсимооти ва кооперациялашнинг зарурлиги шақидаги қонуннинг очиқ берилиши навбатдаги муҳим ҳук бўлади. Бу омиллар жамият тарихида жуда катта ижобий аҳамиятга эга. Шу туфайли социал ва касбкорлик гуруҳлари юзага келади, жамиятнинг хилма - хиллиги ўсади ва одамларнинг моддий фаровонлиги кўтарилади. О. Конт ўз қарашларидан келиб чиқиб, социологияни икки қисмга : социал турмуш ва социал ҳушқинликка бўлади. Социал турмуш ижтимоий тузилмаларнинг амал қилиш шароитлари ва қонуниятларини ўргатади. О. Конт социологиясининг ушбу бўлимида асосий ижтимоий институтлар: оила, давлат, дин, ижтимоий гуруҳларнинг ижтимоий функциялари ва уларнинг бирдамлик ва ҳамкорликни ўрнатишдаги роллари кўриб чиқилади. Социал ҳушқинликда О. Конт инсонни маънавий, ақлий ривожлантиришнинг муҳим омили бўлган ижтимоий тараққиёт назариясини ривожлантиради.

О. Контнинг кўпгина оялари, аввало табиат ва жамият шақидаги фанларнинг ижобий кўрсатмаларидан социологияда фойдаланиш, шунингдек яхлит социал организм бўлган жамият шақидаги тасаввурларини қабул қилиб уни ривожлантирган мутафаккирлардан бири Герберт Спенсердир. (1820-1903)

О. Конт каби Г. Спенсер ҳам кенг маълумотга эга бўлган олим, ўз даврининг буюк ақл эгаларидан бири ҳисобланади. У фалсафа, социология, психология ва бошқа фанлар бўйича қатор жиддий асарлар муаллифидир. Г. Спенсернинг асосий асари “Синтетик фалсафа системаси” бўлиб, унда табиий ва социал воқеаларнинг тарихий ривожланиши шақидаги чуқур қарашларини баён этган. Г. Спенсер социологиядаги организмга оид

мактабнинг асосчиси шисобланади. У Ўзининг организмга оид назариясини ва социал эволюция тушунчасини “Илмий сиёсий ва фалсафий тажрибалар” асарида атрофлича баён этган.

Г. Спенсер жамиятни табиий, энг аввало биологик қонунлар асосида ривожланувчи организм сифатида қараган. У жамиятни жонли биологик организмга Ўхшатади. Ушбу фикрни асослаш мақсадида у қуйидаги далилларни келтиради:

1. Жонли организм сифатида шар қандай жамият шам Ўсиш ва ривожланиш жараёнида Ўз массасида ортиб боради;
2. У ва бошқалари мураккаблашади;
3. Унинг қисмларининг тобора бир - бирига боʻлиқлиги кучайиб боради;
4. Уни ташкил этган бирликлар гошо пайдо бўлиб ва йЎқ бўлиб туришига қарамай, бир бутун шолда яшашни давом эттиради.

Г. Спенсернинг социал, шунингдек эволюция назарияси катта қизиқиш уйʻотади. Эволюцияда у қуйидаги асосий жишатларни ажратади: Оддийдан мураккабга Ўтиш (интеграция); бир турдан шилма-шилликка Ўтиш (дифференциация, ноаниқликдан аниқликка Ўтиш тартибининг Ўсиши). Социал эволюция бу - жамиятнинг мураккаблашуви йʻлидаги прогрессив ривожланиш ва социал, аввало сиёсий институтларни такомиллаштириш сошасидаги фаолиятдир. У социал эволюциянинг одамлар эштииёлари билан объектив боʻланганлигини кўрсатади.

“Давлат эволюцияси социал эштииёллар натижаси шисобланади.”- деб таъкидлайди Спенсер.

Г. Спенсернинг нуқтаи назарича социал эволюция жараёнида одамларнинг ва турли социал институтларнинг жамоавий фаолиятининг ашамияти ортади. Турли авлод одамларнинг биргаликдаги интилишлари орқали амалга оширилаётган социал эволюция давомида жамиятнинг кўп функциялари Ўзгаради.

Спенсер жамиятни парчаланиши муаммосини - мувозанат, уйʻунлик ва барқарор қарама - қарши бўлган жараён деб шисоблаб, Ўз қарашларини баён этган. Жамиятнинг парчаланиши унинг фикрича инқирозга учраши орқали юз беради. Бу жараён ички, шунингдек ташқи сабаблар таъсири натижасида содир бўлади. Жамиятнинг парчаланиши сиёсий хокимиятни, армия, Ўтмишда прогрессив бўлган ташкилотларни Ўз ичига олган давлат институтларининг самарали фаолият кўрсатишининг кучсизланиши натижасида бошланади. Жамиятнинг парчаланиши жараёнида деб давом этади Спенсер, интеграциялашган ҳаракатларнинг қамайиши ва марказдан қочувчи ҳаракатларнинг кучайиши юз беради. Тартибсизлик кучаяди, ҳукумат Ўзининг қобилиятсизлигини намоиш этади. Спенсер айтган ушбу фикрлари долзарб, мазмунан чуқур ва аниқ эканлиги нуқтаи назаридан катта ахамият қасб этади. Ишонч билан айтиш мумкинки, Спенсернинг фикр ва қарашлари бизнинг замондошларимизга ҳозирги ҳаётнинг мазмунини чуқур тушуниб олишларига ёрдам беради.

XIX- асрнинг охири XX- аср бошларидаги социологик позитивизмнинг кўзга кўринган вакилларида бири, бу француз социологи Эмиль

Дюркгеймдир (1858-1917). У бир неча маротаба О. Конт ва Г. Спенсерлар социологик қарашининг асқамиятини таъкидлаган, уларни танқидий англаган ва янада ривожлантирган. У бир бутун социал организм бўлган жамият шаклидаги назариясини ишлаб чиқишни ривожлантирган. У социал реализм назариясида социал воқелик табиатини социал воқеалар орқали тушунтириш лозимлиги, одамларнинг феъл-атворини таъсир эттиришнинг бошланғичи бўлиб индивидлар, ижтимоий гуруҳлар ва тегишли социал институтларнинг ўзаро муносабати тизимини ташкил этган жамият шисобланишини ёритади.

Дюркгейм “Социология услуби” номли асарида социология шиссидаги жамият ривожланиши назарияларини ишлаб чиқишга эътиборини қаратиб, социал омилларни илмий таъсир эттиришга қаратилган таъсиротларни яратиш устида шуғулланган.

Социология,- деб ёзади у, социал далиллар шаклидаги фан бўлиб, унинг остида сиёсий, ҳуқуқий, ахлоқий, диний ва бошқа ооялар, қоида ва қадриятлар ётади. Дюркгейм фикрича, социал воқеликнинг якуний сабаблари бўлиб, амалиётда рўёбга ошириладиган одамларнинг ооя ва маданий қадриятлари шисобланади. Айнан ана шунда, у шар қандай социал эволюциянинг манбаи мавжудлигини кўради. Бунда сўз жамоавий онгни номоён бўлиши сифатидаги ооялар ва маънавий қадриятлар устида боради.

Айрим шахсларда нисбатан социал қоидалар, қадриятлар ва бошқа ижтимоий онгнинг номоён бўлиши объектив амал қилади. Социал назария ва услуб муаммоларини ишлаб чиқишда, Дюркгейм социология ва фалсафанинг ўзаро таъсири муаммоларига шам эътиборни қаратган.

У социология буюк фалсафий таълимотлардан юзага келганлигини эътироф этади ва доимо қандайдир фалсафий ёндашувларга суянганлигини таъкидлайди. Социология -деб ёзади Дюркгейм - аллақачон мустақил фан бўлиб шаклланган, ўз предметига эга ва шу туфайли ўз иши билан шуғулланиши керак. Дюркгейм асарлари социологиянинг мустақил фан сифатида қарор топишида мушм ролни ўйнайди.

XIX- асрнинг охири XX- асрнинг бошларида социологиянинг ривожланишига буюк шисса кўшганлардан бири, бу немис мутафаккири Макс Вебердир. (1864-1920). Шозирги кунда Макс Вебер социологияси хақиқий уй\ониш даврини бошидан кечирмокда. Унинг фалсафий социологик қарашларининг кўп томонлари янгидан қайта анланмокда.

Унинг фикрича ишлаб чиқилган социологик билим методологиясини тушуниш концепцияси, маданият, этика, социология, дин шаклидаги таълимотлари ҳаракат учун кўлланма сифатида қабул қилинмокда.

Вебернинг фикрича, социология аввало, инсон ёки гуруҳ, одамларнинг феъл - атвори ва социал фаолиятини ўрганиши керак. Вебер кўплаб илмий асарларнинг, жумладан, “Социал - илмий ва социал - сиёсий билишнинг объективлиги”, “маданият шаклидаги мантиқ фани шиссидаги танқидий тадқиқотлар”, “социология” ва бошқаларнинг муаллифидир.

Социал ҳаракат Вебернинг фикрича одамларнинг англаб етилган ўзаро муносабати тизимини ташкил этади. Бундай шолатда у социологиянинг предмети шисобланади.

Вебер Ўз асарларида социология назарияси ва методологиясига оид кенг қамровли муаммоларни атрофлича муҳокама этишга катта аҳамият берган. Шундай қилиб, Вебер асарларидаги илмийлик ва объективлик бир - биридан ажралиб кетмаган.

Социологиянинг классик ёки нокалассик илмий турининг Ўзига хос синтези бўлиб, К. Маркс ва Ф. Энгельс, ҳамда улар издошларининг жамият шаклидаги материалистик таълимотлари шисобланади. Марксизмда социологиянинг предмети бўлиб, жамиятни, унинг ривожланишининг асосий қонуниятларини, шунингдек, асосий социал birlikлар ва ташкилотларни Ўрганиш шисобланади. Жамият шаклидаги материалистик таълимотнинг асосий тамойиллари қандай?

Биринчи, тарихий материализмнинг энг асосий тамойилларидан бири, ижтимоий тараққиёт қонунларини тан олинишидир. Ф. Энгельс К. Маркснинг қабри устида сўзлаган нутқида, унинг буюк ютуқларидан бири шундаки, агар Дарвин тирик организм дунёси тараққиёти қонуниятини кашф этган бўлса, Маркс эса инсоният тарихи тараққиёти қонунларини кашф этди. Қонуниятни тан олиш жамиятдаги умумий барқарор такрорланувчи жараёнлар Ўртасидаги алоқа ва боғланишларни англашни билдиради.

Иккинчи, материалистик қарашлар тизимидаги қонуниятни тан олиш - детерминизм тамойили билан ҳамбарчас боғланган, яъни сабаб - оқибат боғланишларни тан олиш демакдир. К. Маркс “Сиёсий иқтисод танқидига доир” китобида ёзади: “Моддий нѐматларни бевосита ишлаб чиқариш, жамият иқтисодиётининг шар бир босқичи ёки давр асосини ташкил этади, унинг натижасида давлат муассасалари, ҳуқуқий қарашлар, санъат, шаттоки, одамларнинг диний тасаввурлари ривожланади”.

Учинчи, жамият шаклидаги материалистик таълимотнинг учинчи, мушм тамойилларида бири - олға қараб прогрессив ривожланишни асослашдир. Тараққиёт шаклидаги марксистик таълимот ижтимоий ҳаётнинг асоси бўлган ижтимоий - иқтисодий формация шаклидаги таълимот орқали амалга оширилади.

Тўртинчи, жамиятни ташкил этишда қўлланиладиган умум-илмий мезонлар, қонуниятлар ва ривожланишдаги сабабий боғланишлар марксизмда ижтимоий жараёнлар ривожланишининг Ўзига ҳослигини тан олиш билан боғланади.

Эмпирик социология асримизнинг 20 йилларидан бошлаб социологиядаги етакчи мактаблардан бирига айланди. Эмпирик социологияга бир қатор Ўзига хос хусусиятлар тегишли бўлганлиги сабабли уни одатда мушқил оқим сифатида ажратиб кўрсатадилар.

2.3. XX-аср АҚШ социологияси.

Эмпирик социологиянинг вужудга келиши “социал образлар” ёки “далилларни тадқиқ қилиш” деб аталган нарсаларни эълон қилишдан бошланган эди. Бу Ўринда гап муайян социал далил ва ҳодисаларни батафсил баён қилиш ва ишлаб чиқариш тўғрисида боради. Социологик

муаммоларни шал қилишнинг бундай усули тез орада биринчи бўлиб АҚШда, айниқса, кенг тарқалди. Эмпирик социология шаклланишининг маркази Чикаго университети бўлди (уни Чикаго “хаёт маркази” деб ҳам аташган). Бу ерда 20-30 йилларда эмпирик социологиянинг яққол ривожланишини ифодаловчи кўп қиррали амалий тадқиқотлар кенг суръатда амалга оширилди. Бу йўналишлар аниқ шолатларда кишилар шаёт фаолиятларини мукамал тадқиқ этишга қаратилган эди. Масалан, эмпирик социологиянинг асосчилари деб шисобланувчи У. Томас ва Ф. Знанецкий беш томли “Поляк дехқони Европада ва Америкада” (1918-1920) деган асарида АҚШга кўчиб келган поляк дешқонларининг шаётини батафсил тащил қилдилар. Бунда улар ашёвий далиллардан, шахсий хужжатлардан - 28 поляк оиласининг шахсий ёзишмаси, айрим кишиларнинг таржимаи шולי, анкеталар ва шу каби бир қанча материаллардан кенг фойдаландилар.

Бу социологияда тадқиқотлар Ўтказишнинг янги тури бўлиб, унда замон ва макон билан чекланган жуда кўп даллилар Ўрганилар, аммо, одатда жамият хаётининг мушм томонлари конуниятларига оид умумлаштирувчи хулосалар чиқарилмас эди. Шунга кўра, тадқиқотлар Ўтказишда текширишнинг махсус тартиби ва техникаси шам қўлланила бошлади: кузатиш, интервью анкета тарқатиш, хужжатларни Ўрганиб чиқиш, тажриба Ўтказиш ва моделлаштириш, тўпланган материалларни статистик жищатдан ишлаш, диаграмма, графиклар тузиш кабилар.

Оммовий сўровлар усули ва техникаси ривожига Ж.Г. Гэлланинг “Жамоатчилик фикрини Ўрганиш Америка институти” фаолияти катта рол ўйнайди. У 30-йилларда 10 кунлаб давом этадиган умуммиллий сўровларни Ўтказди.

XX-асрнинг 20-йилларидан бошлаб Америка штатлари жащон социологияси ривожига етакчи мавқени эгаллади. АҚШда социологиянинг фан сифатида жадал риволанишида қуйидаги омил мушм рол ўйнайди. Капитализмнинг юқори босқичга кўтарилиши, европада синфий курашнинг кучайиши натижасида мажуд ижтимоий - иқтисодий ва сиёсий зиддиятларни шал этишга қаратилган эмпирик тадқиқотларнинг катта хажмда тўпланганлиги АҚШда социологиянинг фан сифатида жадал ривожланишига сабаб бўлди. Бу ерда социология дастлаб университет фани сифатида шаклланди. 1892-йилда жащонда биринчи марта Чикаго университетида социология кафедраси ва факультети очилди. 1901- йилда социология 169 университет ва колледжларда фан сифатида ўқитилган бўлса, 80-йилларнинг охирларига келиб бу рақам 250 ни ташкил қилди.

АҚШда социология ўзининг илк давридаёқ амалий - эмпирик фан сифатида шаклланди. 1910-йилдаёқ мамлакатда 3000 дан ошиқ эмпирик тадқиқотлар Ўтказилган эди. Шозир бу кўрсаткич 2 баравардан ошиб кетди. Социологик тадқиқотлар ўзининг жуда катта молиявий асосига эга. Социологик тадқиқотлар Ўтказиш учун йилига 2 миллиард доллар ажратилади. Бу харажатларнинг ярмини АҚШ ҳукумати, қолган ярмини хусусий бизнес ўз зиммасига олган. АҚШда хозирга келиб 100 минг социолог мутахассислар фаолият кўрсатмокда. Ҳукумат ва мулк эгалари социологияга социал

зиддиятларни шал этиш курули сифатида, ижтимоий барқарорликни таъминлаш воситаси, ижтимоий назорат ва бошқарув омили, меънат унумдорлигини оширувчи кишиларнинг моддий ва маънавий муносабатларини тартибга солиб туришнинг илмий асоси сифатида жиддий эътибор бериб келмоқдалар. Эмпирик тадқиқотлар мунтазам равишда олиб борилиши фундаментал методологик ва назарий асоснинг ишлаб чиқарилганлиги, унинг математик сатистик, компьютер технологияси юқори даражадалиги, моделлаштириш ва социал экспериментларнинг юқори савияда олиб борилиши оқибатида ҳозирга келиб АҚШда социология аниқ прогнозлар берувчи фанга айланган.

XX-асрнинг 20 - йилларидан бошлаб .АҚШ социологиясида меънат муносабатлари, инсоний муносабатларни ўрганиш янги ижтимоий - иқтисодий муносабатларга ўтиш жараёнларини тезлаштирди. Масалан, 1927 -1932 йилларда Э. Мэйо раъбарлигида меънат ва бошқарув муносабатларини ўрганишга қаратилган ва Хоторн экспериментлари номи билан машҳур бўлган социологик тадқиқотлар (бу тадқиқотлар /арбий Европани ларзага солган кучли иқтисодий таназзул даврида ўтказилган бўлиб унинг ўз олдига қўйган мақсади - ишлаб чиқариш самарадорлигини оширишнинг қўшимча омилларини қидириб топишдан иборат эди.). Шу асосда 1943-йилда Абрахаам Маслоу томонидан ишлаб чиқарилган “истеъмолнинг иерархик назарияси” яратилди ва амалиётда қўлланилди. Кейинчалик, шу назария асосида, 1950- йили Ф. Херцберг томонидан “мотивация назарияси” (меънат шароитларининг ички ва ташқи омиллари ўқатидаги назария) ва 1957-йили Д. Макгрегор томонидан “бошқарув усуллари назарияси” яратилди. (Бунда бошқаришнинг 3 асосий усуллари - авторитар, демократик ва аралаш тип ҳақида фикр юритилади)Ф. Херсберг назариясига кўра, фақат ички омиллар меънат мазмунини, меънатдан қониқишни оширади. Меънат шароитлари: иш ўқати, шахслараро муносабатлар, корхона раъбариятининг тутган сиёсати, бошқарув усули ва бошқа шу қабиларга у ташқи омиллар сифатида қарайди.

Бу омиллар меънатдан қониқмаслик даражасини пасайтириб, кадрларни, мутахассисларнинг корхонага бўланишини мустақкамлайди. Аммо, бу омиллар меънат унумдорлигининг ошишига шал қилувчи таъсир кўрсатмайди, бу билан Ф. Херцберг қуйидаги ўзаро бўлиқликни асослайди: меънатдан қониқиш шосил қилиш меънат мазмунининг функциясидир. Қониқмаслик эса меънат шароитининг функциясидир.

60-йилларда АҚШ назарий социологияси феноменологик йўналишнинг кучайганлиги билан характерланади. Феноменологик социологиянинг шаклланиши А. Шнетц номи билан бўлиқ. Ўз моъиятига кўра, феноменологик социология антипозитив йўналишда бўлди. АҚШда яна бир антипозитив социологик йўналиш - символик интеракционизм бўлиб, унга Г. Блумер асос солган. “Янги социология” номи билан аталган учинчи антипозитив социологик йўналиш Ч.Р. Миллс номи билан бўлиқ. Символик интеракционизм, феноменологик социология, “янги социология”, конфликт социологияси, ижтимоий айирбошлаш назарияси,

неофункционализм ва бошқа шу каби назариялар - хозирги замон социологиясининг асосий йўналишлари ҳисобланади.

Америка социологиясида 60-йилларга қадар марксистик ооялар таъсири йўқ эди. 60-йиллардан бошлаб АҚШда марксистик социологияга қизиқиш орта борди. 70-йилларда Р.Фридрихс каби социологлар “диалектик социологик” дастурини ишлаб чиқиш оояси билан чиқдилар унга кўра, марксистик ва номарксистик социологик назариялар, концепциялар ўртасидаги зиддиятли ажралишни бартараф қилиш масаласи илгари сурилган. АҚШ социологиясида узок вақт бихевиоризм методология сифатида ҳукмрон бўлди. Бихевиоризм инглизча сўздан келиб чиқиб, хулқ маъносини англатади. Бунга кўра социология инсон хулқи тўғрисидаги фандир. Бихевиоризм асосчилари Э.Торндайк, Д. Уотсон, Б. Скиннерлар эди. Уларнинг фикрига кўра, инсон хулқи кўп жиқатдан бошқариладиган руций жараёндир. Шунинг учун, бихевиоризм номоёндалари социология, ижтимоий психология каби фанларнинг асосий вазифаси инсон хулқини бошқаришдан иборат бўлмоғи лозим, деб ҳисоблайдилар.

Бихевиоризм социологияни ноэмпирик усулларига катта аҳамият беради. Бу методология асосчилари социологияда айниқса кузатиш ва эксперимент усуллари муқим ўрин туғишини таъкидлайдилар. Эмпирик маълумотларни қайта ишлашда эса миқдорий, математик ва статистик усуллар кўпроқ аҳамиятли эканлигини кўрсатадилар. Социология фани ривожида бу йўналиш катта аҳамият касб этиб, у инсон хулқининг чуқур ички яширин, ботиний дуёсини ўрганишга сезиларли таъсир кўрсатди.

АҚШ социологиясида бихевиоризм методологиясидан ташқари яна Парсонс ва Мертонларнинг таркибий-функционал таълил мактаби методологияси ҳам муқим аҳамият касб этди.

XX-аср социологияси ривожида “индустриал жамият”, конвергенция, социал стратификация назариялари, “оммавий жамият” доктринаси, структурали-функционал йўналиш, танқидий социология каби ооялар ҳам сезиларли аҳамиятга эга бўлди. Уларнинг айримлари ҳақида қисқача тўхталиб ўтамиз.

Ягона индустриал жамият - бу жамиятнинг асосий принциплари қуйидагилардир: 1. Хусусий мулкчилик, иқтисодий ўсиш, шахс эркинлиги ва социал тартибни ҳимоя қилиш асосидир. 2. Бизнес социал тараққиётнинг ҳаракатлантирувчи кучи (ишбилармон-марказий фигура) 3. Менежерлик бошқариш шакли сифатида (маълумотли администратор-марказий фигура). 4. Сиёсий яқдилликка олиб боровчи демократиянинг ҳилма - ҳиллиги. 5. Социал зиддиятлар қарама - қаршилигини бартараф этувчи ижтимоий ҳаётнинг ҳукмрон ооядан ҳоли бўлиши. 6. Корпорациянинг ривожланиши (масалан транснационал корпорация ёки “умумевропа бозори” кабилар). 7. Индустриал жамият инсон фаолияти, ишлаб чиқаришни ташкил этиш, муомалани йўлга қўйиш (масалан бозор ҳўжалиги бўйича) сиёсий, демократия, давлатчилик, социал структура, истеъмол, халқлар ва маданиятлар муносабатлари соҳаларида ўзига ҳос хусусиятларга эга .

Социал стратификация - Социологлар социал ҳаракатчанликни страталарга (қатламларга) бўлинган жамиятнинг ўзига хос хусусияти деб биладилар ва уни горизонтал ҳамда вертикал ҳаракатчанликка бўладилар. Кишиларнинг айнан бир табақа ичида ҳаракати, масалан, иш жойини ёки турар жойини ўзгартириш горизонтал ҳаракатчанликни англатади. Вертикал ҳаракатчанлик эса қуйи табақалардан юқори табақалар томон ва аксинча қилинган ҳаракатни билдиради. Америкалик социолог Сеймур Липсетнинг фикрича, жамиятда стратификация системаси социал зинанинг қуйи поёнида турганларга норозилик манбаи сифатида таъсир қилади, шунинг учун ҳам стратификация системаси ажралишининг манбаидир, аммо шу билан бирга у кишиларни турли лавозимларга тайинлашнинг ва уларни ўз вазифаларини адо этишга раъбатлантиришнинг асосий механизmidир. Америка социологиясида У. Уортнер Америка жамиятининг социал табақаланиш моделини ишлаб чиқди. Бу моделга олти социал синфнинг табақаланиш тартиби берилган. Уортнерга эргашган шолда К. Дэйвс, У. Мур, В. Колеман, Л. Рейуотер, Э.Шойх, Т. Гайгер, Р. Дарендорф каби олимлар ўзларининг стратификация схемаларини ишлаб чиқдилар.

Элита назарияси - /арбий Европа ва Америка социологлари орасида элиталар назарияси ва жамиятдаги элита муносабатлари назарияси кенг тарқалган. Бу социологлар бирон бир соҳада - сиёсий, маъмурий, шарбий, илмий, техник, ҳўжалик ва маданият соҳаларида юксак вазифаларни адо этаётган кишиларни ижтимоий элитага киритадилар. Шундан келиб чиққан шолда, улар сиёсий, шарбий, илмий ва бошқа шунга ўхшаш элиталар ҳақида гапирадилар, ҳамда элитани “жамиятнинг қаймоғи” деб атайдилар. Шулоса қилиб айтганда Америка қўшма штатлари ва /арбий Европадаги турли социологик назариялар, таълимотлар социологияни юқори даражада тараққий этган индустриал жамият шароитида ривожлантириб, уни ҳақон миқёсида кенг тарқалишида катта рол ўйнайди.

2.4.Шоҳирги шароитда социология фанининг ривожлантирилиши.

Россияда социологик ооялар умумжақон социологик фанининг бир қисми сифатида ривожланган. Тадқиқотчилар Россияда социологик ооялар ривожланишининг 3 босқичини ажратиб кўрсатадилар. Биринчи босқич - XIX -аср ўрталаридан то 1918- йилгача, иккинчи- XX-аср 20-йиллари бошидан то 50- йиллар охиригача; учинчи, 60-йиллар бошидан то бизнинг кунимизгача.

Биринчи босқич, аввало П. Лавров (1828-1900) ва Н.М.Михайловский (1822 - 1904)лар каби йирик социал мутафаккирлар фаолияти билан боғлиқ. Улар томонидан ривожлантирилган социал ооялар “субъектив социология” номини олган. Бундай йўналишдаги ооя П.Лавровнинг 1870 йилдаги машҳур тарихий ҳатида биринчи марта таърифлаб берилган. “Субъектив социология” номоеңдалари ижтимоий тараққиёт назариясини ишлаб чиқишга эътибор бердилар. Лавровнинг фикрича ижтимоий тараққиётнинг мощияти - маданиятни қайта ташкил этиш: шахсан анъанавий тур, қотиб қолган

ижтимоий формаларни Ўзгарувчан, жўшқинликни ифодаловчи тузумлар ва муносабатлар билан алмаштириш зарур. Субъектив социологлар андозаларида шахс асосан ҳаракатга келтирувчи куч сифатидагина эмас, шунингдек ижтимоий ҳаётнинг Ўлчови шамдир.

Ижтимоий тараққиётнинг олий мақсади шахснинг ҳар томонлама камол топиши учун хизмат қиладиган муносабатларни яратишдан иборат. Субъектив социология билан бир қаторда, Ўша давр социал фанида сезиларли ролни М.М.Ковалевский (1857-1916) нинг асарлари Ўйнади. Ковалевский социологик назариясининг мощияти социал гуруҳлар, синфлар ва шалқлар Ўртасидаги бирдамликдир.

Россияда социал фикрни ривожлантиришда сезиларли ролни Ю.Ясоннинг “Россия ва /арбий Европа давлатларининг сиёсий статистикаси.” асари Ўйнади. Социологияни тавсифлаш, синфлар ҳақида назарияларга баъишлаб Россия социологлари А. Богданов, В. Шумятников, П. Сорокин, К. Таҳраев асарлари юзага келди. 1918-1919 йилларда Петербург ва Ярославль университетларида социология кафедралари ташкил этилди. П.А. Сорокин (1889-1969) йирик олим ва жамоат арбоби бўлиб, Россия социологияси ривожланишига катта ҳисса қўшган.

Иккинчи босқичда назарий социологиянинг ривожланиши давом этди. 1920-йилларда П.А. Сорокин “Социология асослари”, 1922-йилда М.С. Солинскийнинг “Одамларнинг социал ҳаёти”, 1922-йилда М.М.Хвостовнинг “Социология асослари” асарлари, 1928-йилда Н.А. Бухариннинг “Тарихий материализм назарияси” асарлари чоп этилди. 1974- йилдан бошлаб ихтисослашган махсус “Социологик тадқиқотлар” журнали чиқа бошлади. 1988-йилдан бошлаб Москва, Ленинград, Свердловск, Киев университетларида социология факультетлари фаолият кўрсата бошлади. Совет тузumi даврида тарихни материалистик тушунишга синфий ва партиявий ёндашишни абсолютлаштириш оқибатида умумсоциологик қонуният мощиятига путур етказилди. Жамият тараққиётини бир томонлама, бўрттириб тушунтириш оқибати субъективизмга, волюнтаризмга олиб келди. Социология фалсафа ва бошқа ижтимоий фанлар сингари сиёсатга бўйсундирилиб, унинг хизматкорига айлантилди. Социологиянинг асосий ижтимоий вазифаси муайян андозага солинган, олдиндан қатъий белгиланган сиёсий буюртмани бажаришдан иборат бўлиб қолди. Мавжуд мафкура доирасидан чиқиш қатъий таъқиқланди.

Шундай қилиб Ўша давр ижтимоий фанлари учун метадологик асос қилиб олинган тарихни материалистик тушунишдан четлашилди. Ижтимоий онг ижтимоий ҳаётни эмас, балки ижтимоий борлиқ ижтимоий онгни белгилайди, деган материалистик мощиятга эга бўлган умумсоциологик қонуниятга ҳилоф равишда иш юритилди.

Совет Иттифоқи даврида социологиянинг фан сифатида ривожланиши учун тўла имконият бўлмади. Бунинг асосий сабаби демократиянинг йўқлиги, ижтимоий муносабатларга фақат синфийлик, партиявийлик нуқтаи назаридан қаралганлиги бўлди. Социология эса фақат тўлақонли демократия бўландагина фан даражасида амал қиладди. Чунки социология мощият

эътибори билан жамият ҳаётининг Ўзаро боʻлиқ бўлган сиёсий, иқтисодий, маънавий ва ижтимоий турмуш соҳалари ривожланиши ва функционал қонунларини объектив жиҳатдан умумий таҳлил қилади.

Бинобарин, эмпирик тадқиқот даражасида олинган маълумотлар Ўрганилаётганда объектнинг салбий жиҳатларини ҳам ифодалаш мумкин.

Кишиларнинг давлат сиёсатига, мавжуд сиёсий режимга муносабатини, моддий турмуш даражасини, кайфияти, интилишлари ва шу каби муносабатларини социологик тадқиқ қилиш орқали мавжуд ижтимоий сиёсий ҳолат юзига чиқарилади. Фақат тўла қонли демократик тузумдагина мавжуд сиёсий кучларнинг фикрлар хилма-хиллигига йўл қўйилади.

Социологияда тадқиқот натижаси қандай бўлишидан қатъий назар илмий асосланган ва объектив характерда бўлиши талаб қилинади. Агар давлат демократик асосда бошқарилмаса ҳокимият тепасидаги сиёсий кучлар манфаатига хизмат қилмайдиган ҳар қандай илмий социологик тадқиқотдан воз кечилади ва у тақиқланади. Сиёсий идеологияга бўйсундирилган социология ўзининг илмийлигини йўқотиб субъектив, сунъий ва сохта хусусиятга эга бўлиб қолади.

Ўзбекистонда социал фикрлар ривожига 20-30 йиллардаги жадиदчилик ҳаракати ʻоялари муҳим рол ўйнайди. Маърифатпарвар жадидлар шартли равишда 3та гуруҳга бўлинган ҳолда (Ижтимоий сиёсий, маданий-маънавий, диний-маърифий) 1860-1880 й.да, 1890-1910 й.да, 1917-1920 й.да диний ва маҳаллий урф одатларни кенг ёйишнинг ижтимоий маънавий жиҳатлари билан бир қаторда социал жиҳатларини ҳам атрофлича таҳлил қилганлар. Уларнинг бу ʻоялари республикамизда кейинги даврларда социал қарашлар ривожига муҳим аҳамият касб этди.

Маъмурий-буйруқбозлик тизими баърида бўлишига қарамасдан Ўзбекистонда 60 - 90 йилларда социология фанининг бир қанча соҳалари бўйича илмий изланишлар олиб борилди. Жумладан социал синфий структура / С. Турсунмуҳамедов, А.Валиев, / Бошқариш социологияси /А.С.Тамкин/ оила социологияси / У. Тоштемиров, Г. Щамидова, Б. Умаров, М. Сангилов/ Соҳаларда эътиборга молик ишлаб амалга оширилди.

1989 йилда Москвада ташкил қилинган жамоатчилик фикрини Ўрганиш бутун иттифоқ марказининг Ўзбекистон бўлими иш бошлади. Бўлим социологлари республикамиз вилоятлари ва туманларида ҳилма - ҳил мавзулар бўйича социологик тадқиқотлар ўтказиб улар асосида кишиларнинг руҳияти ва кайфиятидаги ўзгаришларни аниқлашга муваффақ бўлдилар. Маълум маънода, бу ҳолат республикамизда миллий онгнинг ўсишига ва шунинг натижасида миллий мустақилликка эришишни тезлашувига туртки бўлди.

Ўзбекистонда дастлаб 1989-йилда Тошкент Давлат Университети фалсафа факультети таркибида социология бўлими ва кафедраси ташкил қилинди. Шу йилдан бошлаб социологлар тайёрлана бошланди ва 1994- йили 40 мутахассис битириб чиқди. 1995- йилда 30та, 1996- йилда 21 талаба социолог мутахассислигига эга бўлдилар.

Социология кафедрасида 8 та мутахассис профессор Н.С. Алиқориев раъсбарлигида фаолият кўрсатмоқда. 1996-йили кафедра доценти А.Ж. Холбековнинг “Шарқ ва ғарб мутафаккирларининг социологик таълимоти” китоби “Университет” нашриётида 350 нусхада чоп этилди.

Фарҳона Давлат Университетида дастлаб 1990-йилда социология кафедраси ташкил этилди. 1992- йилда эса шу кафедра асосида “Умумий социология” ва “Амалий социология” кафедралари ташкил этилди. “Амалий социология” кафедраси илмий тадқиқот йўналиши - ёшлар фаолиятида меънаёт омиллари фаоллаштириш йўллари бўлиб, бу борада аниқ тадқиқотлар олиб борилмоқда.

1991-йилда социология бўйича мутахассислар тайёрлаш бўлими очилиб унга қабул қилинган дастлабки талабалардан 17 киши 1996- йилда социология бўйича мутахассис сифатида битириб чиқди.

Ўзбекистон ФА фалсафа ва ҳуқуқ институти қошида 1993- йилда Ўзбекистон социологларининг ассоциацияси тузилди. Ўзбекистон Республикаси Олий ва Ўрта махсус таълим Вазирлигининг 18-июль 1994-йил 87-01-242 сонли буйруғи билан 1995-1996 Ўқув йилидан бошлаб республиканинг барча олий Ўқув юртларида социология фани ўқитилиши жорий қилинди. Аммо, республика ижтимоий ҳаёти муаммоларини барча Ўқув юртлари олимлари томонидан ўрганилиши сустлик билан бормоқда. Социологик тадқиқотларнинг жамиятимиз ижтимоий ҳаётини ўрганишдаги салмоғи шали жуда паст даражада.

Республикамыз миллий мустақилликка эришгандан сўнг малакатимизда социология фанини ривожлантиришга жиддий эътибор берилди бошланди. Тошкент Давлат Университети фалсафа факультети Таркибида социология бўлими ва кафедраси ташкил қилинди. Фарҳона Давлат Университетида ҳам социология кафедраси ташкил этилди.

1992 йилда Меънаёт Вазирлиги қошида социологик тадқиқотлар маркази ташкил қилиниб бу марказ томонидан республикамызда кенг сурада тадқиқотлар ўтказилиб, унда аҳолининг иқтисодий ислохотларга, демократлаштириш жараёнларига бўлган муносабатлари атрофлича ўрганила бошланди.

Шозирги кунда республикамызда ижтимоий фикрларни ўрганиш маркази фаолият кўрсатмоқда. Унинг барча вилоятларда ва туманларидаги шаҳобчаларида мутасадди илмий шодимлар, социологлар жамият ҳаётини ўрганиш аҳоли ичига тобора чуқурроқ кириб боришда жонбозлик кўрсатмоқдалар.

Қисқача хулосалар

Кишиларнинг давлат сиёсатида, мавжуд сиёсий режимга муносабатини моддий турмуш даражаси, кайфияти, интилишлари ва шу каби муносабатларни социологик тадқиқ қилиш орқали мамлакатдаги мавжуд ижтимоий - сиёсий шодлатни юзага чиқариш мумкин. Фақат тўлақонли демократик тузумдагина мавжуд сиёсий кучларнинг фикрлар хилма-хиллигига йўл қўйилади.

Ўзбекистонда социология фанини ривожлантириш борасида талай тадбирлар амалга оширилмоқда. Жумладан республиканинг барча олий ўқув юртларида социология фани ўқитилиши жорий қилинди. Республика Ижтимоий фикрларни ўрганиш маркази ва унинг вилоятлардаги шахобчалари орқали социологик тадқиқот ишлари кенг кўламда амалга оширилиб, ўзининг ижобий натижаларига эга бўлмоқда.

Таянч иборалар:

Позитив усул, эмпирик маълумотлар социал статика, социал динамика, позитивизм, социал реализм, социал далиллар, социал воқелик, классик ва ноклассик социология, этносоциология, метафизика, “Хоторн” экспериментлари.

Назорат ва мустақкамлаш учун саволлар:

1. Марказий Осиё мутафаккирларининг социал қарашларини таърифланг. (Форобий, Ибн-Сино, А. Беруний).
2. О. Конт ва унинг позитивистик таълимотини таърифланг.
3. Классик социология асосчиларини айтиб беринг.
4. Социологияда ноклассик ва марксистик йўналиш вакиллариининг қарашларини таққосланг.
5. XX-аср Америка социологиясининг ўзига хос томонлари нимада?
6. Шозирги даврда Ўзбекистонда социологияни ривожлантириш муаммоларини айтиб беринг.

АДАБИЁТЛАР:

1. Ислон Каримов, Ўзбекистон ХХІ - аср бўлаёсида, шавсизлиққа тахдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт қафолатлари- Т.: 1997
2. Бекмуродов М. Социология асослари - Т.: 1997
3. Зборовский Г.Е., Орлов Г.П. Введение в социологию. Екатеринбург.: 1995
4. Капитонов Э.А. Социология XX века. История и технология. Ростов на - Дону 1996.
5. Лавриенко В.Н. Нартов Н.А. Основы социологических знаний “Учебное пособие” - М.: 1995.
6. Радугин А.А. Радугин К.А. Социология. Курс лекций - М.: 1996.
7. Современная западная социология. Классические традиции и поиски новой парадигмы - М.: 1990.
8. Убайдуллаева Р.Т. Хайдаров А. Социология тарихи - Т.:1993
9. Умаров. Иқтисодий ислохот Ўзбекистон ўртача аҳолисининг нигоида. “Халқ ва демократия” 1992
10. Хошимов Т. Социология. Ўқув қўлланма - Т.:1996
11. Арон Р. Этап ў развития социологической мысли - М.: 1993
12. Дюркгейм Э. О развитии общественного труда. Метод социологии - М.: 1990-
13. Краткий очерк истории социологии - М.: 1990.
14. Рафиқов /., Шошимов Т. Социология асослари - Т.: 1997
15. Юнусов К. Социология. Ўқув қўлланмаси. Андижон, 1997
16. Алиқориев Н. Умумий социология - Т.: 1999

3 - Маъсф: Социал муносабатлар социологияси.

- 3.1. Социал муносабатлар тушунчаси.
- 3.2. Социал муносабатлар турлари.
- 3.3. Бегоналашув ва таназзул, ижтимоий оқибатлар.

3.1. Социал муносабатлар тушунчаси.

Социология фанининг тизимида социал муносабатлар жуда мушм Ўрин касб этади. Чунки у орқали жамият аъзолари бир-бирлари билан маълум бир муомала ва ижтимоий шамкорликка интиладилар. Социологиядаги бу махсус соща Ўзнинг Ўта долзарблиги ва мушмлиги билан бошқа муаммо ва масалалардан ажралиб турсада, у шали мутахассислар томонидан тўлиқ илмий ва системали равишда Ўрганилмаган ва илмий адабиётларда етарли даражада ёритилмаган. Бу салбий йўлнинг асосий сабабларидан биринчиси, собиқ Иттифоқ фалсафий-социологик адабиётида бу масалани бир ёклама талқин қилиниши бўлса, иккинчиси ил\ор \арб адабиётининг бу сохаси бўйича тадқиқотларнинг тўлиқ маълумотларини бизда йўқлигидир.

Социал муносабатлар тушунчасини Ўзи хали социология фанида аниқ ва илимий тарифини \озирча топа олгани йўқ. Авваламбор шуни таъкидлаш зарурки, социал муносабатлар кўпинча ижтимоий муносабатлар тушунчаси билан тенлаштирилади ёки социал муносабатлар ижтимоий муносабатларнинг бир хусусий кўриниши деб талқин қилинади. Мавжуд адабиётларни чуқурроқ тахлил қилинадиган булса шундай хулосага келиш мумкинки, юқорида кўрсатилган фикрларда қимматли асос борлигини билиш мумкин.

Тор маънода социал муносабатларнинг бир мухим элементи ва тури деб интерпритация қилинади. Социал муносабатлар кенг маънода қуйидагича таъриф билан белгиланади.

Социал муносабатлар бу табиат ходисаларидан Ўлароқ булиб, унда ижтимоий муносабатларнинг бутун бир тизими мужассамлашгандир.

О. Конт Ўзининг позитивистик таълимотида социал муносабатлар муаммоларини худди биологик ходисалар методи билан Ўрганиш принципларини кенг тар\иб қилади. Позитивистик-натуралистик йўналишнинг ашаддий рақиб бўлган феноменологик социология социал шает ва социал муносабатларни бундай усулда талқин қилинганлиги учун О. Конт ва унинг издошларини кескин танқид қилади. Натурализмнинг ва жиддий камчилик ва жиддий хатоликларни бартараф этиш учун

феноменологик социология инсон онгининг фаоллиги бу муаммо ечимининг асосий омили деб исботлашга интилади. Бу йўналиш вакиллариининг фикрича фақатгина инсоннинг тафаккури туфайли социал воқеликни ва социал муносабатларни конструкциялаш (яратиш) мумкин бўлади. Чунки социал реаллик ва социал муносабатлар инсоннинг интерпретацион фаолияти орқалигина вужудга келади. Феноменологик социологиянинг таниқли вакилларида бири Д. Силверман юқоридаги ояларни асослаш учун позитивистик социология назариясини танқид қилади.

Албатта, бу ижтимоий фикрлар вужудга келгандан бери анча вақтлар ўтди, янги жу\рофий-сиёсий мақомлар пайдо бўлдилар. Энг мухими эса тоталитар тузуми барщам топиб янги давлатлар вужудга келишди, янги жамиятда бир партиявийликни хукмронлиги емирилди ва мустақил суверен давлатлар барпо бўлдилар. Энди эса жамиятдаги жараёнларни, жумладан социал муносабатлар муаммоларини кенг плюралистик принцип орқали тадқиқ қилиш даври келди. Бу принцип орқали, социал муносабатларни муаммо ва вазифаларни турлича тащил қилиш имконияти ту\илди. Ушбу ижобий имкониятларнинг хосили сифатида республикамизда социал муносабатлар муаммолари жахон илмий тафаккурининг шар-щил йўналишларини натижалари асосида тадқиқ қилинаётганлигини ажратиб кўрсатиш мумкин. Хулоса қилиб айтганда социал муносабатлар муаммосини янги, юқори илмий даражада тадқиқ қилиш имкониятлари вужудга келди. Энди бу муаммони конкрет социологик тадқиқот билан ўрганиш жоиз. Чунки социология нафақат бу муаммони, балки бутун ижтимоий ҳаёт жараёнларини кенг қамровда комплекс характерда ва амалий натижалар асосида чуқур тадқиқот қилади.

3.2. Социал муносабатлар турлари.

Социал бирдамлик тушунчаси социал муносабатлар тизимида мушм ўрин тутати. Чунки бирдамлик - бу кўпгина маънавий омилларнинг мажмуасидан ташкил топган социологик категория бўлиб, у ижтимоий шаетда фаолият кўсатаётган инсонларнинг ижтимоий тараққиёт масалаларини шал қилишларидаги шамкорлигининг кўринишидир. Аввалом бор шуни таъкидлаб ўтишимиз жоизки социология фанига бу термин социал жипслашувни билдирадиган тушунча сифатида биринчи бўлиб О.Конт томонидан киритилган эди. Бу муаммога кўгина мутафаккилар ўзларининг кенг этиборларини қаратганлар. Айниқса Э.Дюркгейм, Г.Спенсерлар бу муаммони чуқур тахлил қилганлар, лекин улар ўз тадқиқотларини турли хил йўналишларда олиб бордилар. Э.Дюркгеймнинг фикрича социал бирдамликни бу ахлоқий принцип ва олий универсал қадрият бўлиб, у жамиятнинг шар бир аъзост томонидан тан олинади. О.Конт ва Г.Спенсерларнинг тадқиқотларида социал бирдамликни асосини иқтисодий мафаатлар ташкил қилиши марказий ўрин эгаллайди. Г.Спенсер ўзининг бирдамлик таълимотида мажбурий ва кўнгиллий бирдамликни ажратиб кўрсатади. Унинг фикрича кишилиқ жамияти ўзининг ривожланиш йўлида

иккита харбий ва саноат даврлари бўлинади. Бутун ҳаёт бу ерда интизомга асосланган. Саноат туридаги жамият эса осойишта ижтимоий ҳамкорликни эркин шакллари ифода этади. Муаммони ҳудди иккита жиҳатга ажратиб таҳлил қилишни Д.Дюркгеймнинг ҳам илмий фаолиятида кўриш мумкин. У ўз таълимотини механик ва органик бирдамлик ажратади. Ривожланмаган ва эски жамиятларда шукумронлик қиладиган бирдамликни Дюркгейм механик бирдамлик деб атайд.

Механик бирдамлик - бу “жамоа туридаги” бирдамлик бўлиб, у бу жамоадаги индивидларнинг ўхшашликлари билан белгиланади ва улар томонидан ижтимоий вазифалар бир хил турда бажарилади. Жамиятда ижтимоий меҳнатнинг тақсимлашишитуфайли индивидлар махсус вазифаларини бажарадилар ва бу ҳислатлар сабабли жамият жонли организмни эслатади. Шу жамиятда вужудга келган янги турдаги бирдамликни Дюркгейм органик бирдамлик деб атайд. Меҳнатнинг тақсимланиши индивидларда ўзларига ҳос қобилиятларнинг ривожланишига омил бўлади. Энди ҳар бир индивидлар бир-бирларига бўлиқ бўладилар ва улар социал муносабатларнинг ягона тизими орқали бирдамлик туйғуларга эришадилар.

Кўп қарб олимлари ижтимоий мулкка асосланган кооперациянинг сермахсуллигини инкор этиб келадилар. Уларнинг фикрича бутун жамият билан ишлаб чиқариш воситаларидан гуруҳлар мулки қилиб беришни таклиф қиладилар. Агар ишлаб чиқариш воситалари ижтимоий мулк хусусиятига эга бўлса “маъмурият” ҳаққдан ажралиб қолади ва шу сабаб орқали бюрократ бошқарувчилар ташкилоти вужудга келиши мумкин. Ўз-Ўзидан табиийки бу жараёнлар туфайли ишчилар ўзларининг меҳнатларидан мафлаҳдорликни ҳис қилмайдилар.

Маъқур тахминларнинг аксарияти ўз исботларини топдилар. Айниқса мустанлақчилик даврида бизнинг диёрда сохта бирдамлик асосида кооперациялаштириш кўплаб салбий оқибатларни келтириб чиқарди. Меҳнатнинг ижтимоий тақсимооти ва кооперация ниқоби остида бизнинг ҳудуд ҳам-ашё етиштирадиган республикага айланди. Жамиятимизда туб маънода бирлашма жараёни фаолият кўрсатмади.

Президентимиз И. А. Каримов таъкидлаб кўрсатганларидек, “Ўз-Ўзини бошқаришнинг ҳалқимиз аънавалари ва қадриятларига жуда ҳос бўлган усули — маъаллар тизими сўнгги йилларда жуда катта нуфузга эга бўлиб бормоқда... энг адолатли муқит, энг адолатли ижтимоий шароит, вазият фақат маъаллада бўлиши мумкин. Шқар бир корҳона, шеч бир давлат идораси ёки жамоат ташкилоти бу борада тенглаша олмайди”.

1. Иқтисодий ва тақсимот муносабатлари.

Жамият ижтимоий таркибида шқар бир шахс қайси ижтимоий гуруҳга ва ундаги шудудий, тармоқ (соха) ва ижтимоий маъке йўналишига мансублиги билан ҳарактерланади. Булардан ташқари яна, шахс жинси, ёш жиҳати, оммавий ашволи, ижтимоий келиб чиқиши, миллий мансублиги, маълумоти, илмий даражаси қаб

гуруш ва айрим шахслар қанчалик моддий имкониятга эгаллиги, жамъарма маблаъи миқдори каби томонларни Ўрганишни ҳам талаб этади.

Шозирда ижтимоий муносабатларда жамиятимиз учун мутлақо янги бўлган асослар яратилмоқда. Хусусий мулкчиликка асосланган кўп укладли, дунё сари очиқ юз тутган иқтисодиёт пайдо бўлаётир. Шунинг учун ҳам янги иқтисодий ва тақсимот муносабатлари социологиясини ишлаб чиқиш социология фанининг асосий вазифаларидан бири бўлиб қолмоқда.

Шозирда меънатнинг мазмунини чуқур ва шароитдан ўзгартирмай туриб, жамиятимиз ижтимоий таркибида сифат ўзгаришига эришиб бўлмайди. Бунинг учун, энг аввало, меънатга янгича муносабатни таркиб топтириш, янги технологияни яратиш, фанни янада тараққий эттириш, муносиб малакали кадрлар тайёрлаш, маорифни тубдан янгилаш каби кечиктириб бўлмайдиган вазифалар амалга оширилмоғи лозим.

1. Тошкент ҳақиқати. 1994 йил. 20 июль сони.

2. И. А. Каримов. “Шалоллик ва фидойилик фаолиятимизнинг асосий мезони бўлсин. Тошкент ҳақиқати, 1994 йил 20 июль сони.

Иқтисодиёт социологияси ишлаб чиқариш ва меънат жаъраёнини, тақсимот муносабатлари, моддий таъминот, аҳолининг моддий турмуш даражаси ва шу каби жамиятнинг иқтисодий ривожланиш соҳасидаги қонуниятларни ўрганади.

Жамиятнинг ижтимоий ривожланиши, энг аввало, унинг иқтисодий асослари билан борлиқ бўлади. Ижтимоий ривожланиш даражаси қанчалик юқори бўлса, ижтимоий ҳаётдаги бошқа соҳаларнинг ривожланиш даражаси ҳам шунга мос равишда тараққий қилиб боради. Масалан, АҚШ, Япония, Жанубий Корея, Оврупо мамлакатларининг иқтисодий ривожланганлиги ва аҳолининг турмуш даражаси, маданияти, хизмат кўрсатиш соҳаларининг тараққиётини белгилаб беради.

Иқтисодий муносабатларни ўрганишда асосий эътибор: меънатнинг ижтимоий муаммолари, меънат фаолияти ва тақсимот муносабатларига қаратилади.

Жамият аъзолари томонидан яратилган моддий бойликлар улар ўртасида қандай тарзда ва қай миқдорда тақсимланишидаги фарқ ижтимоий гурушлар ўртасидаги фарқни келтириб чиқаради. Хусусий мулкнинг қонуний деб эълон қилиниши билан жамиятимиз ижтимоий таркибидаги текисчилик аста-секин ўз ўрнини ижтимоий мавқеи ҳолатидан ва етиштирилаётган моддий неъматларнинг тақсимоли ҳолатидан фарқ қилувчи ижтимоий гуруш ва табақаларга бўлиниши ортмоқда.

Республиканинг аста-секин бозор муносабатларига ўтиб бориши даврида Президент И. А. Каримов томонидан белгиланган беш тамойилга асосланган тарзда сиёсат юргизилмоқда. Буларнинг биринчиси: иқтисодиётнинг сиёсатдан устун бўлиши, уни шароит қандай мафкурадан озод қилиш лозимлиги.

Иккинчиси: иқтисодиётни бошқаришда, айниқса, бозор иқтисодиёти қурилаётганда, янги тузум барпо этилаётганда давлат бошқарув тизимини қўлдан чиқармаслиги, яъни давлат асосий ислоҳотчи бўлмоғи лозимлиги.

Учинчиси: конунларга барча барабар риоя этишини таъминлаш.

Тўртинчиси: кучли ижтимоий сиёсат юритиш.

Бешинчиси: бозор иқтисодиётида шошқалоқликка йўл қўймай босқичма-босқич ўтиш зарурлиги.

Тақсимот муносабатлари социология предметига тааллуқли бўлиб, унинг таркибига ишлаб чиқариш қуроллари тақсимои, жамият аъзоларининг ишлаб чиқаришнинг турли тармоқлари бўйича жойлашуви ва жамият томонидан ишлаб чиқарилган моддий неъматлар, ишлаб чиқариш қуроллари ва истеъмол моллари киради. Моцият эътибори билан тақсимот муносабатлари мавжуд ишлаб чиқариш муносабатлари характерига мос келади.

Алоҳида кишилар ва ижтимоий гуруҳларнинг иқтисодий, ижтимоий ва сиёсий фаолиятининг моцияти тақсимот муносабатлари характери билан белгиланади. Ижтимоий гуруҳлар, табақалар ва алоҳида олинган кишиларнинг реал даромадлари даражаси, бу даромадларнинг ўзгариши ва ривожланиши истикболлари уларнинг ижтимоий-сиёсий позицияларини белгилайди.

Совет тузуми даврида ижтимоий гуруҳларнинг моддий даромадларини тенглаштириш сиёсати юргизилган. Натижада кишиларнинг меънатга муносабати сусайиб, ижодийлик, омил-корлик, ишбилармонлик, тадбиркорлик, моддий манфаатдорлик каби ижтимоий-иқтисодий ривожланишнинг мушмим стимуллари йўқолди.

Демак, тақсимот муносабатлари жамият ҳаётини, айниқса, унинг иқтисодий жиҳатдан ривожланишида мушмим ўрин тутди.

Бозор иқтисодиётига босқичма-босқич ўтиш муносабати билан, Ўзбекистонда мулкчиликнинг турли шакллариининг жорий қилиниши ва уларни давлат шимоясига олиниши тақсимот муносабатларида тубдан ўзгаришларга олиб келмоқда. Бу эса, ўз навбатида, жамият иқтисодий ривожланишини таъминлашга хизмат қилмоқда.

Ўзбекистон ўз миллий пулига эга бўлиши муносабати билан иқтисодий ва тақсимот муносабатларига сезиларли таъсир кўрсата бошлади. Ўзбекистон ички бозорини тўлдириш — давлат сиёсати даражасида олиб борилмоқда. Аммо ҳозирда шамдўстлик мамлакатлари ўртасидаги иқтисодий интеграциянинг вақтича бузилганлиги оқибатида юзага келган иқтисодий тақчиллик, айниқса, халқ истеъмоли молларининг танқислиги иқтисодий ва тақсимот муносабатларига сезиларли таъсир кўрсатди. Унинг оқибатида кишиларнинг турмуш даражаси анчайин пастлади.

Ўзбекистон давлатининг бу соҳадаги сиёсати “миллий бойликнинг кўпайишини, республиканиннг мустақиллигини, одамларнинг муносиб турмуш ва иш шароитларини таъмин-лайдиган қудратли, барқарор ва жўшқин ривожланиб боровчи иқтисодиётни барпо этишдан иборат буюк мақсадни кўзламоқда.

Хулоса қилиб айтганда, иқтисодиёт ва тақсимот муносабатлари социология фани доирасида мушмим тадқиқот объекти сифатида ўрин тутди.

2. ИЖТИМОЙ — СИНФИЙ МУНОСАБАТЛАР.

Жамиятнинг ижтимоий таркибида ижтимоий-синфий муносабатлар ҳам мушаммуд ўрин эгаллайди. Совет социологиясида синфий муносабатлар, синфий кураш масалаларига жуда кенг ўрин берилиб, бу муносабатлар ижтимоий таркибдаги бошқа барча элементлар, муносабатлар ичида энг мушаммуд ва белгиланган шисобланган. Бунинг сабаби, унда жамиятнинг иқтисодий таркиби бошқа ижтимоий гуруҳлардагига нисбатан тўлароқ ва аниқроқ акс этади, - деб кўрсатилган. Шаккатдан ҳам, давлат социализми даврида мавжуд ишчилар ва дешқонлар синфи жамиятнинг энг кам таъминланган, қуёи даражадаги синфларни ташкил қилди. Интеллигенция ижтимоий қатлами эса моддий таъминланганлик жишатида улардан унчалик фарқ қилмаган. Ўтган даврда, асосан, икки синф — ишчилар ва дешқонлар синфи ва интеллигенция қатлами мавжуд деб кўрсатилиб, жамият ижтимоий таркибидаги бошқа гуруҳлар (масалан, юқори табақа чиновниклари, мафия гуруҳлари ва шу қабилар)нинг ашамияти мутлақо тилга олинмас эди.

Ишчилар синфи кўп қиррали ижтимоий бирлик шисобланади. Унинг ички таркиби демографик (жинси ва ёши билан), профессионал — тайёргарлиги билан (мешнатнинг мазмуни ва характери билан) шудудий (ижтимоий-шудудий бирлик билан), этник (миллий фарқи) ва маданий-маълумоти билан фарқ қилувчи таркибий тузилишга эга.

Хозирда Ўзбекистон давлати миқёсида миллий ишчилар синфининг таркиб топиши учун шарт-шароит яратилмоқда. Жашон талабларига жавоб бера оладиган мащсулотлар ишлаб чиқариш учун моддий замин тайёрланмоқда. Чет эл фирмалари билан кўшма корхоналар яратилмоқда. Яқин келажакда, юқори технологияга асосланган саноат ишлаб чиқаришининг малакали ишчи - инженерлар гуруҳи шаклланади.

Ишчилар синфи ривожланиши истиқболларига уларни миқдорий жишатдан кўпайтириш билан эришиб бўлмайди. Унда мешнатнинг интеллектуал мазмунини бойитиш, замонавий автомат-технология билан жишозланган иқтисодий шарт-шароитларни барпо қилиш зарур. Амалга оширилиши керак бўлган бундай тадбирлар қишлоқ хўжалиги дешқонлари ҳамда интеллигенция қатлами учун ҳам тааллуқли.

Иқтисодиётни интенсив равишда ривожлантиришнинг ишти-мой-таркибий алоқаларга таъсири кучли бўлади. Шунингдек, ижтимоий таркибдаги, иқтисодий ва тақсимот муносабатларининг ижобий ривожланиши мамлакат табиий ресурслари, шудудий ўзига хос хусусиятлар, сиёсий барқарорлик, миллатлар ўртасидаги муносабатларга кўп жишатдан болиқ бўлади.

Мамлакат қишлоқ хўжалиги сошасида банд бўлган, қишлоқ хўжалиги мащсулотларини етиштираётган дешқонлар ҳам ижтимоий таркибда синф сифатида ўрин тутди. Ўзбекистонда ашолининг 60 фоизи қишлоқ жойларида яшайди. Миллий даромаднинг 44 фоизиди кўпрои бугунги кунда қишлоқ хўжалигидан олинади Мамлакатимиз бўйича мешнатга

яроқли кишиларнинг 39,3 фоизи чорвачилик ва қишлоқ хўжалигида меънат қилади. Баъзи районларда бу кўрсаткич 80-90 фоизни ташкил этади.¹

Булардан кўриниб турибдики, жамиятимиз ижтимоий таркибида деҳқонлар синфининг ўрни каттадир. Шозирда мустақиллик шарофати билан Ўзбекистон шукумати деҳқонлар мавқеини кўтаришга алоҳида эътибор бермоқда. Уларнинг турмуш даражасини оширишда катта ишлар олиб борилмоқда. Уй жой қуриш учун бепул ер ажратилди. Моддий ёрдам кўрсатилмоқда. Экинзор ерлар ижарага берилмоқда. Фермерларнинг сони ортмоқда. Етиштирган қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини шаҳарга олиб келиб сотиш учун имкониятлар яратилди. Уларнинг оладиган йиллик даромадлари ортди.

Деҳқонлар синфи ичида ҳам табақаланиш жараёни тез суръатлар билан бормоқда. Уларнинг таркибида ишбилармон, тадбиркор фермер хўжаликлари пайдо бўлди. Ижарачилар гуруҳи ҳам борган сари қишлоқ хўжалигида муҳим аҳамият касб этмоқда.

Янги иқтисодий муносабатларнинг таркиб топиши билан қишлоқ ишчилар синфи шаклланишига моддий замин тайёрланмоқда. Бошқача айтганда қишлоққа саноат кириб келмоқда. Бу эса қишлоқ хўжалигида мавжуд ортқича иш кучини иш билан таъминлаб, тайёр маҳсулот ишлаб чиқаришни кўпайтиради.

Президентимиз И. А. Каримов таъкидлаб ёзадики, — “Ўзбекистон иқтисодиётининг бир томонлама ~ хомашёвий йўналишига қатъий барҳам бериш республика ички сиёсатининг энг муҳим стратегияси ҳисобланади. Фақат ҳам ашё етиштирувчи ва сотувчи ўлка сурункали ночорликка гирифтор бўлади”.

“Дастлабки ҳисоб-китоб шуни кўрсатадики, агар биз республикада бор ҳам ашё ва чала маҳсулот ишлаб чиқаришни тугал жараёнга етказиб, тайёр маҳсулот ишлаб чиқаришни йўлга қўйсак, республикада ялпи миллий маҳсулот ишлаб чиқаришни икки баробардан зиёд, миллий даромадни эса тақминан уч баробар кўпайтиришимиз мумкин”.

Жамият ижтимоий таркибида зиёлилар қатлами ҳам салмоқли ўрин тутди. Интеллигенция ақлий меънат мутахассислари бўлиб, ижтимоий-профessional гуруҳлардан иборат бўлади. Жамият ижтимоий таркибида интеллигенция ақлий меънатнинг жисмоний меънатдан ажралиб чиқиши оқибатида шаклланди. Шозирда, илмий техника тараққиётининг жадал бориши билан интеллигенциянинг professional малакаси янада мураккабланимоқда. Унинг таркибига илмий, ишлаб чиқариш-техник, маданият, маърифат, тиббиёт-шарбый ва бошқарув аппарати ходимлари киради.

Зиёлилар таркибини яна шаҳар ва қишлоқ, ижтимоий бандлик соҳалари бўйича (ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатиш соҳасида) меънатнинг ижодий характери даражаси билан, малака ва бошқа жиҳатлари билан фарқлаш мумкин.

Совет даврида зиёлилар сон жиҳатидан ортди-ю, аммо унинг сифат даражаси анча паст бўлиб қолаверди. Чунки зиёлилар қатлами, аввалам бор,

мешнат характери билан белгиланади, Ўтган даврда олий маълумот олган қанчадан-қанча кишилар шозирда ишчи бўлиб, ёки тижорат ва бошқа соҳаларда ишламоқдалар. Улар зиёлилар таркибига кирмайди.

Социологияда миллий муносабатлар иқтисодий, сиёсий ва маънавий-мафкуравий муносабатлардаги Ўзаро узвий алоқа-дорлиги назарда тутилган шолда конкрет этник мушит доирасида, ижтимоий жамоалардаги, оиладаги, шудудий тартибдаги муносабатлар доирасида олиб қараб Ўрганилади. Шунингдек, миллатлараро муносабатларнинг жамият ижтимоий шайтига таъсири ва уларнинг ижтимоий оқибатлари Ўрганилади.

Совет даврида муайян иқтисодий-сиёсий ва идеологик режим асосида ушлаб турилган, бошқарилган миллий муносабатлар асосида тикланмоқда. Шу жишадан, Ўзбекистоннинг кўп миллатли давлат бўлганлигини эътиборда тутган шолда, унда истиқомат қилаётган миллатлар ва халқларнинг ижтимоий турмуши, Ўзаро алоқаси ва шу каби муносабатларни социологик тадқиқ қилиш мушим ашамиятга эга.

Яқин Ўтмишимизда содир бўлган Фарона, Андижон, Ўзган воқеалари қайта такрорланмаслиги учун, Ўзбекистонда бундан кейин шам миллатлараро шамдўстликни ривожлантириш, Ўзаро ашил, бир оила бўлиб яшаш талаб этилади. Президентимиз И. А. Каримов бошчилигидаги Ўзбекистон шукуматининг асосий мақсади шам Марказий Осиё шудудида шар қандай миллий низоларнинг олдини олишдан иборат.

Социология доирасида шам ижтимоий-этник муносабатлар илмий тащилилга муштож бўлади. Айниқса, ижтимоий-иқтисодий, психологик жишадларини тадқиқ қилиш мушимдир. Шунинг учун шам бу масалалар социология, этнопсихология ва бошқа ижтимоий, гуманитар фан соҳаларида кенг Ўрганилиши шарт.

3. ИЖТИМОЙ — ДЕМОГРАФИК МУНОСАБАТЛАР

Социологияда жамият ижтимоий таркибий тузилишининг ижтимоий-демографик муносабатлари шам мушим Ўрин тутати. Бу муносабатлар, асосан, ашолининг жинсий тузилиши, ёши, оилавий ва генетик жишадларини Ўз ичига олади.

Шар қандай давлат ижтимоий сиёсатининг таркибига демографик сиёсат шам киради. Демографик муносабатларга мамлакат ашолисининг барча қатламлари мансуб.

Ижтимоий-демографик таркибга статистик жишаддан Ўрганиладиган ашולי Ўртасида туилиш, Ўлим, никош, оилавий қўйди-чикдилар, шашар ва қишлоқ ашолисининг миграцияси, шудудий миграция кабилар киради.

Ўзбекистон ижтимоий-демографик жишаддан нишоятда мураккаб тузилишга эгадир. 51 фоизи хотин-қизлар, 9,6 млн ашо ли 16 ёшгача бўлган болалар ва Ўсмирлардан иборат. Фарона водийси ашолисининг зичлиги жуда катта. Андижонда шар бир квадрат километр майдонга 485 та одам тури келади. Бундай демографик шолат жамият шайтининг бошқа барча соҳаларида шам турли муаммоларни келтириб чикариши табиий.

Ашолининг ёш жишадан таркибий тузилишини Ўрганиш мамлакатнинг нафаат мецнат ва ишлаб чиқариш потенциалини аниқлашга, балки унинг ривожланиш динамикасини шам аниқлашга шизмат қилади. Бу жишадан Ўзбекистоа баъзи Оврупо ва Япония мамлакатларига нисбатан “ёш” мамлакат шисобланади. Ашולי таркибииинг жинсий тузилишнини Ўрганиш шам мушим ашамиятга эга. Бу, мамлакат ишлаб чиқаришнини ташкил этиш, аёллар учун мецнат турларини ташкил этиш ва иш билан таъминлашда мушим ашамиятга эга. Хотин-қизлар ижтимоий ашволининг Ўзига хос хусусиятлари уларнинг мецнат билан бандлиги, мецнат тури, оилавий, турмуш шароити ва, шу кабиларда акс этади. Уларни о’ир жисмоний мецнатдан халос этиш масаласи шозирда энг мушим масалалардандир. Совет даврида Ўзбек хотин-қизлари қишлоқ х’ўжалигида аёвсиз эксплуатация қилинди. Натижада уларнинг саломатлиги кескин ёмонлашди. Касалманд, нимжон оналардан шеч қачон со’лом фарзанд дунёга келмайди. Ўзбек ёшларининг шар учтадан биттаси шатто шарбий хизматга қодир бўлмай қолган эди. Президент И. А. Каримов ташаббуси билан илгари сурилаётган со’лом авлод учун курашиш миллат ке-лажагини таъминлашнинг энг мушим масаласидир.

Ашолининг оилавий таркиби сони, моддий турмуш даражаси, даромади, оилавий муносабатларни ва шу каби масалаларни Ўз ичига олади. Оилани озиқ-овқат ва истеъмол моллари билан таъминлаш муаммолари давлат ижтимоий сиёсатининг асосий мақсадини ифода этади. Оилавий таркибни социологиянинг махсус соцаси — микросоциологияда шам чуқур тадқиқ қилиш мақсадга мувофиқ. Унда иқтисодий, психологик жишадларини эътиборда тутиш зарур. Никош муносабатлари, ёл’из яшовчнларни, оилавий бузилиш сабабларини Ўрганиш жамият ижтимоий таркибини ижобий ривожланишида катта ашамиятга эга. Оддий бир мисол: диний муносабатлар асосида, аввал никош муқаддас саналар эди. Совет тузуми даврида диннинг ижтимоий шаетдаги мавқеига путур етказилиши ва дашрийликнинг кучаюви оқибатида никош муносабатлари муқаддас деб қаралмай қолди. Никош шунчаки расмий р’ўйхатга олишдан иборат бўлиб қолди. Натижада оила муқаддаслиги й’ўқолиб, қ’ўйди-чиқдилар қ’ўпайди. Бу эса жамиятнинг нафақат иқтисодиётига, балки маънавий-ахлоқий, психологнк муносабатларнинг барқарорлигига салбий таъсир к’ўрсата бошлади. Салбий тенденцияларнинг кучаювига олиб келди. Ёш авлод тарбиясига зарар етказилди. Жамиятда тирик етимлар сони к’ўпайди. Давлат етимхоналарининг сони ортди. Моддий ва бошқа жишаддан етарлича таъминланганлигига қарамай уларда тарбияланган болалар оилада, Ўз ота-оналари ба’рида вояга етган болалардан фарқ қилади.

Социологияда ашолининг генетик таркибини Ўрганиш борган сари моддий ашамиятга эга бўлмоқда. Унга ашолининг табиий ва миграцион харакати киради. Ўзбек миллати бошқа миллатларга нисбатан Ўз ту’илиб Ўсган жойига к’ўпроқ бо’ланган бўлади. Айниқса, Фар’она водийси ашолисида бундай хусусият кучли. Шунинг учун шам водийда ашולי зичлиги бошқа шудудларга нисбатан ортиқ.

Ўзбекистонда генетик таркибни Ўрганишга шозирча етарли эътибор берилмаган. Унинг ижтимоий-демографик муносабатлардаги аъамияти катта. Ижтимоий-демографик муносабатларни аниқлашда мамлакат миқёсида Ўтказиладиган аъолини рЎйхатга олиш мушм аъамиятга эга. Аъолини рЎйхатга олиниши айниқса шозирда, бозор муносабатларига Ўтиш даврида юзага келаётган кЎплаб ижтимоий-иқтисодий, маиший турмуш соъаларидаги муаммоларни шал этишда жуда катта рол Ўйнайди. Айниқса, шаъар муаммоларини шал этишдаги аъамияти катта.

Қишлоқ аъолисининг ижтимоий таркиби жамият ижтимоий таркибининг муайян бўлагн шисобланади, қишлоқ аъолисининг ижтимоий муносабатларининг мушм белгилари:

ягона мешнат, ер, мулкий бошқарув муносабатларини Ўз ичига олади. Шозирда қишлоқ аъолисининг таркибида шам табақалашув жараёни кучаймоқда. Айниқса, қишлоққа саноатнинг кириб келиши, савдо-сотикнинг ривожланиши ва бошқа омиллар оқибатида қишлоқ аъолиси турли гурушлардан иборат бўлган ижтимоий бирлик сифатида ривожланмоқда.

Шулоса қилиб айтганда, жамият ижтимоий таркибини социология фани доирасида Ўрганиш, унинг ривожланиш ис-тиқболларини, Ўзига хос хусусиятларини, мавжуд ижтимоий муаммоларини тадқиқ этишда ва зарур илмий-амалий тадбирлар ишлаб чиқишда мушм аъамиятга эгадир.

3.3. БЕГОНАЛАШУВ ВА ТАНАЗЗУЛ, ИЖТИМОЙ ОҚИБАТЛАР

Шозирги жамият хаётида қуйидаги бегоналашув турларини ажратиб кЎрсатиш мумкин.

1.Иқтисодий, 2.Сиёсий, 3.Маданий, 4.Ижтимоий, 5.Рухий.

Бу бегоналашув турлари Ўзларининг маълум бир шакилларига эгадирлар. Масалан иқтисодий бегоналашув ута шаклга эга: 1.Фаолиятда бегоналашув. 2.Фаолият бошқарувидан бегоналашиши. 3.фаолият натижаларидан бегоналишиши. Сиёсий бегоналашиш сиёсий хокимиятдан бегоналашишдан; маданий бегоналашиш мулоқатдан, инсонларнинг бир-биридан; психологик бегоналашув Ўз-Ўзидан бегоналашишдан иборат бўлади.

Бегоналашув жараёни ва таназзул бир-бирларига болиқ ходисалардир. Агар жамиятда ишлаб чиқариш суръатлари кескин пасайса, хЎжалик алоқалари узилса, пулнинг қадри тушиб кетиб нархлар тез суръатларда ошиб кетса, бошқарув тузилмалари издан чиқса ва сиёсий тангликлар вужудга келса, биз жамиятнинг шамма соъалари таназзулга учраган деб фикр юритишимиз мумкин.

Бу чуқур таназзул инсонларнинг кучли бегоналашув омилига туртиб киргизиши аниқ. Ўз навбатида бегоналашув жараёни қанчалик кенгайса таназзул шам чуқурлашиб бораверади. Масалан, ишлаб чиқариш жараёнида мешнатнинг тақсимланиши рЎй беради. Бу эса тараққиёт учун кЎйилган улкан қадамдир. Лекин шу билан биргаликда ижтимоий мулкчиликка

асосланган ижтимоий муносабатларнинг шундай бир тури - ишлаб чиқариш муносабатлари шакилландики унинг асосида бевосита ишлаб чиқарувчи ишлаб чиқариш воситаларидан узоқлашиб аста секинлик билан Ўз меҳнатининг натижасида бегоналашиб боради. Энди бу ишлаб чиқарувчи шахс учун меҳнат унумининг шам қизиқ ий ўқ. Марксизм таълимоти бўйича хусусий мулк ижтимоийлаштирилгач ишлаб чиқариш воситаларига энди бевосита ишлаб чиқарувчилар умумий эгаллик қилишлари керак эди. Лекин ижтимоий амалиётда эса бунинг акси бўлиб чиқди. Сиёсий шокимиятни босиб олган пролетариат ишлаб чиқариш воситаларини энди давлат мулкига айлантиради. Социалистик революция мантиқига кўра бу тадбирлар бегоналашув жараёнини илдизига болта уруши керак эди. Лекин 70 йиллик тарих давомида бизга уқтириб келинган ижтимоий мулк давлат мулки эди. Бу мулк эса хусусий мулкнинг энг жирканч, адолатсиз тури бўлиб чиқди. Чунки давлат мулки Ўзининг реал эгасига эга эмас. У бир мавжум тушунча эди. Меҳнат кишиси эса яна мулкдан бегонадир. Давлат мулки эса давлат аппаратининг хусусий мулкига айланиб, бу номенклатурани “янги” синфга айлантирди. Бу салбий жараёнлар натижасида ишлаб чиқариш Ўзининг ҳақиқий эгасини топа олмади.

Сиёсий жабҳада шам сиёсий шокимиятдан жамиятнинг кўпгина аъзолари бегоналаштирилдилар. Яъни сиёсий ҳокимият халқ ҳокимияти умумхалқ ҳокимияти деб эълон қилинган бўлсада, аслида у маълум бир гуруҳнинг - элитанинг хусусий мулкига айланди. Бунинг асосида эса бутун бир халқ давлат сиёсий ҳокимиятидан бегоналашди ва бу бегоналашган омма билан номенклатуранинг орасида улкан жжарлик пайдо бўлди. Ўз навбатида бу жараёнлар сиёсий таназзулга олиб келди ва бу таназзул туфайли ташқи душман енга олмаган тоталитар давлат Ўз-Ўзидан парчаланиб кетди.

Маданий соҳадаги бегоналашув шам анчагина чуқур салбий оқибатларга олиб келадиган маънавий таназзулни келтириб чиқаради. Жамиятда солом муштитни яратишда маънавият ва маданиятнинг ўрни Ўзгача. Чунки улар индивидларни баркамол бўлиб шакилланишларига катта таъсир кўрсатадилар. Агар жамият аъзолари Ўз маънавиятлари бой маданий меросларидан узоқлашиб кетиб, ундан бегоналашсалар, улар энди Ўзларини келиб чиқишларидан тортиб, то Ўз миллатларининг шам миллий урф-одатлари, анъаналарини шам инкор қила бошлайдилар. Агарда яқин ўтмишимизга, унинг тирихига мурожаат этсак ушбу сатрларимизни яққол исботини кўрамиз. Масалан, бой маданий меросимиздан бегоналашувимиз бизларни атоқли адиб Чингиз Айтматовнинг таъбирича манқуртларга айлантирай деди, яъни биз Ўз халқимиз тарихи, миллий озодлик шаракатлари ва уларнинг саркардалари, динимиз ва Ўзлигимиздан узоқлашиб қолдик. Давлатимиз мустақиллигига эришиб, маданий бегоналашувни бартараф этишни бошладик. Социалогиядаги муштим бегоналашув шисобланган социал бегоналашиш инсонларни мулоқотдан, бир-бирларидан узоқлашишлари натижасида юзага келади. Инсон Ўз моштияига кўра ижтимоий хусусиятга эгадир Ўзаро фаолият туфайли пайдо бўлган эштиёжлар асосида доим инсонлар бир-бирлари билан муносабатларда мулоқотларда бўладилар.

Мулоқотнинг ижтимоий маъноси шундаки у маданият шакиллари ва ижтимоий тажрибаларни узатиш воситаси бўлиб химат қилади. Лекин иқтисодий таназзул кўпгина инсонларни қийин иқтисодий ахволга солиб кўяди ҳамда жамият аъзоларининг аксарияти бозор иқтисоди муносабатларга кўникишлари қийин кечиши инфляция эҳтиёжлар тизимини чеклаш ва нормаллаштириш инсонларда агрессивлик жоғиллаштириш анъана ва урф-одатлар, маънавий қадриятларни йўқотишга сабаб бўлади. Шу каби салбий омиллар инсонларнинг бир-бирларидан бегоналашувларга олиб келади ва ҳамма ўз шогача деган норасмий қонун пайдо бўлади.

Рухий бегоналашув - бу инсоннинг ўз моҳиятидан узоқлашишдир. Бу муаммони немис мутаффакири Эрих Фромм жуда яхши ишлаб чиққандир. Унинг фикрича инсон моҳияти доим ўзига душманчилик кайфиятидаги бўлган социал тузилма таъсири остидаги инсоннинг ўз-ўзидан бегоналашувининг шар бир даражасига маълум бир социал характер - дунёпараслик, эксплуататорлик, рецетив (андозалик, қолип), бозорга оидлик хосдир.

Замонавий жамиятни Э. Фромм инсон моҳиятини “машиналаштириш”, “компьютерлаштириш” ва “роботлаштириш” жараёнлари ёрдамида бегоналашув даражасини бир махсули деб таърифлайди. Бозорга йўналтирилган социал шаракат пайдо бўлиб унда истеъмолга интилиш, иккиланишлар шиссиёти, яккаланиб қолишлик ва бошқа салбий шолат, шиссиётлар марказий ашамият касб этадилар.

Худди шу ерда психологик ва социал бегоналашилишни бир-бирлари билан жуда уй\унлашиб кетишларини кўриш мумкин. Инсонлар бир-бирларидан муносабатда, мулоқотда бегоналашсалар, ўз-ўзларидан бегоналашилиш ҳам юз беради, чунки инсонларнинг бир-бирларидан бегоналашувлари оқибатида, улар яккаланиш, зерикаш ва шайтга қизиқишлари сўниши вужудга келиши мумкин. Бунинг натижасида инсоннинг ўзига келажигига, орзу-ниятларига ишончи йўқолиб, у ўзини бегона деб шисоблайди ва бу жараён кўпгина саблий оқибатларга олиб келади. Хулоса қилиб айтадиган бўлсак жамият шайтидаги турли хил бегоналашув жараёнлари тезроқ илмийлик ва уй\унлик асосида бартараф қилинсагина жамият со\лом шароитда тараққий этади ва салбий ижтимоий шодисаларнинг ўз вақтида олинади. Масалан, мешнатдан бегоналашилишни бартараф этиш учун биринчи галда инсонларнинг ўз мешнатлари натижаларидан манфаатдор бўлишлари ва унинг оқибатида эса уларни мешнатга бўлган муносабатларини тубдан ўзгартириб, уларни қизиқиш ва куч-айратлари билан ишлашларини ташкил этиш керак.

Ишлаб чиқаришни бошқаришдан бегоналашилиш муаммосини бартараф этиш ҳам жуда мушм маъно касб этади. Бунинг учун ишлаб чиқариш муносабатларини чуқур демократиялаштириш, корхона, ташкилот ва муассасалардаги мавжуд бошқарув тизимларини демократик йўллар билан такомиллаштириш ва ишчи, хизматчиларга хўжалик эгасининг аниқ вазифаси шуқуқи ва масъулиятларини топшириш керак.

Маданиятдан бегоналашувни бартараф этиш учун маданий меросга муносабатни такомиллаштириб бориш, жамиятнинг шар бир аъзоси маънавий кадриятлардан яхши хабардор бўлиш ва маданий қурилишга етарли мабла\ ажратилишини таъминлаш зарур.

Ижтимоий бегоналашувни бартараф қилиш учун инсонларни бир-бирлари билан муносабатлари, муаммоларни ҳақиқий бирдамлик ва ҳамкорлик асосига қуриш керакки, шунда ҳар бир инсон Ўзини бошқалар ҳам учун керак эканлигини чин юракдан сезсин.

Рухий бегоналашувни бартараф этиш чоралари социал бегоналашувни бартараф этишнинг узвий давомидир. Инсон Ўзини кимгадир кераклигини рухан шис қила олсагина у шар қачон тушкунликка тушмайди. Яккаланиш, изтиробга тушиш хавфидан холос бўлади, оқибатда уни Ўз-Ўзидан, Ўз мошиятидан бегоналашувига шар қандай сабаб қолмайди.

Биз қураётган бугунги янги жамият Ўз олдига бу бегоналашув жараёнларини тезроқбартараф этиб, шарқиқий ривожланишга, эркинликка, озодликка эришиш учун шозирги қийинчиликларни собитқадамлик билан енгиб бормоқда. Яқин йиллар ичида бу шаракатларнинг натижаларида албатта юзага чиқади, деб умид қилишга шамма асослар мавжуддир.

Қисқача хулосалар

Республикамизда социал муносабатлар муаммолари жашон илмий тафаккурининг шар хил йўналишларини натижалари асосида тадқиқ қилинаётганлигини алошида таъкидлаш жоиздир. Бу муаммоларни янги, юқори илмий даражада тадқиқ қилиш имкониятлари вужудга келди. Энди бу муаммони конкрет социологик тадқиқот билан Ўрганиш жоиз. Чунки социология нафақат бу муаммони, балки бутун ижтимоий шарйт жараёнларини кенг қамровда комплекс характерда ва амалий натижалар асосида чуқур тадқиқот қилади.

Таянч иборалар:

Ижтимоий шаркорлик, интерпретация, кооперация, механик бирдамлик, органик бирдамлик, таназзул, рецептив.

Назорат ва мустацкамлаш учун саволлар.

1. Социал муносабатлар тушунчасини ёритиб беринг (тор ва кенг маънода).
2. Социал муносабатларнинг турларини айтиб беринг.
3. Социал бирдамлик ва унинг ашамиятини ёритинг.

Адабиётлар:

1. И.А.Каримов. Ўзбекистоннинг уз истиклол ва тараккиет йули - Т.: 1992
2. И.А.Каримов. Ўзбекистоннинг сиёсий-ижтимоий ва иктисодий истикболи.

3. И.А.Каримов. Ўзбекистон XXI-аср бўлаёсида: ҳавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараккиёт қароратлари. Ўзбекистон 1997
4. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси - Т.: “Ўзбекистон”, 1992.
5. Юнусов К. Социология асослари - Андижон.: 1997.
6. Алиқориев Н.С. Умумий социология - Т.: 1999.
7. Социология - М.:1990

4- Мавзу: ТАЪЛИМ ВА ТАРБИЯ СОЦИОЛОГИЯСИ.

- 4.1. Таълим социал билимнинг тармоғи ва социал институт сифатида
- 4.2. Таълим тизимининг самарадорлиги.
- 4.3. Ўзбекистонда таълим тизими. Унинг мақсади ва вазифалари.
- 4.4. Иқтисодий таълим- давр талаби.

“Илм - маърифатга қизиқиши суғ
миллатнинг келажағи ҳам бўлмайди”.

И.А.Каримов

4.1. ТАЪЛИМ СОЦИАЛ БИЛИМНИНГ ТАРМОҒИ ВА СОЦИАЛ ИНСТИТУТ СИФАТИДА.

Таълим социологияси - жамиятнинг таълим тизими тўғрисидаги махсус социологик назария бўлиб, уни нисбатан мураккаб ижтимоий институт сифатида жамият ҳаётидаги ўзига хос функционал ва ривожланиш қонуниятлари, даражасини, унинг бошқа ижтимоий ташкилотлар ва муносабатлар билан ўзаро алоқадорлигини ва шу соҳадаги давлат сиёсатини ўрганади. Таълим тизимининг жамият ривожига таъсири бекиёсдир. У ҳар қандай давлатнинг жамият маънавий ҳаётини, ижтимоий ва касбий таркибини бошқаришдаги муҳим восита бўлиб хизмат қилади.

Таълим социологияси - мактаб, ўқув юртлари ва муассасалари фаолияти, улардаги педагогик мутахассисларнинг сифати, ёшларни ўқитиш ва тарбиялаш вазифалари каби масалаларни ўрганишда муҳим аҳамиятга эга. Шунинг учун таълим тизими ижтимоий сиёсат тарзида ривожланмоқда. Таълим социологияси эса бу сиёсатнинг ўзига хос жиҳатларини, унинг амалий натижаларини ўрганишга хизмат қилади.

Таълим социологиясининг асосий вазифаси: - таълим тизимининг барча функцияларини жамият ҳаётида кенг имкониятлар даражасида амал қилишини таъминлаш ва ижтимоий ҳаётнинг турли соҳаларидаги самарали таъсирини ўрганишдан иборат. Таълим тизими ўзининг иқтисодий-ижтимоий, сиёсий, маънавий функцияларига эга бўлиб, жамият

тараққиётининг шу сощалари тараққиётига жиддий таъсир кўрсатади. Мамлакатнинг илмий-техникавий кадриятлари юксалишида ва шахс шаклланишида мушум омилдир.

/арбда таълим социологиясига Э.Дюркгейм ва М.Веберлар асос солган. Улар таълим тизимининг ижтимоий функцияларини, иқтисодий, сиёсий жараёнлар билан алоқаси, олий таълим сощасининг ўзига хос хусусиятлари каби масалаларни тадқиқ қилганлар. Э.Фромм, Т.Парсонс, С.Н.Паркинсон, Т.В.Адорно, Р.Кюлевинд, В.Франкл, Ж.Эллюлн, Э.Глиссан, А-М., булар таълим социологияси ривожига ўз хиссаларини қўшганлар.

Т.Парсонс ўзининг “Социологиянинг умумназарий муаммолари” асарида шундай ёзади: “АҚШ Олий таълим тизимининг асосий хусусиятларидан бири - илмий тадқиқотларни ўз ичига олувчи илмий иш олиб бориш мутахассислигини беришидадир”. Бизда олий таълим битирувчиларининг илмий иш олиб бориш даражаси, лаёқати жуда пастдир.

Шозирда таълим тизимининг социологик тадқиқот йўналишлари қуйидагиларни ўз ичига олади:

- бозор муносабатларига ўтиш шароитида таълим тизимининг ижтимоий шайётидаги ўрни ва ашамияти;
- ижтимоий ривожланишдаги таъсири, самарадорлиги даражаси ва сифати;
- ўқитувчиларнинг ижтимоий-иқтисодий ашволи;
- таълим муассасаларида таълим беришнинг сифат даражаси ва мавжуд ижтимоий-иқтисодий шарт шароитларнинг улар фаолиятига таъсири.

4.2. ТАЪЛИМ ТИЗИМИНИНГ САМАРАДОРЛИГИ.

Таълимнинг ижтимоий самарадорлиги таълим муассасаларининг сони, уларда таълим олаётган ўқувчиларнинг миқдори, жамият аъзоларининг билим даражаси ва сифати билангина белгиланмайди, балки унинг ижтимоий фаолиятида, амалиётда, шамда мещнат фаолиятида қандай даражада тадбиқ қилиниши билан шам белгиланади. Шу жищатдан, янги ижтимоий-иқтисодий муносабатларнинг шаклланиб бориши ва бозор иқтисодиёти сиёсатининг амалга оширилиб бориши шароитида, республикада кўплаб мутахассис кадрларнинг ўз мутахассислиги бўйича ишлашдан манфаатдор бўлмай ёки ишлаш имкониятларига эга эмасликлари сабабли, яхшироқ тирикчилик ўтказиш мақсадида ўз мутахассисликларидан бошқа сощаларга ўтиб кетиш тенденцияси кучаймоқда. Социология “тили” билан айтганда жамият аъзоларининг социал мобиллиги шам вертикал шам горизонтал тартибда ўзгариши кескин ортиб бормоқда. Ачинарлиси шуки, бу жараён айниқса таълим тизимининг ўзида бошқа сощаларга нисбатан кўпроқ содир бўлмоқда. Агарда бунинг олди олиниб, жиддий чоралар кўрилмаса, келгусида янада кучайиши ва 5-10 йилдан сўнг эса унинг салбий оқибатлари жамият ижтимоий шайётида ўнлаб йиллар давомида бартараф қилиш қийин

бўлган ижтимоий-маънавий инқирозга олиб келиши мумкин. Таълим социологиясининг шозирги шароитидаги асосий вазифаларидан бири шам, юкорида кўрсатилган муаммоларни эмпирик жишатдан тадқиқи қилиб, илмий-амалий ва назарий хулосалар чиқаришдан иборат. Кўриниб турибдики, Ўзининг мошият-эътибори билан ушбу масала фавқулотда давлат ашамиятига эга бўлган масаладир.

4.3. ЎЗБЕКИСТОНДА ТАЪЛИМ ТИЗИМИ КАДРЛАР ТАЙЁРЛАШ МИЛЛИЙ ДАСТУРИНИНГ МАҚСАДИ, ВАЗИФАЛАРИ ВА РЎЁБГА ЧИҚАРИШ БОСҚИЧЛАРИ

“Шар ким билим олиш хуқуқига эга”. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси 41-модда.

Ўзбекистон Республикаси инсон хуқуқлари ва эркинликларига риоя этилишини, жамиятнинг маънавий янгиланишини, ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиётининг шакллантиришни жашон хамжамиятига қўшилишини таъминлайдиган демократик хуқуқий давлат ва очик (демократик) фуқаролик жамияти кўрмоқда.

Инсон, унинг шар томонлама камол топиши ва фаровонлиги, шахс манфаатларини рўёбга чиқаришнинг шароитларини ва таъсирчан механизмларини яратиш, эскирган тафаккур ва ижтимоий хулқ-атворнинг андозаларини ўзгартириш республикада амалга оширилаётган ишлотларнинг асосий мақсади ва харакатлантирувчи кучидир. Халқнинг бой интеллектуал мероси ва умумбашарий қадриятлар асосида, замонавий маданият, иқтисодиёт, фан, техника ва технологияларнинг ютуқлари асосида кадрлар тайёрлашнинг мукамал тизимини шакллантириш Ўзбекистон тараққиётининг мушим шартидир.

Кадрлар тайёрлаш миллий дастури “Таълим тўриси”даги Ўзбекистон Республикаси қонунининг қоидаларига мувофиқ шолда тайёрланган бўлиб, миллий тажрибанинг тахлили ва таълим тизимида жашон миқёсидаги ютуқлар асосида тайёрланган шолда юксак умумий ва касб-хунар маданиятига, ижодий ва ижтимоий фаолликка, ижтимоий сиёсий шаетга мустақил равишда мўлжални тўри ола билиш мащоратига эга бўлган, истикбол вазифаларини илгари суриш ва хал этишга қодир кадрларнинг янги авлодини шакллантиришга йўналтирилгандир.

Дастур кадрлар тайёрлаш миллий моделини рўёбга чиқаришни шар томонлама камол топган, жамиятда турмушга мослашган, таълим ва касб-хунар дастурини онгли равишда танлаш ва кейинчалик пухта ўзлаштириш учун ижтимоий-сиёсий, хуқуқий, психологик-педагогик ва бошқа тарздаги шароитларни яратишни, жамият, давлат ва оила олдида ўз жавобгарлигини хис этадиган фуқароларни тарбиялашни назарда тутди.

Ўзбекистон Республикаси давлат мустақиллигига эришиб, иқтисодий ва ижтимоий ривожланишнинг Ўзига хос йўлини танлаш кадрлар тайёрлаш тузилмаси ва мазмунини қайта ташкил этишни зарур қилиб қўйди ва қатор

чора-тадбирлар кўришни: “Таълим тўриси”даги Қонунни жорий этишни (1992-й); янги Ўқув режалари, дастурлари, дарсликларини жорий этишни, замонавий дидактик таълимотни ишлаб чиқаришни; Ўқув юртларини аттестациядан ўтказишни ва аккредитациялашни; янги типдаги таълим муассасаларини ташкил этишни тақозо этади.

Мактабгача таълим соҳасида уйларда ташкил этиладиган болалар боғчалари ҳамда “Болалар боғчаси-мактаб” мажмуи тармоғи ривожланиб бормоқда. Болаларга чет тиллари, хореография, тасвирий ва мусиқа санъати, компьютер саводхонлиги асосларини ўргатувчи 800дан ортиқ гуруҳ ташкил этилган. Янги типдаги мактаблар ва умумтаълим Ўқув юртлари тармоғи ривожланиб бормоқда. Шозирги кунда 238 лицей ва 136 гимназия ишлаб турибди. “Соғлом авлод учун”, “Маънавият ва маърифат”, “Иқтисодий таълим”, “Қишлоқ мактаби”, “Ривожланишда нуқсони бўлган болаларни тиклаш” ва бошқа тармоқ дастурлари рўёбга чиқарилмоқда. Республика умумтаълим мактабларида 435 мингдан ортиқ ўқитувчи ишламоқда, уларнинг 73% олий маълумотлидир. Меҳнат бозорини, энг аввало қишлоқ жойларда меҳнат бозорини шакллантиришнинг ҳудудий хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда ҳунар-техника таълимини қайта ташкил этишга киришилди. Шозирги кунда бу тизимда жами 221 минг кишини таълим билан қамраб олган 442 Ўқув юрти, шу жумладан, 209 касб-ҳунар мактаби, 180 касб-ҳунар лицейи ва 53 бизнес мактаб ишлаб турибди. Бугунги кунда бошланғич касб-ҳунар таълими Ўқув юртларида қарийиб 20 минг ўқитувчи ва малакали мутахассислар ишламоқда.

Ўзбекистон олий мактаби тизими 58 олий Ўқув юрти, шу жумладан 16 университет ва 42 институтни ўз ичига олади, уларда 164 минг талаба таълим олмоқда; 16 университетнинг 12 таси Ўзбекистон мустақилликка эришгандан сўнг университет мақомига эга бўлди.

Кадрлар тайёрлаш тизимини тубдан ислоҳ қилишини муҳим омиллари қуйидагилардан иборат:

- республиканинг демократик ҳуқуқий давлат ва адолатли фуқаролик жамияти қуриш йўлидан изчил илгарилаб бораётганлиги;

- мамлакат иқтисодиётида туб ўзгаришларнинг амалга оширилиши, республика иқтисодиёти асосан хом ашё йўналишдан рақобатбардош пировард маҳсулот ишлаб чиқариш йўлига изчил ўтаётганлиги, мамлакат экспорт салоҳиятининг кенгаётганлиги;

- давлат ижтимоий сиёсатида шахс манфаати ва таълим устиворлиги қарор топганлиги;

- миллий ўзликни англашнинг ўсиб бориши, ватанпарварлик, ўз ватани учун ифтихор туйғусининг шаклланаётганлиги, бой миллий маданий-тарихий анъаналарга ва халқимизнинг интеллектуал меросига ҳурмат;

- Ўзбекистоннинг жаҳон ҳамжамиятига интеграцияси, республиканинг жаҳондаги мавқеи ва обрў-эътиборининг мустаҳкамланиб бораётганлиги

Мазкур дастурни мақсади- таълим соҳасини тубдан ислоҳ қилиш, уни ўтмишдан қолган мафкуравий қурашлар ва сарқитлардан тўла халос этиш, ривожланган демократик давлатлар даражасида юксак маънавий ва ахлоқий

талабларга жавоб берувчи юқори малакали кадрлар тайёрлаш миллий тизимини яратишдир.

Ушбу мақсадни рўёбга чиқариш қуйидаги вазифалар шал этилишини назарда тутати;

■ “Таълим тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Қонунига мувофиқ таълим тизимини ислоҳ қилиш, давлат ва нодавлат таълим муассасалари ҳамда таълим ва кадрлар тайёрлаш соҳасида рақобат муҳитини шакллантириш негизида таълим тизимини ягона Ўқув-миллий ишлаб чиқариш мажмуи сифатида изчил ривожлантиришни таъминлаш;

■ таълим ва кадрлар тайёрлаш тизимини жамиятда амалга оширилаётган янгиланиш, ривожланган демократик ҳуқуқий давлат қуриши жараёнларига мослаш;

■ кадрлар тайёрлаш тизими муассасаларини юқори малакали мутахассислар билан таъминлаш, педагогик фаолиятнинг нуфузи ва ижтимоий мақомини кўтариш;

■ таълим олувчиларни маънавий-ахлоқий тарбиялашнинг ва маърифий ишларнинг самоали шакллари ҳамда услубларини ишлаб чиқиш ва жорий этиш;

■ таълим ва кадрлар тайёрлаш, таълим муассасаларини аттестациядан ўтказиш аккредитация қилиш сифатида баҳо беришнинг ҳолис тизимини жорий қилиш;

■ янги ижтимоий- иқтисодий шароитларда таълимнинг талаб қилинадиган даражаси ва сифатини, кадрлар тайёрлаш тизимининг амалда фаолият кўрсатиши ва барқарор ривожланишнинг кафолатларини, устиворлигини таъминловчи норматив, моддий техника ва ахборот базасини яратиш;

■ узлуксиз таълим ва кадрлар тайёрлаш тизимига бюджетдан ташқари маблағлар, шу жумладан чет эл инвестициялари жалб этиш;

■ кадрлар тайёрлаш соҳасида Ўзаро манфаатли халқаро ҳамкорликни ривожлантириш.

Миллий дастурнинг мақсад ва вазифалари босқичма босқич рўёбга чиқарилади. Узлуксиз таълимни ташкил этиш ва ривожлантириш принциплари қуйидагилардан иборат;

1. Таълимнинг устиворлиги- унинг ривожланишининг биринчи даражали аҳамиятга эга эканлиги, билим, таълим ва юксак интеллектни нуфузи;
2. Таълимнинг демократлашуви- таълим ва тарбия услубларини танлашда Ўқув юртлари мустақиллигини кенгайтириш, таълимни бошқаришнинг давлат-жамият тизимига ўтилиши.
3. Таълимнинг инсонпарварлашуви- инсон қобилиятларининг очилиши ва унинг таълимга нисбатан бўлган турли тўғри эҳтиёжларнинг қондирилиши, миллий ва умумбашарий қадриятлар устиворлигининг таъминланиши, инсон, жамият ва атроф-муҳит Ўзаро муносабатларининг уйғунлашуви;
4. Таълимнинг ижтимоийлашуви- таълим олувчиларда эстетик бой дунёқарашни ҳосил қилиш, уларда юксак маънавият, маданият ва ижодий фикрлашни шакллантириш;

5. Таълимнинг миллий йўналтирилганлиги - таълимнинг миллий тарих, халқ анъаналари ва урф-одатлари билан узвий уй\унлиги, Ўзбекистон халқларининг маданиятини сақлаб қолиш ва бойитиш, таълимни миллий тараққиётнинг ўта муҳим омили сифатида эътироф этиш, бошқа халқларнинг тарихи ва маданиятини ҳурматлаш;
6. Таълим ва тарбиянинг узвий бўлиқлиги, бу жараённинг ҳар томонлама камол топган инсонни шакллантиришга йўналтирилганлиги;
7. Иқтидорли ёшларни аниқлаш, уларга таълимнинг энг юқори даражасида, изчил равишда фундаментал ва махсус билим олишлари учун шарт-шароитлар яратиш.

Узлуксиз таълим тизимининг фаолият олиб бориши давлат таълим стандартлари асосида, турли даражалардаги таълим дастурларининг изчиллиги асосида таъминланади ва қуйидаги таълим турларини ўз ичига олади:

- мактабгача таълим;
- умумий ўрта таълим;
- ўрта махсус, касб-хунар таълими;
- олий таълим;
- олий ўқув юртидан кейинги таълим;
- кадрлар малакасини ошириш ва уларни қайта тайёрлаш;
- мактабдан ташқари таълим.

4.4. УЗЛУКСИЗ ИҚТИСОДИЙ ТАЪЛИМ ДАВР ТАЛАБИ.

Туб ислохотларни амалга ошириш, бозор муносабатларини шакллантириш энг аввало ходимларнинг иқтисодий билимига бўлиқ.

Бозор муносабатларига ўргатадиган иқтисодий таълим тизимларининг халқаро андозалари ва моделлари мавжуд. Улар 1996 й. ЮНЕСКО томонидан эълон қилинган “Жаҳондаги олий таълим тизимлари маълумотномаси”да ўзифодасини топган.

Узлуксиз иқтисодий таълимни жаҳон андозалари даражасига кўтариш ҳам концепциянинг муҳим жиҳатларидан ҳисобланади. Бу қуйидаги мақсадларни кўзлайди:

- узлуксиз иқтисодий таълим тизимини жаҳон тизими билан бир ҳолга келтириш;
- мутахассислар билим даражасини халқаро миқёсда синаб кўриш;
- Жаҳон мутахассислари ва университетлари таълим технологияларининг билим ва тажрибаларини жалб этиш;
- иқтисодчи мутахассислар дипломлари ва даражаларини эркин айирбошлашишни таъминлаш;

Бу жараёнда бўлажак мутахассисларни хорижий тилларга, биринчи навбатда инглиз тилига ўргатиш алоҳида аҳамиятга эгадир.

Бугунги кунда нафақат таълим тизимини, балки таълим хизматини тубдан ислох қилиш зарурати тутилган.

Узлуксиз иқтисодий таълим деганда, таълимнинг давомийлигини тушуниш керак. Бу тизимнинг мощияти бугун коллежни тугаллаган талаба университетга кириши шарт, деган маънони келтириб чиқармаслиги лозим.

Бу ерда гап бошқа мақсад тўғрисида кетмоқда: бир таълим босқичини тугаллаб, маълум ихтисосликни эгаллаган талаба кўз ўнгида юқорироқ, ўзи эгаллаган малака ва даражадан юқорироқ таълим муассасаси туриши керак.

Ўзбекистоннинг ўзига хос хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда қуйидаги масалаларни ҳал этмоқ зарур:

- олий мактаб ихтисосликлари учунгина таъллукли ҳисобланган билимлар, кўникма ва малака меъзонларини аниқлаш;
- амалий ёндашув ва меънат тақсимоти нуқтаи назаридан бу билимлар кўникма ва малакали классификация тамойилларини белгилаш;
- мавжуд ихтисосликлар рўйхати тўлаллигини текшириш;
- мутахассисликлар тайёрлашнинг аниқ даражасини белгилаб қўйиш бакалавр, дипломли мутахассис, магистр, қайта тайёрлаш ва малака ошириш, аспирантура, докторантура.
- Ўзбекистон иқтисодий таълимининг хорижий мамлакатлар иқтисодий таълими билан интеграциялаш имкониятларидан келиб чиқиб, соҳалар ва ихтисосликлар рўйхатига аниқликлар киритиш ва бошқалар.

Қисқача хулосалар

Олий ва ўрта махсус ўқув юртларида бозор инфраструктураси учун кадрлар тайёрлаш кўлами кўпайди. (абитуриентларни қабул қилиш 1990-йилги 2,8 мингдан, 1996-йилга келиб 3,9 минггача кўтарилди), бозор иқтисодиёти асосларига қишлоқ жойлардаги ёшларни ўргатиш ниятида қатор бизнес мактаблар, лицейлар ва коллежлар ташкил этилди.

Меънат бозори тез суръатлар билан иқтисодий йўналишдаги мутахассислар билан бойиб бормоқда.

Ҳисобларга кўра, республика халқ шўжалигида олий маълумотли иқтисодчилар сони ҳозирги кунда 80 мингдан ортиқни ташкил этади, яъни олий маълумотлилар умумий сонига нисбатан 9,8% ни, бу кўрсаткич 1990-йилда 9% га тенг эди.

“Комолот” ёшлар фонди:

Мамлакат ёшлар ҳаракатини носийсий ванопартиявий асосда муваффақлаштириш учун таъсис этилган ноҳукумат ташкилот бўлиб, унинг устуворликлари қуйидагилардан иборатдир:

- ◆ ёшларга мадад бериш;
- ◆ бозор иқтисодига ўтишда ижтимоийлашув;
- ◆ кичик ва ўрта бизнесга жалб этилиш;
- ◆ шуқуқий маданиятни шакиллантириш;
- ◆ таълим ва ўз билимини ҳамда маданий ҳордиқини оширишни ташкил этиш;
- ◆ ҳар томонлама халқаро алоқаларни йўлга қўйиш.

Чет элларда таълим олиш.

Хорижий давлатларнинг обрў-нуфузли олий Ўқув юртларида ҳукуматлараро битимларга биноан Ўзбекистоннинг 1500 дан ортиқ фуқоролари (МДШ республикаларида таълим олаётганларни шисобламаганда) билим олмоқда. Биргина 1997-йилнинг Ўзида, ҳукуматнинг “Умид” фондини тузиш тўғрисидаги қарорининг натижасида энг нуфузли хорижий олий Ўқув юртларига республиканинг 160 та талабаси тахсил олгани юборилди.

Айни пайтда Ўзбекистон Республикасининг олий Ўқув юртларида узоқ ва яқин хорижий мамлакалардан келган 5,3 минг киши билим олмоқда.

Таянч иборалар:

Таълим тизими, горизонтал ва вертикал социал мобиллик, ителикувал мерос, ижтимоий ҳуқ-атвор, таълим устуворлиги, таълимнинг демократлашуви.

Назорат ва муҳокама учун саволлар:

1. Талим ва тарбиянинг узвийлигини изошланг.
2. Таъли - социал институт сифатида амал қилиши.
3. Ўзбекистонда мустиқиллиги шароитда таълим тизимидаги ўзгаришларларга баҳо беринг.
4. Иқтисодий таълим нима учун зарурлигини изошланг?

АДАБИЁТЛАР:

1. “Баркамол авлод- Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори”.Т.-: 1997 .
2. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. 1992
3. К.Юнусов “Социология” Ўқув қўлланма. Т.-: 1997
4. Ўзбекистон Республикаси Таълим тўғрисидаги қонуни. Т.-:1997.
5. Сафо Очил, Мустиқиллик маънавияти ва тарбия асослари. Т.-: “Ўқитувчи” 1997
6. И.А. Каримов асарлари асосида талаба-Ўқувчиларни маънавий ашлоқий тарбиялашнинг асосий тамойиллари. Т.-: 1997
7. Кадрлар тайёрлаш бўйича миллий дастур. Т.-: 1997.
8. Алиқориев Н.С. Умумий социология. Т.-:1999 122-124 б.
9. Эшонқулов А. Тарбия : Муоммо ва ечимлар. Журнал “Мулоқот” 1993 й. №11-12, 35-38 бетлар.
10. Муллажонов М. Миллий педагогиканинг шаклланиши. Туркистон газетаси. 1999. 17 июль сони.
11. Инсон тараққиёти тўғрисида ҳисобот. Т.-:1997

5- Мавзу: ИЖТИМОИЙ-ЭТНИК МУНОСАБАТЛАР

- 5.1. Миллатлар ва этник гуруҳларнинг социал-этник таркиби.
- 5.2. Мустақиллик шароитида Ўзбекистонда социал-этник муносабатлар.
- 5.3. Социал табақалашув жараёни.

5.1. Миллатлар ва этник гуруҳларнинг социал-этник таркиби

Жамиятнинг ижтимоий-этник таркибини тадқиқ қилиш социологиянинг махсус соҳаси бўлиб, этносоциология деб аталади. Социологиянинг бу соҳаси жамиятнинг ижтимоий таркибий тузилишидаги этник миллатлар, халқлар, элатлар, гуруҳларнинг ижтимоий ривожланиш масалаларини ўрганади. Уларнинг ижтимоий-иқтисодий, ижтимоий-сиёсий, маънавий-мафкуравий, маданий, таълимий, диний ва бошқа ўзига хос қадриятларни тадқиқ қилади.

Этнос тушунчаси (қадимги юнонча сўз бўлиб “халқ” маъносини англатади) – муайян ҳудудда тарихан таркиб топган, бошқалардан фарқланувчи ўз маданиятига, руҳий уйғунликка ва бошқа умумий хусусиятга эга бўлган кишиларнинг нисбатан барқарор борлигини англатади. Демак, этносоциологиянинг тадқиқот объекти – энг аввало халқлар, миллатлар, этник гуруҳларнинг ижтимоий таркибини, бошқа этник бирликларидан фарқ қилувчи ўзига хос маданияти, турмуши, урф-одатлари, тили ва бошқа шу каби ўзига хос хусусиятларини ўрганади. Миллат, миллатлараро муносабатлар масаласи социологиядан бошқа ижтимоий-гуманитар фанлар, иқтисодиёт назарияси, сиёсатшунослик, ахлоқ ва нафосатшунослик, тарих, этнография кабиларни ҳам ўрганиш объекти ҳисобланади.

Этносоциологияда эса миллат ва миллий муносабатлар, уларнинг иқтисодий, сиёсий, маданий ва маънавий-мафкуравий муносабатлардаги ўзаро узвий алоқадорлиги назарда тутилган ҳолда, конкрет этник муҳит доирасида, ижтимоий жамоалардаги, оиладаги, ҳудудий тартибдаги муносабатларни этник хусусиятлари доирасида олиб қараб ўрганилади. Шунингдек миллатлараро муносабатларнинг жамият ижтимоий ҳаётига таъсири ва уларнинг ижтимоий оқибатлари тадқиқ қилинади. Шу жиҳатдан этносоциологиянинг жамиятни ўрганишдаги аҳамияти каттадир.

Собик Совет тузуми даврида этносоциология тўлақонли ўз ривожини топмади. Турли миллатлар, элатлар, халқлар ва этник гуруҳларнинг ижтимоий тараққиётига бир томонлама ёндашилди.

Келажакда улар ўзаро қўшилиб яшит бир Совет халқи этник бирлиги вужудга келади, - деган ҳаёлий, сохта ва нотўғри мафкуравий сиёсат юргизилиши оқибатида ҳар бир этник бирлиكنинг ўзига хос бой, гўзал ва такрорланмас қадриятлари ривожига сиёсий таъсир билан йўл қўйилмади. Бундай сиёсий зўравонлик оқибатида этносоциология социологик назария сифатида етарлича қадрланмади.

Совет даврида муайян иқтисодий-сиёсий ва мафкуравий режим асосида ушлаб турилган, бошқарилган миллий муносабатлар ҳозирда

қайтадан, янги ижтимоий муносабатлар асосида тикланмоқда. Шу жиҳатдан Ўзбекистоннинг кўп миллатли давлат эканлигини эътиборда тутган ҳолда унинг ҳудудида истиқомат қилаётган миллат ва халқларнинг ижтимоий турмуши, Ўзаро алоқаси ва шу каби муносабатларни социологик тадқиқ қилиш муҳим аҳамиятга эга. Зеро, “Республика миллий таркибининг Ўзига ҳослиги – унинг фарқлантирувчи хусусиятидир. Этник таркибда туб аҳоли устун мавқеи эгаллайди. Республикада яшаб турган аҳолининг 70 фоизидан кўпроғини Ўзбеклар ташкил қилади. Айни вақтда Ўзбекистон ҳудудида Ўз маданияти ва анъаналарига эга бўлган юздан зиёд миллат вакиллари яшайди”. Яқин ўтмишимизда содир бўлган Фарғона, Андижон, Ўтган воқеалари қайта такрорланмаслиги учун, Ўзбекистонда бундан кейин ҳам миллатлараро ҳамдўстликни ривожлантириш, Ўзаро ақил бир оила бўлиб яшаш талаб этилади. Президентимиз И.А.Каримов бошчилигидаги Ўзбекистон шукуматининг асосий мақсади ҳам Марказий Осиё ҳудудида ҳар қандай миллий низоларнинг олдини олиш ва миллатлараро муносабатларни янада ривожлантиришдан иборат.

Айниқса ҳозирда, ижтимоий-этник муносабатлар социология таҳлилга муҳтождир. Таркиб топаётган ижтимоий-иқтисодий муносабатлар асосида этник гуруҳлар ўртасидаги муносабатлар ҳам қайтадан таркиб топмоқда. Шундан келиб чиқиб, кўрсатиб ўтиш жоизки этносоциологияда ички ва ташқи тадқиқот йўналиши мавжуд.

Ички тадқиқот йўналиши – бу айрим этник гуруҳ таркибидаги социологик тадқиқотлардан иборат бўлиб, унинг ички, Ўзига ҳос хусусиятлари, ривожланиш тенденциялари ўрганилади. **Ташқи тадқиқот йўналиши** эса этник гуруҳлар орасидаги Ўзаро муносабатларни, бир этник гуруҳга таъсир кўрсатадиган ташқи омилларни ва уларнинг ижтимоий оқибатлари тадқиқ қилинади. Айниқса бир мамлакат ҳудудида яшовчи этник гуруҳларнинг Ўзаро муносабатларини социологик тадқиқ қилиш жуда муҳимдир.

Мамлакатнинг туб аҳолисини ташкил этмайдиган, кам сонли этник гуруҳларни ўрганиши ҳам катта аҳамиятга эга. Уларнинг маданияти маънавий қадриятлари, ахлоқий-этник нормалари ижтимоий-руҳий хусусиятларни ўрганиши билан муҳим (миллий) илмий билимга эга бўламиз. Президентимиз И.А.Каримов таъкидлаганларидек, “Жаҳонда катта ва кичик миллатлар ва элатлар йўқ. Уларнинг ҳар бири асрий барқарор ва тенги йўқ анъаналари билан, тарихий меъросининг бойлиги билан миллий руҳининг умумийлиги билан, маданиятини Ўзига ҳослиги билан аҳамиятлидир”.

У ёки бу этник гуруҳнинг табиий таркиб топишининг асосий шарт-шароити – бу ҳудудий ва тил бирлиги шисобланади. Муайян этник бирликнинг- миллатнинг ҳар жиҳатдан ривожланишида унинг Ўз мустақил сиёсий давлат тузумига эга бўлиши муҳим аҳамиятга эга бўлади.

5.2. Мустақиллик шароитида Ўзбекистонда социал-этник муносабатлар.

Ўзбекистон миллий мустақилликни қўлга киритгандан бошлаб ўтган дастлабки 8 йиллик муддат юз йиллар мазмунига тенг бўлди. Ўзбек халқи миллат сифатида Ўзлигини, ор-номусини, миллий ифтихорини, кадр-қимматини, бой ўтмиш маданий меъросини, тилини ва шу каби кўплаб бошқа қадриятларни қайтадан тиклади. Ўтмиши ва келажаги буюк бўлиши миллат сифатида яна жаҳонга юз тутди.

Тарихдан маълумки, Ўзбек этносининг шакилланишида марказлашган Амир Темур давлатининг ташкил топиши катта аҳамият касб этади. Миллат сифатида туркий этник катта бирлиги таркибида шакилланиб борди. Шу даврдан бошлаб Ўзбек этник гуруҳи бошқа туркий гуруҳлардан фарқланувчи хос жиҳатларни кўпроқ номоён қила бошлаган. Буларга асосан, ягона давлат фуқаролиги, ягона тил, маданий ва маънавий қадриятлар бирлиги ҳудуди бирлик ва уюшганлик, ҳамда ягона диний (ислом) эътиқод бирлиги шулар жумласидандир.

Нисбатан ўтrock, асосан су\орма дехқончилик ва шашар хунармандчилиги билан шу\улланиши, Марказий Осиёнинг қoқ ўртасида жойлашуви ва ҳудудий уюшганлиги каби омиллар Ўзбек миллатининг шакилланишида муҳим аҳамият касб этади.

Ўзбек халқининг этник жиҳатдан ташкил топиши тарихан мураккаб жуда катта ички ва ташқи ижтимоий зарбалар остида борди. Амир Темур вафотидан сўнг темурийзодаларнинг ўзарo кураши, Шайбонийхон томонидан темурийзодаларга қарши олиб борган кураши, кейинчалик Моварауннахрнинг (Хива хонлиги), Рус империяси томонидан истило қилиниши миллатнинг ривожланишига салбий таъсир кўрсатди. Россия томонидан босиб олиниши оқибатида Туркистон қатъий ягона ҳудудга бирлаштирилган бўлсада, буюк рус шовинизми зўравонлиги таъсирида Ўзбек халқи бошқа туркий халқлар билан бир қаторда мазлум халқ сифатида таҳрирланди, камситилди ва қадди букилди. Узоқ давр маънавий-ахлоқий, сиёсий-шуқуқий тушкунликни бошдан кечирди. Совет тузуми даврида ҳам бундай сиёсат ўта нозик, байналминаллик нуқоби остида ўзига хос усуллар билан давом этди.

Миллий мустақилликни қўлга киритилиши муносабати билан эндиликда миллий кўтарилиш, ривожланиш жадал бормoқдаки, мавжуд сиёсий-иқтисодий, ҳуқуқий ва маънавий шарт-шароит Ўзбек халқини яқин келажакда жаҳоннинг ил\ор, юксак маънавиятга эга бўлган миллат даражасига эришиши муқаррардир.

Жамият ўзининг таркибий тузилиши жиҳатидан ўзарo чамбарчас бо\лиқ бўлган томонлар, жабҳалар, бир бутун ижтимоий тизим таркибидаги нисбатан катта-кичик тизимлар, ижтимоий муносабатларни ўз ичига олади. Уларнинг ҳар бири ўз тараққиёти давомида бир-бирларига муайян салмоқли таъсир кўрсатади. Мустақил Ўзбекистон давлатининг халқаро майдонда нуфузли мамлакатга, барча соҳаларда ривожланган жамиятга эга бўлиш даражасига кўтарилиши, унинг ана шу ўзарo функционал таъсирда бўлувчи томонлари, таркибий бўлаклари ҳолатига характериға бо\лиқ.

Мустақил Ўзбекистон жамиятининг эртанги кун ижтимоий-иқтисодий тузмига бугун асос солинмоқда экан, жамият ижтимоий таркибини Ўрганиш реал шайтимизни, кундалик турмушни янада тулароқ билишга хизмат қилади. Хар бир ижтимоий гуруш айрим, олинган шахс шам жамият ижтимоий таркибида Ўз Ўрнига эга бўлади. Шахс Ўзининг жинси, ёши, ижтимоий келиб чиқиши, маълумоти; мутахассислиги, оилавий ашволи, миллати ва бошқа кабилар билан муайян ижтимоий таркибга киради. Жамиятнинг ижтимоий таркиби – ижтимоий гурушлар, уларнинг ижтимоий шайтдаги Ўз мавкеи билан фарқ қилувчи томонлари мажмуасидан иборатдир. Социал стратификация назарияси (лотинча стратум – қатлам, фацио – бажараман) хозирги замон социологиясида ижтимоий дифференцианинг мураккаб таркиби ва тизимларини Ўрганишда мушм ашамиятга эга.

Мустақил Ўзбекистонда бозор муносабатларининг таркиб топиб бориши, хусусий ва бошқа мулк шакллариини қонуний деб эълон қилиниши билан кишиларнинг ижтимоий гурушларнинг фаоллиги ортмоқда. Хар бир киши Ўзидаги қобилият, омилкорлиги, тадбиркорлиги ва ишбилармонлиги билан ижтимоий тараққиёт кўламига таъсир кўрсатишга имкон ту\илди.

Мустақиллик шароитида Ўзбекистонда Социал мобиллик (харакатчанлик) концепциясининг жадал амал қилиши учун шароит етилди. Демократик тузум шароитида кишилар Ўзларининг шахсий қизиқишлари, тиришқоқликлари билан жамият ижтимоий таркибидаги мавкеларини яхшилаб бориш имкониятига эга бўладилар. Жамият тараққиётида унинг таркибий тузилиши, функционал алоқадорлик Ўзининг “табийй қонунлари”, эволюцион ривожланиши, ижтимоий сошаларнинг бир маромдаги мутаносиблиги асосидагина ривожланади. Революциялар даври Ўтди. Инсоният юқори интеллектуал тараққиёт босқичига қадам кўймоқда. Ижтимоий тараққиётнинг бу босқичи янги, Ўзига хос қонуниятлар асосида бориши турган гап.

5.3. Социал табақалашув жараёни.

Иқтисодий ривожнинг замонавий, энг ил\ор турига Ўтишга интилайтган шар бир мамлакат шам техника, шам бизнес сошаларида юксак профессионал тайёргаликка эга ижтимоий қатламга таяниши шарт. Мазкур ижтимоий қатлам вакиллари Ўз профессионал - малака тайёргарлик савияларига мутаносиб ижтимоий Ўрин эгаллашга интилишлари шарт.

Тарихан шундай шакилландики, илмий билимлар ва ишбилармонлик Ўзлашмалари асосан \арбий давлатлар ва Японияда мужассамлашди. Уларда банд ашולי таркибидаги олий категорияли профессионал ижтимоий қатлам вакиллариининг шажми Ўрта ва паст категория вакиллариининг улушидан сезиларли даражада юқоридир. Жараён бу й\ўналишда янада ривожланиб, мазкур давлатларнинг энг бой ва замонавий ишлаб чиқариш шамда илмий-техник тарққиётнинг олд қаторидаги халқаро иқтисодий Ўрнини сақлаб туришга замин яратмоқда.

Асосан халқ истеъмоли моллари ишлаб чиқаришда ихтисослашган ва иқтисодий хом ашё етказиб беришга қаратилагн мамлакатларда эса ижтимоий қатламлашув таркиби, асосан, профессионал ижтимоий қатламларнинг Ўрта ва паст категория вакилларида иборатдир. Бунинг сабаби - мазкур давлатлар Ўз тарққий этган технологиясини яратишга кўмакдош фирмалар ёки шукумат даражасида илмий тадқиқотлар ўтказишга кўмакдош иқтисодий раббатларни таъминлаш учун манбаларга эга эмас.

Мазкур ўрнашиб қолган тартибни бузиш ва ривожланаётган давлатларда жамият ижтимоий таркибини ижобий ўзгартириш нафақат юқори ва Ўрта категорияли ижтимоий қатламларни шакиллашга шарт-шароит яратишга қаратилган давлат сиёсати щисобига эришиш мумкин. Ривожланаётган давлатлар мешнат фаолиятининг мураккаб, илмий, ижодий турларини ривожлантириш учун кучли щомийлик сиёсатини ўтказишлари керак. Фақат шундай ёндашув натижасидагина жамият ижтимоий таркибининг прогрессив ўзгаришига эришиш ва ишлаб чиқариш имкониятлари ва мшаллий илмталаб мащсулотларни ишлаб чиқариш ва экспорт қилишда /арб давлатлари билан тенглик таъминланиши мумкин.

Дунёнинг кўплаб ривожланаётган мамлакатларидан фарқли ўлароқ Ўзбекитонда бундай ижтимоий қатлам мавжуд. У, илгари йирик илмий муассасалар ва бошқарув органларида ишлаган щамда ўша даврнинг ижтимоий поаналарида етарли даражада юқори ўрин эгаллаган юксак малакали мутахассислардан таркиб тапган.

Щозирги пайитда мазкур ижтимоий қатлам вакилларининг сезиларли қисми кичик ва Ўрта бизнес билан шуўлланади, технологик замини уларнинг профессионал малакасига мутаносиб бўлмаган кичик корхоналар ва кооператалардан фаолият юритади.

Мазкур ижтимоий қатлим, иқтисодда уларнинг ижтимоий мақомини қайта тиклашга қодир янги соща юзага чиқиши билан ўзи жамулжам этган профессионал - малака салощиятини максимал даражада ишлатишга тайёр турибди.

Ижтимоий табақалашув турлари. Жамиятнинг иқтисодий тузилиши ва ижтимоий таркиби ўзаро яқиндан боўлиқдир. Иқтисодий муносабатларнинг ўзгариши ижтимоий тартиб ўзгаришсиз содир бўла олмайди. Иқтисодий муносабатларнинг айри равишда ўзгартиришга уринишлар ащоли қаршилигига бўлмаса щам, сушлигига дуч келиши мумкин. Жамиятнинг ижтимоий қатламлашуви икки шакилда набоён бўлади: 1. Инсонларнинг профиссионал-таълим савиясига асосланган профиссионал малакали: щамда 2. Даромад даражасига қараб тақсимланишига асосланган иқтисодий шакил.

Профиссионал- малакали ижтимоий табақалашув ишчи бажараётган шу фаолиятнинг мураккаблиги, ақлий салощияти, жамият учун мущумлиги ва ащамиятини эътиборга олишга асосланади.

Иқтисодий-ижтимоий табақалашуви инсон мулк мақомини бащолашга щамда жамият ва маънавий қулайликларга эришувда унинг реал имкониятларини эътиборга олишга асосланади.

Шар бир мамлакатда шакилланган табақалар ва қатламлар тамомила турлича бўлиши мумкин. Уларнинг сони табиий манбалар ва Ўлканинг иқтисодий тарихи, меънат тақсимооти ва иқтисослашуви жараёнида эришилган даража, давлат сектори бажарувчи вазифаларнинг нисбий миқёси ва рўйхати, мулкчилик, шу жумладан Ўтмишдан мерос мулкчилик характериға шам боʻлиқ бўлади.

Профиссионал таълим ва иқтисодий табақалашув шар доим шам мос келавермайди. Профиссионал малакали ва иқтисодий-ижтимоий табақалашув орсиди моаликка эришиш мамлакат аҳолисининг меънат фаолиятини юксалтиришда шал этувчи омиллар.

Жамиятнинг ижтимоий таркибига таъсир ўтказувчи энг мушм кўрсаткичлар.

1. Даромадлар тақсимланишидаги ўзгариш.
2. Иқтисодий мақом ва профиссионал-таълим савияси билан боʻлиқ ижтимоий қатламларнинг жамият қатламлашув таркибиди жойлашув таркибининг ўзгариши.
3. Ижтимоий қатламлашувнинг қуий ва юқори қатламларида ижтимоий щаракатчанлик миқёсларининг ўзгариши.
Ўтиш даврининг дастлабки босқичиди содир бўлаётган ўзгаришлардан ютиб чиққанларға нисбатан маʼлуб бўлганлар кўпроқ бўлиб чиқади. Шунингучун жамиятнинг ижтимоий табақалашувида содир бўлувчи мойилларни тушуниш давлатнинг тўри ижтимоий сиёсатини ишлаб-чиқишининг зарурий шартидир.

Инсон тараққиёти тўрисида щисобот. Т.: Ўзбекистон, 1997, 43-бет.

“Ўзбекистонда, деб таъкидлайди Республикамиз Президенти И.А.Каримов, унинг ери, табиатига, бу ерда яшаётган халқларға мушаббат, Ўлканинг тарихи, маданияти, анъаналарини теран билиб олишға интилиш республиканинг қудрати ва ютуқларидан фахирланиш, халқимиз қисматига тушган қийинчиликлар учун қайуриш кўп миллатли Ўзбек жамиятининг мушм жипслаштирувчи асоси щисобланади”.

Республикамиз жамияти ижтимоий таркиби назарияси щозирча ишлаб чиқилгани йўқ. Мустақил Ўзбекистон жамиятининг эртанги кун ижтимоий иқтисодий тузумига бугун асос солинмоқди. Шунинг учун жамият ижтимоий таркибини ўрганиш реал щаетимизни, кундалик турмушни янада тўлароқ билишға хизмат қилади.

Жамиятнинг ижтимоий таркибиди ижтимоий-синфий муносабатлар шам мушм ўрин тутади. Ўтган давирда асосан, икки синф - ишчилар ва дщқонлар синфи ва интеллигенция қатлами мавжуд деб кўрсатилиб, жамият ижтимоий таркибиди бошқа гурушларнинг ашамияти мутлақо тилға

олинмас эди. Ишчилар синфи кўп қиррали ижтимоий бирлик шисобланади. Унинг ички таркиби демографик (жинси, ёши билан), профессионал - тайёргарлиги билан (мешнатнинг мазмуни ва характери билан), шудудий (ижтимоий шудудий бирлик билан), этник (миллий фарқи) ва маданий маълумоти билан фарқ қилувчи таркибий тузилишга эга.

Шозирда Ўзбекистон давлати миқёсида миллий ишчилар синфининг таркиб топиши учун шарт - шароит яратилмоқда. Жашон талабларига жавоб бера оладиган маъсулотлар ишлаб чиқариш учун моддий замин тайёрланмоқда. Чет эл фирмалари билан қўшма корхоналар яратилмоқда. Яқин келажакда юқори технологияга асосланган саноат ишлаб чиқаришнинг малакали ишчи-инженерлар шакилланади.

Мамлакатимиз қишлоқ хўжалиги соҳасида банд бўлган деҳқонлар ҳам ижтимоий таркибда синф сифатида ўрин тутди. Деҳқонлар синфи ичида ҳам табақаланиш жараёни тез суръатлар билан бормоқда. Уларнинг тақибда ишбилармон, тадбиркор фермер хўжаликлари пайдо бўлди. Ижарачилар гуруҳи ҳам борган сари қишлоқ хўжалигида мушам ашамият касб этмоқда.

Жамият ижтимоий таркибда зиёлилар қатлами ҳам салмоқли ўрин тутди. Интеллегенция ақлий мешнат мутахассислари бўлиб, ижтимоий профессионал гуруҳлардан иборат бўлади.

Зиёлилар таркибини яна шашар ва қишлоқ ижтимоий бандлик соҳалари бўйича мешнатнинг ижодий характери даражаси билан, малака ва бошқа жиҳатлари билан фарқлаш мумкин.

Яқин ўтмишимизда содир бўлган Фарғона, Андижон, Ўзган, Тошкентдаги 16 февраль воқеалари қайта такрорланмаслиги учун, Ўзбекистонда бундан кейин ҳам миллатлараро ҳамдўстликни ривожлантириш ўзаро ақил бир оила бўлиб яшаш талаб этилади.

Мушакил Ўзбекистонда бозор муносабатларининг таркиб топиб бориши, хусусий ва бошқа мулк шакилларини қонуний деб эълон қилиниши билан қишлоқларнинг ижтимоий гуруҳларнинг фаоллиги ошмоқда. Шар бир қиши ўзидаги қобилият, омилкорлиги, тадбиркорлиги ва ишбилармонлиги билан ижтимоий тараққиёт қўламига таъсир кўрсатишга имкон тузилди. Ижтимоий таркибда шудудий йўналиш ҳам мавжуд бўлиб, у минтақавий, вилоят, шашар, қишлоқ, маҳалла каби шудудий бирикмаларни ўз ичига олади. Бу таркибий бирликда айрим олинган шудуд доирасида социологик тадқиқот олиб бориш талаб қилинади. Сўнги йилларда бу масалага жиддий қаралмоқда. Айниқса шашар, қишлоқ, маҳаллага ойид муаммоларни ўрганиш зарурияти ортмоқда.

Президентимиз И.А. қаримов таъкидлаб ўтканларидек “ўз-ўзини бошқаришнинг шалқимиз ашаналари ва қадриятларига жуда хос бўлган усули-маҳалалар тизими сўнги йилларда жуда катта нуфузга эга бўлиб, бормоқда... энг адолатли ижтимоий шароит, вазият фақат маҳаллада бўлиши мумкин. Шар бир корхона, хеч бир давлат идораси бу борада тенглаша олмайди. Шозирги кунда республикада “маҳаллалар фаолияти, олиб борилаётган ишлар ижобий натижалар бермоқда “Маҳалланг - ота-онанг”

шиори остида кўпгина ишлар қилинмоқда. Ёшлар тарбиясида мащалланинг ўрни катта ащамиятга эга. Мащаллачилик анъаналаримиз кенг ривожланмоқда. Кўпгина янги-янги мащаллалар ташкил қилинмоқда. Мащаллаларда “Тузар”лар ташкил қилняпти. Щар бир мащаллани мащалла оқсоқоллари бошқармоқда.

Жамият ижтимоий таркибида щар бир шахс қайси ижтимоий гурушга ва ундаги худудий, тармоқ ва ижтимоий мавқеи йўналишига мансублиги билан характерланади. Булардан ташқари яна шахс жинси, ёш жищати, оммавий ащволи, ижтимоий келиб чиқиши, миллий мансублиги, маълумоти, илмий даражаси каби параметрлар билан щам ўрганилади.

Щозирги бозор муносабатларига ўтиш даврининг иқтисодий қийинчиликлари ижтимоий гуруш ва айрим шахслар қанчалик моддий имкониятга эгалиги, жам\арма мабла\и миқдори қанчалик моддий имкониятга эгалиги каби томонларини ўрганишни щам талаб этади.

Қисқача хулосалар

Щозирда ижтимоий муносабатларда жамиятимиз учун мутлақо янги бўлган асослар яратилмоқда. Хусусий мулкчиликка асосланган кўп укладли, дунё сари очик юз тутган иқтисодиёт пайдо бўлаяпти. Шунинг учун щам янги иқтисодий ва тақсимот муносабатлари социологиясини ишлаб чиқиш социология фанининг асосий вазифаларидан бири бўлиб қолмоқда.

Республиканинг аста-секин бозор муносабатларига ўтиб бориш даврида Президент И. А. Каримов томонидан белгиланган беш тамойилга асосланган тарзда сиёсат юргизилмоқда.

Бозор иқтисодиётига босқичма-босқич ўтиш (сиёсати) муносабати билан, Ўзбекистонда мулкчиликнинг турли шакилларининг жорий қилиниши ва уларни давлат щимоясига олиниши тақсимот муносабатларида тубдан ўзгаришларга олиб келмоқда. Бу эса ўз навбатида жамият иқтисодий ривожланишини таъминлашга хизмат қилмоқда.

Ўзбекистон ўз миллий пулига эга бўлиши муносабати билан иқтисодий ва тақсимот-муносабаларига сезиларли таъсир кўрсата бошлади. Ўзбекистон ички бозорини тўлдириш давлат сиёсати даражасида олиб бормоқда. Аммо хозирда хамдўтлик мамлакатлари ўртасидаги иқтисодий интеграциянинг вақтинча бузилганлиги оқибатида юзага келган иқтисодий тикчиллик айниқса, халқ истеъмоли молларининг танқислиги иқтисодий ва тақсимот муносабатларига сезиларли таъсир кўрсатди. Унинг оқибатида кишиларнинг турмуш даражаси анча пасйиб кетди.

Ўзбекистонимизнинг бу сощадаги сиёсати “ миллий бойликнинг кўпайиши, республиканинг мустақллигини, одамларнинг муносиб турмуш ва иш шароитларини таъминлайдиган қудратли, барқарор ва жўшқин ривожланиб боровчи иқтисодиётни барпо этиш”дан иборат буюк мақсадни кўзламоқда.

Таянч иборалар:

Ижтимоий - этник, этносоциология, этнос, этнография, социал стратификация, социал мобиллик, демографик.

Назорат ва муҳокама учун саволлар:

1. Миллатлар ва этник гуруҳларга таъриф беринг.
2. Социал - этник таркиб тушунчасини изошланг.
3. Ўзбекистонда мустақиллаик шароитида янгидан шаклланаётган социал - этник таркибни айтиб беринг.
4. Социал табақалашувга сабаб бўладиган омилларни санаб беринг.

Адабиётлар:

1. И.А.Каримов. Биздан озод ва обод Ватан қолсин - Т.: Ўзбекистон, 1994 3-85 бетлар.
2. И.А.Каримов. Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида. Т.: “Ўзбекистон”, 1995
3. И.А.Каримов. Туркистон умумий уйимиз.- Т.: “Ўзбекистон”. 1995
4. И.А.Каримов. Ўзбекистон: Миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. Т.: “Ўзбекистон” 1993
5. И.А.Каримов. “Шалоллик ва фидойилик фаолиятимизнинг асосий мезони бўлсин.” “Тошкент шақиқати” 1994.20.06. №52
6. И.М.Жабборов. Ўзбек халқи этнографияси. -Т.: “Ўқитувчи”, 1994
7. Социология - М.: 1990й. 151-168-бетлар.
8. К.Юнусов. Социология - Андижон.: 1997
9. Инсон тараққиёти тўрисида ҳисобот -Т.: “Ўзбекистон”, 1997, 40-43 б.

6 - Мавзу: НИКОХ ВА ОИЛА СОЦИОЛОГИЯСИ.

- 6.1. Оиланинг социал мощияти, оиланинг ахлоқий ва ҳуқуқий асослари.
- 6.2. Оиланинг функциялари, оила типлари.
- 6.3. Ҳозирги даврда оила ривожигаги социал хусусиятлар.
- 6.4. Ўзбекистон Республикасида никоҳ ва оила муносабатларини. ривожлантириш ва мустаҳкамлаш йўлидаги социал тадбирлар.

6.1. Оиланинг социал мощияти, оиланинг ахлоқий ва ҳуқуқий асослари.

Никоҳ ва оила муносабатлари қадим даврлардан бошлаб илмий тадқиқотлар манбаининг бир йўналишини акс эттириб, социал тизимни ташкил этувчи социал институтларнинг алоҳида функцияга эга бўлган бўлаги ҳисобланади.

Маълумки ҳар бир социал институт ўзига хос функцияни бажаришга йўналтирилгандир. Турли йўналишдаги социологлар бу социал

институтларнинг алоҳида функцияларини Ўрганишга киришиб, классификациялашга уринганлар.

Бу соҳада анча тўлиқ ва қизиқарли маълумотларни социологлар С.Липсет, Д.Ландберг ва бошқаларнинг “Институционал мактаб” социологияси манбаларидан олишимиз мумкин. Ана шу социал институтлардан бири оила шисобланади. Классик социологларнинг назарияларида социал институтларни амал қилишига кўра иккига ажратилади: Оддий ва мурқаб. Оддий социал институтнинг классик мисолида оила институтини кўриб чиқишимиз мумкин. А.Г. Харчевнинг маълумотига кўра - оила кишиларнинг никоҳ ва қон-қариндошлик шусусиятига кўра бирлашмаси бўлиб, ижтимоий турмушни шакллантиришдаги биргаликдаги жавобгарликларига кўра боланган бўлинидир.

1857-1929 йилларда яшаб ижод этган Америка социологи ва иқтисодчиси Т.Вебленнинг социал институтлар ҳақидаги концепциясининг асосида функционал ёндашувларни кўриш мумкин. Бунга кўра оила - жамият аъзоларини такрор ишлаб чиқариш функциясини бажарувчи институтлар шисобланади.

Бу масалаларни биз А.Миллернинг концепцияларида шам кўришимиз мумкин. (1914-1973). Ўз даврида М.Вебер шам социал институтлар ва уларнинг функциялари ҳақида алоҳида тўхталиб ўтган. О.Конт Ўз социологик назарияларида оилани жамиятнинг бирламчи асоси сифатида қараб чиқади ва унинг келиб чиқишини инсоний муносабатлардаги табиий ҳолат деб изоҳлайди.

О.Контнинг фикрича: оилада ижтимоий муносабатларнинг барча кўринишлари Ўз аксини топади, яъни нотенглик (авлодлар ва жинслар ўртасида), тобелик (оила аъзолари ўртасидаги, оила бошлиғи, катталар) ва х.з.

Шунга кўра оила бир кичик давлат бўлиб, у давлатнинг шаклланиш асоси, унинг модели, оила социал функциялари эса - жамият функцияларини акс эттиради.

П.Сорокин оилавий келишмовчиликлар, уларнинг сабаблари ва оқибатлари ҳақида кенг, тўхталиб ўтган Ўзининг социологик тадқиқотларида (Инсон. Цивилизация.) рус. М., 1992. 272-273 б.

Л.Призберг Ўзининг Социал конфликтлар, 1982 й. асарида оилавий келишмовчиликлар ва уларнинг оқибати, жамият тарққиётига таъсири ҳақида маълумотлар келтириб, уларнинг олдини олиш ва оқибатларига қарши курашиш жамият олдига қўйиладиган муҳим вазифалардан бири эканлиги таъкидлаган.

6.2. Оиланинг функциялари, оила типлари.

“Оила жамиятнинг асосий бўлинидир шамда жамият ва давлат муҳофазасида бўлиш шуккукига эга”.

Ўзбекистон Республикаси Конституцияси (63-модда).

Никош ва оила социологияси Ўз мазмунига кўра жуда кенг қўлламга эга бўлиб, шозирги замон оила-никош муносабатларининг барча жищатларини Ўз ичига олади. Янги ижтимоий-иқтисодий муносабатларнинг таркиб топа бориши оила-никош муносабатларида шам жиддий Ўзгаришларни, оилавий муносабатларда вужудга келаётган янги муаммоларни келтириб чиқармокда. Айниқса, уларнинг ичида оила-никош муносабатларининг ҳуқуқий-юримдик йўналиши, ащлоқий-эстетик, оила ва ислом дини, оила ва ащоли саломатлигини щимоя қилиш муаммоси, оила сони, таркиби ва тузилиши, оиланинг моддий-иқтисодий таъминоти, турмуш даражаси, оилада эр-хотиннинг Ўрни ва роли, оиладаги руций муцит, оилавий можаролар ва ажралишлар, уларни келтириб чиқарадиган сабаблар, ёш оилалар ва уларнинг ащволи каби йўналишлар муцим социологик тадқиқот объекти бўлиб келмокда.

Оила-никош социологияси турмуш тарзи социологияси билан узвий болиқ шолда олиб қараб Ўрганилади. Зеро, оила билан болиқ бўлган барча масалалар кишилар турмуш тарзи таркибига киради. Аммо, оила жамиятнинг кичик ячейкаси сифатида махсус социологик тадқиқотга мухтож. Шунинг учун шам оила-никош социологияси махсус социологик назария сифатида шозирги давр жамият ижтимоий щаетини илмий жищатдан Ўрганишда муцим ащамиятга эгадир.

Оила-никош муносабатларининг асосий социологик тушунчаларига қуйидагилар киради: Оилавий щает шароити, оила таркиби, оила функцияси, оила турмуш тарзи, оилавий мафкура ва бошқалар.

Бу тушунчалар оила-никош муносабатларининг энг муцим жищатларини Ўзида ифодалайди.

Оила жамият ижтимоий таркибининг муцим элементи сифатида Ўзига хос ижтимоий вазифаларни бажаради. Оиланинг ижтимоий вазифаси (функцияси) деганда, оила ва унинг аъзолари щает фаолияти, фаолликни намоён қилиш усулига баишланади. Уларга қуйидагилар киради: биологик кўпайиш, тарбиявий, хўжалик-иқтисодий, Ўзаро ёрдам, коммуникатив, регулятив кабилар.

Айниқса, оилада бола тарбияси, кексаларга ёрдам, мешнатга лаёқатини йўқотганларга амхўрлик қилиш, оилавий анъаналарни сақлаш ва маънавий муносабатларни тартибга солиш каби муцим ащамиятга эга ижтимоий муносабатлар мужассамлашгандир. Оилада “вояга етган, мешнатга лаёқатли фарзандлар Ўз ота-оналарига амхўрлик қилишга мажбурдир”.

Шундай қилиб, “оила турмуш ва виждон қонунлари асосида қурилади, Ўзининг кўп асрлик мустахам ва маънавий таянчларига эга бўлади, оилада демократик негизларга асос солинади, одамларнинг талаб-эщтиёжлари ва қадриятлари шаклланади”.

Шозирда, турли мамлакатларда, жумладан Ўзбекистон республикасида шам оиланинг моддий неъматлар ишлаб чиқариш функциясининг салмои янада ортмокда. Бозор муносабатларининг таркиб

топиши натижасида бу функциянинг бажарилиши, оиланинг бошқа функцияларини фаол амал қилишига сезиларли таъсир кўрсатмоқда. Масалан: оилавий кичик корхоналар, устахоналар, кооперативлар, оилавий фермер хўжаликлари, ижара пудратлари каби ишлаб чиқариш функциясининг амал қилиши билан жамият тараққиётида нафақат иқтисодий жищатдан ашамиятлироқдир, кўп жищатдан ашқолини ижтимоий фойдали мещнат билан банд қилиш, хўжалик учун зарур моллар билан таъминлаш (хўжалик - иқтисодий функцияси) болаларда ёшликдан мещнат кўникмаларини шакллантириш (тарбиявий функцияси), ижтимоий-психологик (Ўзаро ёрдам функцияси), оила бюджетини таъминлайди. Эр-хотин ва фарзандлар Ўртасидаги руций уй\унликни (коммуникатив функцияси) мещр-оқибат муносабатларини янада оширади.

Оила асосини никош муносабатлари ташкил қилади. Никош – бу тарихан вужудга келган эр ва хотин Ўртасидаги муносабатларнинг ижтимоий-ащқокий шаклидир. Никош орқали жамият эр-хотиннинг Ўзаро жинсий шаётини тартибга солади ва уларнинг оиладаги шуқуқ-бурчларини қонунлаштиради. Шу билан бирга, оила никошга нисбатан янада мураккаброқ бўлиб, нафақат эр-хотинни, балки уларнинг фарзандларини ва шу оила таркибига кирувчи қариндошларни щам Ўз ичига олади.

Оила ижтимоий институт сифатида муайян даражаларга эга бўлади. Дастлаб, эр-хотиннинг никошдан Ўтиши оқибатида оила вужудга келади. Биринчи фарзанднинг дунёга келиши эса - болали оилани юзага келтиради. Бу щолат оилани янада мустахкамлайди. Щаттоки, бир-бирларини севиб қурилган оила щам, агарда фарзандли бўлмаса, мустахкам бўла олмайди, бундан кўриниб турибдики, оиланинг авлод қолдиришлик функцияси жамият шаётида щам, оила мустахкамлигини сақлашда щам мушим роль Ўйнайди. Оиланинг яна бир даражаси - кўп болали оилалар сони щозирга келиб, маълум ижтимоий-иқтисодий омиллар таъсири билан борган сари камайиб кетмоқда.

Оила типининг мушим белгилари қуйидагилар щисобланади: оила аъзоларининг ёши, оиладаги бола сони, мураккаб оилалар, бундай оилалар бизнинг шароитимизда кўплаб учрайди. Бунадй оила таркиби бир неча - икки ёки ундан ортиқ никошли жуфтдан иборат бўлади. Республикада оиланинг Ўртача сони 5,5 кишидан иборат, бир қанча вилоятларда эса 6 кишидан иборат, бу кўрсаткич МДХнинг Европа қисмидаги мамлакатларида 3,2 кишини ташкил этади.

Давлатнинг вужудга келиши билан оилавий шаётни бошқариш шуқуқий характерга эга бўлган. Никошни юридик жищатдан расмийлаштириш нафақат эр-хотин олдига, балки давлат олдига щам муайян жавобгарлик (бурч, вазифа, маъсулият) қўяди. Шундан бошлаб оилавий муносабатлар муаммоларини назорат қилиш, шуқуқий жищатдан бошқариш давлат зиммасига юклатилди.

Никош мунсабатларини, ёл\из яшовчиларни, оилавий бузилиш сабабларини Ўрганиш жамият ижтимоий таркибини ижобий ривожланишида катта ашамият касб этади. Оддий бир мисол: диний муносабатлар асосида,

аввал никош муқаддас шисобланар эди. Собик тоталитар тузум асорати сифатида биз бу масаланинг анча кейинги Ўринлардан бирига сурилиб қолганлигини гувоҳи бўлиб турибмиз.

6.3. ХОЗИРГИ ДАВРДА ОИЛА РИВОЖИДАГИ СОЦИАЛ ХУСУСИЯТЛАР.

“Шозирги вақтда оиланинг хақиқий моддий ашволини, уларнинг маънавий ва маданий қизиқишларини мащалладан кўра яхшироқ биладиган бошқа тузилма йўқ, шунинг учун шозирда оила социологияси мащалла доирасида кенгроқ Ўрганилмоғи зарур. Бозор муносабатлари барчани тобора чуқурроқ Ўз доирасига тортаётган экан, бу шолат оилавий муносабатларга шам Ўз таъсирини Ўтказмай қолмайди албатта. Оиланинг ишга яроқли бўлган барча аъзолари тирикчилик билан банд бўлиб, болалар Ўз шוליға ташланиб қўйилаётгани шам хақиқатдир. Ана шундай вазиятларда мащаллаларнинг ролини, масъулиятини ошириш тўғрисидаги даъват ва тегишли фармойишлар, оилалардаги муаммоларни кенг жамоатчилик муаммолари сифатида қабул қилиниши давр тақозоси эканлигидан далолат беради. Болалар жамиятнинг келажаги эканлиги эътироф этилар экан, уларнинг тарбияси учун шу жамиятнинг шар бир аъзоси масъул эканлигини эътиборга олган шолда, энг аввало оила Ўз фарзандининг тарбияси, унинг келажаги, жамият олдидаги бурчини англаб етишида жавобгар эканлигини таъкидлаш билан унинг зиммасига энг оғир масъулият тушишини англаб етиб, Ўз функционал вазифасига содиқ шолда жамият тараққиёти билан бирга ривожланиб бориши талаб этилади.

“Фарзандларингизни иззат-икром қилиш билан бирга, ашлоқ-одобини шам яхшилангизлар”, - дейилади хадисларда. Фарзанд - хаётниг гули. Даршақиқат, одобли фарзанд билан хаётимиз файзлидир. Бирок, фарзандларимиз хатти-шаракатида шам гошо нуқсонлар кўзга ташланади, уларни Ўз вақтида олдини олиб, бартараф этмаслик гунош ишларга олиб боради. Шунинг учун оилада фарзандларимизга хадис намуналарини уқтириб боришимиз шам фойдадан шולי эмас.

Педогогика фани атамасида “тарбияси қийин” деган тушунча мавжуд. Бу тушунча одатда шўх ва қайсар Ўқувчиларга нисбатан ишлатилади. Шунингдек, тарбияси оғир болалар қаторига Ўзбошимча, хатто безори болалар ва зараркунанда даражасига тушиб қолган Ўсмирлар шам киради: уларни тарбиялаш, хаётида хақиқий тўғри йўлга солиб юбориш осон иш эмас албатта. Бирок, астойдил, эътикод ва фидойилик кўрсатиб, ижтимоий фанлар қонуниятларига суяниб, бу оғир ва машаққатли ишда муваффақиятга эришадиган тарбиячи-мураббийлар шам йўқ эмас.

Бола руцияти ва маданиятининг нуқсонларини Ўз вақтида пайқаб, уларни бартараф этиш тадбирларини излаш ва мошчирона иш юришиб, тарбиявий таъсир кўрсатиб, шубхасиз, самарали натижаларга эришиш мумкин. Бунинг учун руцият ва педагогика фанларининг ютуқларига

суянган шолда оилаларда, ота-оналар университетлари ишларини жонлантирган шолда, бу вазифага мутасадди бўлган мутахассисларнинг масъулятини ошириш талаб этилади.

Оила аъзолари ўртасида нутқ одоби масаласи ҳам оят муҳим аҳамиятга эгадир. Бироқ, бу ишни амалга оширишда, биринчи ҳалда ота-оналарнинг ўзлари намуна кўрсатиб, соф она тилида сўзлашлари лозим. Маълумки, “сен” ва “сиз” сўзлари ҳам бир оғиздан чиқади. Айниқса, Ўзбек келинининг шуш одоби, меҳнатсеварлиги, удабурон ва ҷаққонлиги, сарамжон-саришталиги хусусиятлари билан ҳаммада шавас уйғотибгина қолмай, ширин сўз, шушмуомала, ёқимтойлик фазилатлари билан хонадонга нур ёдирадilar. Балиқ сув билан тирик деганларидек, одам-одам билан ҳаётдир. Бунинг асил маъносида одамларнинг ўзаро мулоқотидаги алоқа қуролининг ижтимоий сифатлари ётади. Бўлажак оила вакиллари, булар фарзандлар экан, уларнинг келгусида қандай оила қуришлари, қандай оила эгаси-ю, қандай уй бекаси бўлиши, улар ўсиб-унаётган оиласида шаклланади. “Қуш уясида кўрганини қилади”, - деган нақл бежиз эмас. Оиладаги анъаналар, удумлар асирлар оша давом этаверади. Ундаги яхши ва ёмон фазилатлар, ҳамда иллатлар келгуси авлодлар ҳаётида ўз аксини топади. Шунинг учун, иложи борица оилада ижобий шислатларни кенгроқ шакллантириб, нуқсонларни бартараф этиб борилиши ота-онанинг ва оиладаги бошқа кекса авлодларнинг жамият олдидаги жиддий бурчи шисобланади.

Оилада боланинг китобхонлигини уюштириш ҳам жиддий аҳамиятга эга бўлиб, уни қуйидагича амалга ошириш мумкин:

- 1.Шар қайси ёшдаги болалар учун бадий асарларни тўғри танлаш ва олиб бериш.
- 2.Маълум тартиб асосида бадий китобларни ўқиш учун вақт ҳамда шароитни белгилаш.
- 3.Бадий асарларнинг тарбиявий томонидан таъсир кўрсатадиганларини танлаш ва керакли адабиётларни тўплаб, оила кутубхонасини ташкил этиш.
- 4.Болалар китобхонлигини бола ва мактаб билан ҳамкорликда уюштириш. Бунда услубчилар ва синф раҳбарлари билан доимий алоқа ўрнатиб боланинг тарбияси билан мунтазам равишда қизиқиб туриш керак.
- 5.Оилада болалар китобхонлигини оширишда (уюштириш) турли шил усуллардан фойдаланиш (Таҷриба ва кузатиш, суҳбат, ифодали ўқиш, шикоя, баҳс-мунозара) яхши самара беришини кўрсатади.

Юқорида айтиб ўтганимиздек, оилада тарбияга катта аҳамият бериш керак. Оила аъзолари бир-бирлари билан қандай муомалада бўлсалар, шу муҳит қобиҳидаги ўспиринларда ҳам шудди шундай ва уларга хос ҳуқуқ-атворлар намоён бўла бошлайди. Оила хонтахтаси атрофида ўтириб, турли мавзуларда мулоҳазалар юритиш, мураккаб муаммоларни шал қилиш борасидаги атрофлича етарли баҳслар, шубҳасиз, йигит-қизлар ақл-

заковатининг Ўсишида, уларнинг ақл-камолотида туртки вазифасини бажаради.

Оилавий турмуш бу буюк шаёт мактабидир, унда эр-хотин бир-бирини тарбиялайди, бири иккинчисидан Ўрганади, Ўзидаги камчиликларни пайқайди ва бартараф эта боради. Ана шу камчиликларга бардош берган оилагина бахтли бўла олади. Оила қуришдан асосий мақсад фарзанд кўришдир, авлодлар давомийлигини давом эттириш, жамият манфаати йўлида щормай-толмай меънат қилишдан иборатдир.

Эр ила хотуннинг қонуний суратда бирга яшаб, бир вужуд бўлишларидан оила ташкил бўлур. Эр Ўзи учун бир хотун танлаб, дунёда бўлган тириклигида, шодлигу - қайўсида, шар бир яхши-ёмон кунда суянчиқ бўладиган, жонига роҳат бахш этадиган бир сирдош топур. Хотун одам боласида бўлган хулқларни гўзаллаштирурки, бунга сабаб қаттиқ кўнгилларни юмшатувчи, инсонларни жонвор эмас, инсон этувчи бир қут бўлганидандир. Зеро дўстлик ва яқинлик каби нарсалар нақадар мустақкам бўлса-да, оила ташкил этишдан қудратлироқ эмас. (ХАДИС, 9-бет).

Оила қуришдан олдин, унинг инқилоби ва истикболи устида Ўйламоқ оқилларнинг иши. Аксинча, баъзилар аввал турмуш қуриб, кейин пушаймон қила бошлайдилар. “Эр ва хотуннинг бир-бирига бўлган меъру-вафоси бизга боболаримиздан қолган бебаҳо меросдир.”

Никош муносабатларини, ёлғиз яшовчиларни, оилавий бузилиш сабабларини Ўрганиш жамият ижтимоий таркибини ижобий ривожланишида катта аҳамият касб этади. Шундай экан, оила ва никош муносабатлари нафақат эр-хотуннинг Ўртасидаги шахсий, балки ижтимоий, умумбашарий аҳамиятга шам эгадир. Оила нафақат эру-хотин иттифоқи, балки жамиятнинг асосий бўлинидир, республикамызда Ўтган 1998-йилнинг “Оила” йили деб эълон қилиниши ва шу муносабат билан бир қатор тадбирларнинг амалга ошира бошланганлиги бунинг яққол далилидир.

6.4 ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИДА НИКОШ ВА ОИЛА МУНОСАБАТЛАРИНИ РИВОЖЛАНТИРИШ ВА МУСТАҚКАМЛАШ ЙЎЛИДАГИ СОЦИАЛ ТАДБИРЛАР.

1997 йил 5 декабр куни Ўзбекистон республикаси Конституцияси қабул қилинганлигининг 5 йиллигига бағишлаб Ўтказилган тантанали йиғилишда мамлакатимиз йўлбошчиси Ислам Каримов маъруза қилиб, келаётган 1998 йилни “Оила йили” деб эълон қилган эдилар.

Бу йиғилишда Президентимиз оиланинг шар бир инсон ҳаёти ва умуман жамият шамда давлат тараққиётида тутган Ўрнини атрофлича шархлаб ажойиб фикрларни айтдилар ва жамият олдига шундай масалани қўйдилар: “... Оилага эътиборни тубдан Ўзгартириш, оилаларни аввало ижтимоий жишадан химоялаш, эъозлаш, қўллаб-қувватлаш - бугунги кунимиз ва эртанги истикболимиз учун нақадар мушм ва долзарб эканлигини яхши тушунамиз ва англашимиз даркор. Шу муносабат билан

кўп ўтмай 1997 йил 9 декабрда Президентимизнинг оила масаласига бағишланган махсус фармойиши эълон қилинди. Фармойишда “Оила йили” билан боғлиқликда Давлат дастурини ишлаб чиқиш учун Республика Комиссияси тузилди ва унинг таркибидаги ишчи гуруҳларни ташкил этиш вазифаси қўйилди. Дастурни асосий йўналишлари белгилаб берилди. 1998 йил январ ойида оила манфаатларини таъминлаш борасидаги тадбирлар Давлат Дастури тайёр бўлди, шунда Ўзбекистон Республикасининг Вазирлар Маҳкамасининг 1998 йил 27 январдаги қарорига асосан тасдиқланди. Давлат Дастури комплекс тусда бўлиб у 150 дан кўпроқ тадбирларни ўз ичига олгандир, дастурда белгиланган тадбирларни амалга ошириш учун эса барча манбалар бўйича 144,8 млрд. сўм маблағ ажратиш кўзда тутилган бўлиб, бу маблағни деярли ярми давлат бюджетидан ажратилиши таъкидланган.

Олий Мажлиснинг X - сессиясида қабул қилинган Оила Кодекси оилавий муносабатларда эркак ва аёлнинг тенг ҳуқуқлилик принциплари мустаҳкамланди. Кодексда оиладаги мулк, бола тарбияси ва бошқа жиҳатлари янги замон талаблари асосида талқин этилган. Шу билан бир қаторда Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг Республика “Оила” илмий-амалий Марказини ташкил этиш тўғрисидаги қарори оила манфаатларини такомиллаштириш йўлида қўйилган янги салмоқли қадамдир. Бу қарорга биноан Ўзбекистон республикаси Хотин-қизлар Қўмитасида Республика “Оила – илмий-амалий Маркази” ташкил этилди. Марказ Оила муаммоларини ўрганиш бўйича лабораторияга эга бўлади. Бундай марказнинг вужудга келиши кўп жиҳатдан аҳамиятлидир. Биринчидан, оила – жамиятнинг негизидир, демак оила муаммоларини ўрганиш ва ҳал қилиш билан узлуксиз, ҳамиша шуғулланидиган, бу борада ўз тақлиф-мулоҳазаларини ишлаб чиқиб, вақти-вақти билан давлат ва жамият олдида қўядиган муассасага эҳтиёж катта. Иккинчидан, ҳаёт, жамият ҳамиша ривожланишда, тараққиётда экан, демак оила муаммолари ҳам ўзгариб, янгиланиб бораверади ва улар тўғрисида бутун жамият ва давлат бошқаруви ўз вақтида аниқ тасаввурга эга бўлиш зарур.

“Оила” маркази аввало оиланинг равнақи билан боғлиқ муаммолар мажмуасини атрофлича илмий ўрганиш ва услубий тавсиялар тайёрлашнинг ўзининг асосий вазифаларидан деб билади. Бундай муаммолар эса оз эмас. Шу билан бирга “Оила” маркази фақат илмий аҳамиятга эга бўлган муаммолар билан шуғилланиб қолмай, қарорда қўрсатилганидек, у кенг амалий фаолият билан ҳам шуғулланади. Яъни оилани ривожлантириш, уни такомиллаштириш, оила аъзолари саломатлигини тиббий-биологик асосларни илмий ўрганиш билан бир қаторда бу муаммоларни шал қилиш юзасидан амалий тадбирлар мажмуасини ҳам амалга ошириб боради. Яна, ёшларни оилавий ҳаётига тайёрлашни яхшилаш мақсадида Никох уйларида саломатлик марказларида махсус ўқув тарбиявий курсларни ташкил этилиши кўзда тутилган бўлиб, бугунги кунда бу масканлар муваффақиятли фаолият қўрсатмоқдалар. Шунингдек оиланинг ҳуқуқий совоҳдонлигини яхшилаш ва ҳимоялаш-ҳозирги кунда энг муҳим вазифалар қаторидан ўрин олган. Марказ 1998 йилнинг “Оила йили” деб эълон қилинганлиги

муносабати билан белгиланган тадбирлар Давлат дастурининг бажарилиши мониторингини олиб бораётганлиги катта аҳамиятга эгадир.

Оила илмий-амалий марказнинг фаолияти давлат ва жамият тараққиёти манфаатларига ёналтирилгандир. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг “Оила” илмий амалий марказини ташкил этиш тўғрисидаги қарори ва унинг бугунги кундаги фаолияти бутун моҳият эътибори билан жамият тараққиётида, маънавий баркамол ва жисмонан соғлом авлодни тарбиялашда оиланинг ўрни муҳим эканлигини яна бир марта тасдиқлайди ва унинг равнақига хизмат қилади.

Маълумки, оиланинг авлод қолдиришлик функцияси нафақат оиланинг мустақамлигини сақлашда, балки жамият ҳаётида ҳам жуда муҳим рол ўйнайди.

Кўп болали оилалар ҳозирга келиб, маълум ижтимоий - иқтисодий омиллар таъсири остида борган сари камайиб кетмоқда. Бу ҳолат яқин келажакда Ўзбек миллатининг ривожланиши ва равнақи даражасига Ўз таъсирини кўрсатмай қолмайди, албатта. Республикамизда оиланинг ўртача сони 5,5 кишидан иборат, бир қанча вилоятларда 6 кишидан иборат. МДШ Европа қисмидаги мамлакатларда эса бу кўрсаткич 3,2 кишини ташкил этади (1997-й). Жамият, ҳар қандай давлатнинг ижтимоий таназзулга юз тутиши энг аввало ундаги оиланинг барбот бўлиши, бузилишининг кўпайишига кўп жиҳатдан боғлиқдир. Шунинг учун оилавий ажралишларни, қўйди чиқдиларни келтириб-чиқарувчи туб сабабларни аниқлаш, ўрганиш ва уларни олдини олиш учун илмий - амалий тавсиялар ишлаб чиқиш оила социологиясининг асосий вазифаларидан бири ҳисобланади.

Республика бўйича никоҳлар умумий сонининг ўсиши билан ажралишлар сонининг ҳам ўсаятганлиги ташвишлидир. Оилавий ажралишларнинг асосий сабаблари нималар? Ажралишларнинг тарафдори кўпроқ ким? Эркакларми ёки аёлларми? Қайси бирлари кўпроқ айбдор? – деган саволлар юзасидан олиб борилган социологик тадқиқотлар натижаларига кўра оилавий ажралишларнинг 70% да аёлларнинг, фақат 30% да эркакларнинг даъвогарлиги асосида содир бўлмоқда. 41,4% ажралишларнинг асосий айбдори эркаклар 26,8% аёллар, 4,5% ҳар икки томоннинг ўзаро келиша олмаганлиги сабабли 7,3% эса келин билан қайнона ўртасида келишмовчилик бўлганлиги оқибатида бузилмоқда. Ҳозирги вақтда асосан кўпроқ қуйидаги омиллар оилавий ажралишларга сабабчи бўлмоқда:

- 1.Эр Ўз оиласини моддий ва маънавий жиҳатдан қўллай олмаслиги.
- 2.Эрлик бурчини, оила бошлиғи сифатидаги масъулиятли вазифасини бажармаётганлиги туфайли. Эрнинг спиртли ичимликка, наркотик моддаларни истеъмол қилишга бермаганлиги ва натижада соғлом оилавий муҳитнинг бузилиши оқибатида.
- 3.Аёлларнинг Ўз эрига нисбатан кўпол муносабатларда бўлиши, эрни эр ўрнида кўрмаслиги, менсимаслиги ва оилада аёллик бурчини ҳис қилмаслиги натижасида.

4.Эр хотин Ўртасида Ўзаро хурматнинг йўқлиги, характерларининг тўғри келмаслиги, оддий муомала маданиятининг йўқлиги ва хоказо.

Олиб борилган социологик тадқиқотларга кўра, оилавий ҳаётда ўзларини бахтли деб ҳисоблаган аёллар булар: иш жойида муваффақиятга эришган шар томонлама қизиқишга ва қобилиятга эга бўлган, мустақил, ташқи кўринишидан келишган ва гўзал бўлган аёллар эмас, балки – жиддий, юмшоқ кўнгил, меҳрибон, ўз оиласига жонкуяр, чекинувчан, бир гапдан қоладиган аёллар экан. Эътибор берилса ҳақиқий оилавий бахтга эришиш омиллари ахлоқий муносабатларга бориб тақалар экан.

Айрим муаллифларнинг фикрича катта ёшли шар эркакка 5 нафар аёл тўғри келиши ва бу ҳолат эса кўп хотинликка руҳсат беришга асос бўлишини таъкидлайди. Аммо статистик маълумотлар эса бу фикрларни тасдиқламайди. Агар 1989 йилда республикамизда 5481,8 минг эркак ва 5820,8 минг аёл (1 га 1,06) истиқомат қилган бўлса, 1997 йилда 6562,7 эркак ва 6873,3 минг аёл (1 га 1,0) яшаган. Кўринадики, шундай ҳам сезиларсиз бўлган фарқ йил сайин камайиб бормокда.

Қисқача хулосалар

Бозор муносабатларига ўтиш шароитида оила билан боғлиқ бўлган ижтимоий муаммоларни ҳал этиб боришда социологик илмий-амалий тадбирлар ишлаб чиқиш муҳим аҳамиятга эга. Бугунги кун талабидан мунтазам равишда келиб чиққан ҳолда қуйидаги тадбирларни амалга ошириб бориш долзарб ҳисобланади:

1.“Оила” йили муносабати билан бошланган тадбирлар мунтазам равишда олиб борилиши ва амалий натижаларга эришиши учун вилоятларда ҳам “Оила ва жамият” оила хизмати бўйича ишларни олиб бориш.

2.“Оила ва жамият” ҳафтаномаси ва бошқа матбуот воситалари орқали тегишли материалларни мунтазам равишда чоп этиб борилиши ва руҳшунос ҳамда социолог олимларнинг маслаҳатли чекишларини уюштириб бориш мақсадга мувофиқдир.

3.Ёшларни оила ва никоҳ муносабатларига тайёрлаш мақсадида ўқув юртларида маҳалла кўмиталари қошида мутахассис врачлар, руҳшунослар ва социологларнинг суҳбатларини доимий равишда ўтказиб бориш.

4.Миллий оилавий анъаналарни, байрамлари кенг тарғиб қилиш ва хоказо.

Шундай қилиб, оила ва никоҳ муносабатлари нафақат эр-хотин ўртасидаги шахсий, балки ижтимоий, умумбашарий аҳамиятга ҳам эгадир. Оила социологияси моҳият эътибори билан шу умумбашарий аҳамиятга молик муаммони ҳал этиб боришдек буюк вазифани бажаришга хизмат қилади. Шозирги кунга келиб Ўзбекистонда 4 млн. дан ортиқ оила истиқомат қилади. Уларнинг ярмидан кўпи қишлоқ жойларда яшайди.

Ажралишлар деярли кам содир бўлади --- 1000 кишига-0,3 марта. Типик қишлоқ оиласи 5,5 кишидан таркиб топган. Уй хўжаликлари кўпинчалик бир том остида турли авлодларга мансуб бир неча қариндош оилаларни бирлаштиради. 1997-йилдан бошлаб кўп болали кам таъминланган оилаларга мақсадли ижтимоий ёрдамни тақсимлашни давлат

мащаллаларга ишониб топширди. Мащаллалар жамоатчилик активининг фаолиятини ноҳукумат Республика “Маҳалла” фонди муваффақиятлаштиради.

Таянч иборалар:

Институционал мактаб, оила социал институти, оила таркиби, оилавий мафкура, иоланинг ижтимоий вазифаси, биологик кўпайиш, коммуникатив, регулятив функцияси, оила типи.

Назорат ва муҳокама учун саволлар:

1. Оила тушунчаси изоҳлаб беринг.
2. Оила жамиятининг бир бўлини сифатида қандай вазифани бажаради?
3. Оилани мустаҳкамлаш ва ривожлантириш борасидаги тадбирларни айтиб беринг.
4. Ўзбекистонда бу масалаларга қандай аҳамият берилмоқда?
5. Оилавий можароларнинг асосий сабаблари нималарда деб биласиз?

Адабиётлар:

- 1.Каримов И.А. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. Т.:“Ўзбекистон”, 1993
- 2.Каримов И.А. Биздан озод ва обод Ватан қолсин. - Т.:Ўзб-н 1995
- 3.Каримов И.А. Ватан саждагош каби муқаддасдир. -Т.: “Ўзб-н”. 1995
- 4.Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўлаётириши: хавфсизликка таҳдид барқарорлик шартлари, тараққиёт қафолатлари. -Т.: 1998
- 5.Ўзбекистон Республикаси Конституцияси.Т.: “Ўзбекистон”, 1992
- 6.Бўриева М. Оилада нечта фарзанд бўлгани маъқул? Т.:“Адолат”,-95
- 7.Юнусов К. Социология. Ўқув қўлланмаси. Андижон.: 1997
- 8.Каримов С.“Ибн Халдун Шарк социологияси отаси”. Халқ сўзи.-98
- 9.Қодирова З. “Сўровларда акс этган турмуш”. Халқ сўзи. 1998
- 10.Кўп хотинлилик айбми? Оила ва жамият газетаси. 1998

7-ÀÀŞÓ: ЖАМИЯТ, ШАХС, ГУРУШЛАР СОЦИОЛОГИЯСИ.

- 7.1.Социологияда шахс тушунчаси ва унинг шаклланиш асослари.
- 7.2.Социал гурушларнинг асосий белгилари ва турлари.
- 7.3. Жамият ва давлатнинг социал мощияти.

7.1.Социологияда шахс тушунчаси ва унинг шаклланиш асослари.

Шар қандай ижтимоий тизимнинг бўлаклари одамлар шисобланади. Одамларнинг жамиятга киритилиши турли бирликлар орқали амалга оширилади, қайсини шар бир аниқ шахс социал гурушлар, социал институтлар, социал ташкилотлар жамиятда қабул қилинган қоида ва қадриятлар тизимини, яъни маданият орқали гавдаланади. Шунга мувофиқ

инсон кўп социал тизимларга тортилган бўлиб, уларнинг ҳар бири унга тизимни шакллантирувчи таъсир кўрсатади. Шундай қилиб одам фақат социал тизимнинг бўлаги бўлибгина қолмай, унинг ўзи ҳам мураккаб тизим бўлган тизимни акс эттиради.

Социология шахсни барча шилма-шиллик мажмуида эмас, яъни табиат маъсули сифатида эмас, балки ижтимоий муносабатлар йиғиндиси, яъни жамият маъсули сифатида қараб чиқади. “Жамиятни ислоҳ қилиш ва янгилаш бўйича кўп қиррали фаолиятимиз марказида инсон, суверен Ўзбекистоннинг фуқароси туради. Ислоҳотларнинг мазмуни айтиш ҳар бир фуқаро ўз қобилиятини, ўз истеъдодини номоён этишга, шахс сифатида ўзини кўрсатиш имкониятига эга бўлишга қаратилсин”.¹

Шахс социал ўзаро таъсир ва муносабатларининг бирламчи омили бўлиб шисобланади.

Шахснинг ўзи нима? Бу саволга жавоб бериш учун, аввало, “инсон”, “индивид”, “шахс” тушунчаларини бир-биридан фарқлаб олиш керак. “Инсон” тушунчаси, умумий, ҳамма учун ҳос бўлган сифат ва қобилиятини изоҳлаш учун қўлланилади. Бу тушунча дунёда мавжуд бўлган тарихан ўзига ҳос шундай ривожланаётган бирликки, инсониятни аниқлаб у бошқа ҳамма моддий тизимларда фарқ ўзига ҳос ижтимоий фаолият усуллари билан фарқ қилади.

Ушбу ҳаётий фаолият усули туфайли инсон тарихий ривожланишининг ҳамма босқичларида дунёнинг ҳамма нуқталарида ўз-ўзига ўхшаш бўлиб антологияга оид ҳолатни сақлаб қолади.

Демак, инсоният ўзига ҳос моддий воқеълик сифатида мавжуд бўлади. Аммо, инсоният ўз ҳолига мустақил мавжуд бўлмайди.

Аниқ инсонлар яшайдилар ва ҳаракат қиладилар. Инсоният алоҳида вакиллариининг мавжуд бўлиши “индивид” тушунчаси билан ифодаланади. Индивид - бу инсоният зотининг яққа вакили, инсониятнинг ҳамма социал ва руҳий жиҳатларини идрок қилиш, иродаси, эҳтиёжлари, манфаатлари ва ҳоказоларнинг ҳабиби ҳисобланади. “Индивид” тушунчаси бу вазиятда “аниқ инсон” сифатида ҳодаланади. Масаланинг бундай қўйилишида турли биологик омиллар (ёш жиҳатлари, жинсий мижозларининг ўзига ҳос томонлари), шунингдек, инсон ҳаётий фаолиятининг социал шароитлардаги тафовутлар белгиламайди. Инсонни турли даражада яққа тарзда ва тарихий ривожланишни аниқ-тарихий ўзига ҳослигини акс эттиришда “индивид” тушунчаси билан бир қаторда “шахс” тушунчаси ҳам қўлланилади. “Шахс” бир қатор гуманитар фанларнинг фалсафа, руҳшунослик, педагогика ва социологиянинг ўрганиш объекти ҳисобланади.

Фалсафа шахсни фаолият субъекти, онг ва ижодиёт сифатида тутган ўрни нуқтаи-назаридан қараб чиқади. Руҳшунослик - шахсни руҳий жараёнлар, ҳусусият, қобилият, ирода сифатлари ва бошқа жиҳатлардан барқарор яхлит ҳолда ўрганилади.

Социологик ёндашув шахсдаги социал-типик жиҳатини ажратади. Шахс социологик назариясининг асосий масаласи шахснинг шаклланиш жараёни ва унинг эҳтиёжларини қондириш, социал бирликда ривожланиши ва амал

қилиши, жамият билан шахс алоқалари, шахс ва гурушлар, шахснинг социал феъл-атворини тартибга солиш қонуниятларини Ўрганиш билан чамбарчас боʻланган.

1.И.А. Каримов. “Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида” - Т.: Ўзбекистон. 1995. 247-248 бетлар.

Бу ерда социологияда шахсни Ўрганишга айрим умумий тамойилар нуктаи-назаридан ёндашув ифодаланган.

Социология шахсга оид кўпгина назарияларни Ўз ичига олган бўлиб, улар бир-бирларидан қатъий методологик кўрсатмалар орқали фарқ қиладилар.

Инсоннинг қайси жиқати шахс тушунчасида номоён бўлади? Инсонни 2-хил эштиёж мавжуд: табиий ва ижтимоий. Табиий - бу барча биологик эштиёжлар: Ижтимоий - мецнат фаолияти, ижтимоий фаоллик, маънавий ва бошқа.

Шахс бу инсоннинг жисмоний табиати эмас, балки унинг ижтимоий сифатидир. Шахс эштиёжлари унинг манфаатлари орқали номоён бўлади. Манфаатлар эса уни мақсадли фаолиятга йўллайди. Кишиларнинг ижтимоий муносабатлари уларнинг хулқларида энг аввало манфаатлар тарзида номоён бўлади. Бу эса Ўз навбатида шахс фаолиятининг мақсадини, мазмунини ва моциятини ифодалайди. Манфаатларнинг мақсадга айланиши шахс фаолияти мотивининг олий даражасидир.

Социология тарихида Ўзининг методологик қурилмаси жиқатидан фарқ қилувчи шахс тўрисидаги назариялар ишлаб чиқилган.

1. Карл Маркс ва Ф. Энгельс томонидан асос солинган шахс ижтимоий фаолият ва муносабат субъекти ва объекти тўрисидаги назарияси Ч.Кули, Р.Дарендорф, Р.Минтон, Р.Мертонларнинг шахс роли назарияси ва бошқа кабилар.

2. Шахс тўрисидаги марксистик назарияда асосий эътибор шахс ва жамиятнинг Ўзаро муносабатига қаратилган. Марксистик социологияда шахснинг моддий фаолияти жараёнида юзага келувчи ва онгининг муайян хусусиятларини акс эттирувчи субъектив жихатлари кўпроқ тадқиқ қилинган.

3. Америка социологлари: Т.Знакишкий ва Ч.Томаслар асос солган шахс ижтимоий шулқини Ўз-Ўзидан бошқаришининг дизпозицион назариясида шахс шаётидаги дунёқарашлик ва қадратли - норматив омилларга кўпроқ ацамият берилади. Бу назарияга кўра, шахс онги унинг шаётий Ўрнини белгилайди. Шахс дунёқараш, ижтимоий қадрияти, \оявий ва маънавий нормалар унинг фаолиятини белгиловчи асосий омиллардир. Кўриниб турибдики, шахс тўрисидаги бу назарияда шахснинг социологик ва ижтимоий психологик хусусиятлари бир қилиб олинган.

4. Социологияда Америкалик Д.Ж.Мид ва Г.Минтонлар томонидан асос солинган шахснинг роли назарияси шам диққатга сазовордир. Кейинчалик бу назария Г.Мертон ва Т.Парсонс, \арбий Олмония социологи Г.Дарендорфлар томонидан янада ривожлантирилган. Бу назария икки асосий тушунчалар: шахснинг ижтимоий мавқеи ва ижтимоий роли орқали

тушунтирилади. Унга кўра, шар бир инсон муайян ижтимоий тизимида бир неча ўринни эгаллаши мумкин. Шар бир эгалланган ўрин ижтимоий мавқе деб аталади. Шахс ўз ҳаёти давомида бир неча ижтимоий мавқега эга бўлиши мумкин. Бинобарин, бу ўринлардан қайси биридир унинг асосий ижтимоий мавқеини белгилайди. Бош мавқе шахснинг эгаллаб турган мансаби (масалан, директор, раис, профессор, каби) билан белгиланади.

Шахс ижтимоий мавқеи унинг ташқи ҳуқида ҳам, ташқи қиёфасида, юриш туришида ва ҳатто муомаласида ҳам ўз ифодасини топади. Шахснинг ижтимоий роли назариясида белгиланган ва эришилган ижтимоий мавқелари ўзаро фарқланади. Белгиланган мавқе - бу шахс хизмати ва ҳатти-щаракатидан қатъий назар, жамият томонидан белгилаб қўйилади. Шахснинг этник келиб чиқиши, тутилган жойи, оиласи, зоти ва бошқалар шулар жумласидандир. Эришилган мавқе деганда, шахснинг ўз ҳатти-щаракати, қабилияти билан эришган мавқеи тушунилади. Масалан: ёзувчи, фирма бошлиғи, директор, профессор ва шу кабилар. Булардан ташқари, яна шахснинг табиий ва касбий лавозим мавқеи ҳам ўрганилади. Шахснинг эркак ва аёли, болалик, ўсмирлик, ёшлик, ўрта ёш, кексалик даврларини билдирса, касбий лавозим мавқеи шахснинг ижтимоий - иқтисодий ва ишлаб чиқариш - техник шолатини (мушандис, темирчи, хайдовчи ва бошқалар.) билдиради. Ижтимоий мавқе шахснинг муайян ижтимоий тизимида эгаллаган конкрет ўрнини ифодалайди. Ижтимоий роль эса шахснинг ижтимоий тизимида эгаллаган мавқе билан бажарадиган фаолияти мажмуини ифодалайди. Масалан, маъмурий - буйруқбозликка асосланган. Совет тизими буйруқбоз шахслар типини шакиллантириб қўйди. Бундай шахс типига “юқори” кўр- кўрона, сўзсиз бўйсунуш, дунёқараши тор, бир томонлама, ўз мансабини сақлаб қолиш ва юқори мансабларга эришиш йўлида шар қандай қабишчиликдан қайтмайдиган, мунофиқлик каби хусусиятларга эга бўлганлар киритилди. Бундай кишиларнинг шахс хусусиятлари улар бажарадиган вазифасига ўз ўрнини бўшатиб беради. Шахс типининг бундай кўриниши шозирда ҳам жамият шаетини янги шароитда эркин ривожланишига тўсқинлик қилмоқда. Шахс фаолияти деганда, унинг ички ва ташқи тенденцияларининг ижтимоий шаетда номоён бўлиши хусусиятларига айтилади. Ижтимоий фаоллик инсоннинг шахс сифатидаги даражасининг асосий ифодаси бўлиб унинг юксак қадриятли эштиёжларини қондиришлари ва сифат кўрсаткичдир. Демак, ижтимоий фаоллик шахснинг мушм сифатидир. Шахс фаоллиги деб унинг ҳаётини бошқариш билан, қадриятларини номоён бўлиш хусусиятларига айтилади. Ижтимоий фаоллик инсонинг шахс сифатидаги даражасининг асосий ифодаси бўлиб, унинг юксак қадриятли эштиёжларини қондириш усули ва сифат кўрсаткичидир. Шу жишадан шахс фаолияти социологияда кенг ва кичик (тор) ижтимоий даражаларда ўрганилади. Шахснинг бундай даражаларда ўрганилиши методологик ашамият касб этади.

Жамият - кишиларнинг шаетий фаолиятининг тарихий ривожланиш шакли бўлиб, ўз тузилиши жишадан мураккаб тизимни ташкил қилади. Бизнинг шозирда яшаб турган жамиятимизнинг социал тизимнинг муайян

конкрет шакли сифатида, унинг функционал ва ривожланиш қонуниятини, шар бир бўлакчаларнинг ўзига хос томонларини, ўзаро муносабатларини илмий жиҳатдан ўрганиб, тўри бошқариш муҳим аҳамиятга эгадир. Чунки, ўз вақтида кейинги оқибати олдиндан социологик асосда таҳлил қилинмаган ва олди олинмаган нуқсонлар жамият тараққиётига салбий асоратлар қолдиради.

Социология тарихда жамият-ўз ижтимоий эҳтиёжларини қондирувчи кишилар бирлиги сифатида тушунилган. Шу билан бирга, жамият айрим ижтимоий бирлиги эмас, балки ижтимоий муносабатлар мажмуаси ҳамдир. Социология жамият тўрисидаги таълимот бўлиб, ижтимоий тизимлар ривожланиши ва функционал қонунлари, ҳаракатлантирувчи кучларни ўрганувчи фандир. У турли ижтимоий ҳодисалар, жамият ва табиат ўртасидаги алоқадорликни, шунингдек, шахс кишиларнинг ижтимоий ҳули, унинг элементлари ва ривожланиш қонунларини ўрганади.

Шозирча жамият ҳаётини социологик жиҳатдан таҳлил қилиш асосан, икки йўналишда ривожланиб келди. Биринчи йўналиш О.Контдан француз социологи Э.Дюркгейм орқали ривожлантирилган америкалик социолог Т.Парсонсларнинг социологик таълимоти. Бу йўналишда ижтимоий тизим ўзгариши ташқи кучлар таъсири орқали тушунтирилиб, кўпроқ психологик омилларга эътибор берилган.

Иккинчи йўналиш: марксистик социологик таълимот бўлиб, унда ижтимоий тизим ички ҳиддиятлар асосида ички куч таъсири орқали тушунтирилиб, материалистик ҳоҳиятга эга бўлган моддий муносабатларнинг белгилувчи ролига асосий эътибор қаратилган. Шар икки таълимот ҳам жамият ҳаётида муҳим белгиларни ўзида муҳассамлаштирган.

Социологик амалиёт функционал ўзгаришларсиз, эволюциясиз, революция тушунчаси билан, функционал муносабатлар таҳлилисиз ижтимоий тизимлар ривожланишини фақат ҳиддият ва конфликтлар орқали асослашган уринувчи таълимот жамият ҳаётини бир томонлама ўрганишга олиб келишини кўрсатмоқда.

Буржуа социологияси номи билан аталган \арб социологик таълимотида ҳам ўзига хос ижобий жиҳатлар билан бир қаторда, ижтимоий тизимлар ривожланишининг ички ҳиддиятли хусусиятларини ҳисобга олмаслик ҳам жамиятни бир томонлама тушунтиришни билдиради.

“Жамият ҳаётининг индустриаллашуви объектив равишда, қайси ижтимоий тизимлар бўлишидан қатъий назар, ижтимоий иерархиянинг бир ҳил (ягона)типига олиб боради”

-деган америка социологлариининг фикри ҳозирча тарихий ривожланиш амалиётида тасдиқланмоқда.

Жамиятнинг моддий-ишлаб чиқариш жараёни социологияда ижтимоий тизим сифатида олиб қараб ўрганилади. Моддий ишлаб чиқариш тизими-ижтимоий ҳаёт соҳаси бўлиб, кишиларнинг моддий неъматлар ишлаб чиқариш фаолияти билан боғлиқ.

Шар қандай ижтимоий жараёнлар инсон фаолияти билан боғлиқ. Муайян ижтимоий бирлик сифатида уюшган кишиларнинг катта-катта гуруҳлари,

синфлар, миллатлар миллий-этник, ижтимоий-демографик, нисбатан кичик тизимлар: Ўқув-тарбиявий, оила-турмуш ва бошқа гуруҳлар, ижтимоий ташкилотлар, бирлашмалар, иттифоқлар-жамиятнинг ижтимоий таркибини ташкил қилади. Улар тарихий ривожланиш босқичларида турли ижтимоий асосларда шаклланадилар. Яшаш шароитига, ривожланиш хусусиятларига, ижтимоий эътиёжга, манфаатларга ва муайян мақсадга эга бўлади. Ижтимоий тизимлар занжирида турли Ўзига хос халқга эга бўладилар. Ички ташкилий тузилиши, характери, функционал ва ривожланиш даражаси, турмуш тарзи, фаолият шакли ва усуллари билан кадриятлар тизими, норма, қонунлари, қарашлари ва бошқа жиҳатлари билан Ўзaro фарқ қиладилар.

Жамиятнинг ижтимоий таркибини конкрет тарихий давр кесимида олиб қараш талаб қилинади, чунки, турли тарихий даврлар ижтимоий таркиби Ўзaro сифат ва хусусиятлари билан фарқ қилади. Жамиятнинг ижтимоий таркибини социология жиҳатидан Ўрганиш уни уч маънода: умумий, махсус кенг ва хусусий тор маънода олиб қарашни тақозо этади.

Умумий маънодаги ижтимоий таркиб - жамиятнинг бир бутун таркибини ташкил қилади. Бу ижтимоий таркибнинг элементи сифатида жамиятнинг ижтимоий муносабатларига мос тушувчи иқтисодий сиёсати, идеологияси каби соҳалари киради.

Иккинчи, махсус, кенг маънодаги ижтимоий таркибга ижтимоий-тарихий бирлик муносабатлар киради. Бу таркиб миллий-этник, ижтимоий-демографик, мутахассислик ва бошқа шу каби кишилар гуруҳларини Ўз ичига олади.

Тор маънода ижтимоий таркиб тушунчасига меънават жамоалари, шудудий бирлик, нисбатан тез Ўзгарувчан гуруҳлар киради.

Бозор муносабатларининг таркиб топиши жараёнида Ўзбекистон ижтимоий таркибида кескин Ўзгаришлар рўй бермоқда. Бу Ўзгаришларни юқорида кўрсатилган уч методологик босқич бўйича социологик тадқиқ қилиш - асосий масалалардан бири бўлиб қолмоқда.

7.2. Социал гуруҳларнинг асосий белгилари ва турлари.

Кишилар Ўз шаън фаолиятлари давомида бирлашадиган гуруҳлар масаласи нафақат социал психология фанининг, балки социологиянинг ҳам муҳим масаласи бўлиб шисобланади. Ижтимоий муносабатлар асосан социал гуруҳлар Ўртасидаги муносабатларда намоён бўлади. Кишилиқ жамиятида ниҳоятда кўп турли-туман жамоалар, уюшмалар, бирликлар, ташкилотлар мавжуд. Инсон бутун шаъни давомида гош эътиёждан, гош манфаат юзасидан, баъзан мажбурийликдан, баъзан Ўзи шўшламаган шўлатда юқорида таъкидланган гуруҳларга аъзо бўлади ва уларнинг вакили бўлиб қолади. Мана шу кишилиқ жамоаларини қандайдир мезон (белги, хусусият) билан нисбатан маълум гуруҳларга ажратиш - социологик тадқиқнинг муҳим ва жиддий масаласидир. Олдиндан шуни қайд қилиб

Ўтиш лозимки, гарчи “социал гурух” термини социал тадқиқотларда кенг қўламда қўлланилса ҳам, лекин социологик тушунчалар категориясига мувофиқ келадиган маънога ва назарий асосига эга эмас. Бу тушунча ижтимоий фанлар доирасида яққол категория хусусиятга эга ва ижтимоий муносабатлардаги Ўзига хос субъектни аниқлаш учун ишлатилади. “Гурух” тушунчаси ижтимоий фанлар орасида иккита маънога эга. Бир томондан, у бирор бир умумий белгиларга қараб кишиларни маълум тоифаларга ажратилганда қўлланилади (кўпинча статистикада, демографияда). Баъзан бу маънода “гуруҳ” термини психология фанида ҳам ишлатилади. Масалан, тест синовлари натижаларига қараб, кишиларни у ёки бу гуруҳларга ажратиш мумкин.

Иккинчи томондан, ҳамма ижтимоий фанлар доирасида гуруҳ деганда, реал мавжуд кишилар бирлиги тушунилади. Бу ҳолатда одамлар умумий белгилар, фаолиятларининг хилма-хиллиги ёки бирор шарт, ҳолатлар билан бирлашадилар ва маълум маънода Ўзларини мавжуд бирлик вакили эканликларини ҳис қиладилар. Масалан, талаба Ўзини талабалар гуруҳининг аъзоси сифатида ҳис қилади.

Илмий адабиёт билан танишиш “социал гуруҳ” терминини, биринчидан, жуда кенг қўлланилаётганлигини, иккинчидан турли ҳодисаларга нисбатан ишлатилаётганлигини кўрсатаёпти, қайси нуқтаи назардан қарашларидан қатъий назар, конкрет ижтимоий фан вакиллари гуруҳларни социал-иқтисодий, социал-демографик, социал-психологик ва бошқа гуруҳларга ажратадилар.

Гуруҳ - бу ҳатти-ҳаракатлари расмий ва норасмий институтлар томонидан бошқариладиган, маълум норма ва қадриятларга эга бўлган, бошқа бирликлардан Ўзининг хусусиятлари билан фарқ қиладиган, бир-бирлари билан ижтимоий муносабатлар системаси билан боғланган кишилар йиғинидан иборат бўлган социал бирлиқдир.

Гуруҳга характерли хусусиятлар қуйидагилар: гуруҳ сони, ички ташкилот, яъни институтлар, назорат шакиллари; фаолият намуналари; норма ва қадриятлар; фарқ қиладиган хусусиятлари.

Гуруҳ сони дейилганда, мавжуд бирлиқни ҳам жиҳатдан ташкил этадиган аъзолар йиғини тушунилади, ҳозирги кунгача социологияда аъзолар сони қанча бўлиши кераклиги ҳақида аниқ бир тўпламга келингани йўқ. Бу тўғрисида гуруҳ турлари ҳақида сўз кетганда, гапириб ўтилади.

Гуруҳ Ўзининг сонини аъзолари сонини чегаралаши ёки чегарамаслиги мумкин. Мана шу асосга кўра гуруҳларни “берк” гуруҳлар, яъни янги аъзоларни қабул қилишда аниқ мезон кўядиган гуруҳлар; чегараланган гуруҳлар, яъни гуруҳ аъзоси қабул қилиш мезони кам талабчанлик билан қабул қилинадиган гуруҳлар; ва ниҳоят хоҳлаган киши кўриши мумкин бўлган очик гуруҳлар ва бу гуруҳларда аъзоларга нисбатан аниқ талаблар кўйилмайди, кўпинча гуруҳлар аъзо қабул қилиш ва аъзоларни гуруҳдан чиқиши учун аниқ талаб қўяди. Бунинг натижасида гуруҳнинг бир шиллиги ва унинг таъсир доираси таъминланади.

Гуруцни пайдо бўлиши учун ички ташкилот, яъни институтлар, назорат шакллари, фаолият намуналари бўлиши керак. Шунинг учун ҳам Ўз шахсий ташкилотига эга бўлмаган фақатгина контактлар(алоқаларга) асосланган эркин социал бирликлар гуруц деб аталмайди.

Гуруц Ўзининг шахсий норма ва қадриятларига, яъни бирлашиш марказига эга бўлиши керак. Буларга ооялар, рамзлар, шиорлар, мақсадлар, моддий предметлар ва бошқаларни киритиш мумкин. Булар гуруцда кишиларни гуруцга мансублик ва бирлашиш шиссини уй\отиш ва ривожлантириш учун зарур.

Бу қадриятлар асосида гуруцда “биз” сўзи билан ифодаланадиган бирлик шисси пайдо бўлади. Бу хис кишиларни бирлаштирадиган психик(руций) алоқа бўлиб хисобланади.

Нихоят, гуруц Ўзининг шахсий фарқ қиладиган хусусиятларига эга бўлиши керак. Булар ёрдамида гуруц бошқа социал бирликлардан фарқ қилади. Бундай хусусиятлар бўлиб, бир ҳудудда яшаш, алоҳида ритуал ҳаракатлар, тил, мафкура ва бошқалар шисобланади.

Бу 4 шарт жуда кўп гурухларни таърифлаш учун кўл келади. лекин гурухларни таснифлаш (классификация қилиш) вақтида бу тўрида тўхталиб ўтамиз. Чунки бу шартлар нисбий характерга эга. Булар кўпгина гурухларни қаноатлантирса ҳам, баъзи гурухларни таҳлил қилиш вақтида тўри келмаслиги мумкин.

Гурухлар энг аввало миқдор жиҳатдан катта ва кичик гуруцларга бўлинади. Социология ва социал психология фанида катта социал гурухлар Ўзининг аниқ таърифига эга эмас. Умуман катта социал гурух деганда, аъзолар сони кўп бўлган кишилар гурухлари тушунилади. Катта социал гурухларнинг Ўзига хос хусусиятлари қуйидагилардан иборат:

- 1) аъзолар сонининг кўплиги;
- 2) ягона ҳудуднинг мавжуд эмаслиги;
- 3) аъзолар ўртасидаги алоқаларни асосан оммавий алоқа воситалари орқали ўрнатилиши;
- 4) гурух структурасининг мураккаблиги, аниқроқ қилиб айтганда, бу гурухлар кўп расмий ва норасмий, уюшган ва уюшмаган гурухларни Ўз ичига олади.

Катта гурухлар икки турга бўлинади.

1. Тасодифий, стихияли пайдо бўладиган ва қисқа вақт мавжуд бўладиган гурухлар. Буларга оломон, халойиқ (публика), аудитория ва бошқаларни киритиш мумкин.

2. Тарихий ривожланиш натижасида вужудга келган ва жамият ижтимоий муносабатлари системасида маълум ўринга эга бўлган бирликлар. Бу турдаги гурухларга социал синфлар, турли этник гурухлар (эллат, халқ, миллат), касбий гурухлар, жинсий ва ёшга оид гурухлар (ёшлар, аёллар, кексалар) ва бошқа гурухларни киритиш мумкин.

Катта социал гурухларда кичик гурухларда йўқ бўлган хатти-ҳаракатни бошқариб турадиган Ўзига хос куч мавжуд. Бу шуқуқлар, урф-одатлар ва анъаналардир.

Катта гуруҳ билан кичик гуруҳ Ўртасида Ўрта гуруҳ шам бор. Аммо гуруҳ муаммоси билан шуғулланаётган социологлар фикрича, Ўрта гуруҳлар, уларнинг структураси, алоқаси, унда бўладиган ходиса ва жараёнлар моҳият жиҳатдан каттароқ гуруҳларга хосдир. Кичик ва катта гуруҳлар Ўртасидаги фарқни кичик гуруҳнинг йириклашуви ва унинг катта гуруҳга айланиши жараёнида кўриш мумкин. Масалан, бир ёки бир неча таниқли кишилар атрофида бирлашган, 40-45 кишидан иборат партия кичик гуруҳдир, чунки бу гуруҳ вакилларининг шахсан бир-бирларини танишлари (билишлари) кичик гуруҳга хос бўлган хусусиятни беради.

Кичик гуруҳлар деганда, кўпи билан бир неча ўнлаб аъзолардан иборат бўлган кам сонли гуруҳлар тушунилади. Бу гуруҳлар кўпинча самимий дўстлик муносабатлари билан бўлади, гуруҳ аъзолари Ўртасидаги бевосита ўзаро алоқалар устун туради, гуруҳ аъзолари Ўртасидаги муноабатлар норасмий институтлар ёрдамида тартибга солинади. Бундан ташқари, махсус вазифаларни бажаришга мўлжаллаган, юқори даражада шакллаган кичик мақсадли гуруҳлар шам мавжуд. Бу гуруҳларда аъзолар Ўртасидаги муносабатлар махсус хизмат кўрсатмалари билан тартибга солинади. Яширин ишлаётган партия ячейкаси бунга мисол бўла олади. Кичик гуруҳларга оилани, дўстларни, қўшниларни, ишлаб чиқариш бригадасини ва бошқа гуруҳларни киритиш мумкин.

Кичик социал гуруҳларнинг турлари жуда кўп. Улар турли мезонларга қараб турларга ажратилади. Гуруҳ муносабатлари структурасига қараб кичик социал гуруҳлар расмий ва норасмий гуруҳларга, аъзолар Ўртасидаги муносабатларнинг яқинлигига қараб бирламчи ва иккиламчи гуруҳларга, гуруҳга аъзо бўлиш ва бўлмаслигига қараб аъзоли ва референт гуруҳларга бўлинади. Санаб ўтилган гуруҳларни бирма-бир кўриб чиқамиз.

Расмий ва норасмий социал гуруҳлар, гуруҳларни бундай тарзда турларга бўлиш биринчи бўлиб америкалик социолог Э. Мейо томонидан таклиф қилинган эди, гуруҳларни расмий ва норасмий гуруҳларга ажратиш асосида гуруҳ муносабатларининг структураси ётади.

Расмий гуруҳлар - бу шуқуқий статусга эга бўлган социал институт, ташкилот қисми шисобланадиган мавжуд институт, ташкилотдаги меҳнат доирасида аниқ мақсадга эга бўлган социал гуруҳлардир.

Расмий гуруҳларга қуйидаги белгилар хос: аниқ ва исчил мақсад, иерархияга асосланган аниқ функциялар, маълум қоидаларга мувофиқ келадиган шуқуқ ва бурчлар, аъзолар Ўртасидаги расмий муносабатлар, гуруҳ фаолиятини назорат қиладиган расмий институтнинг мавжуд бўлиши ва бошқалар.

Расмий гуруҳларда гуруҳ мақсадлари, функциялари хатти-ҳаракат қоидалари, хатто аъзолик шартлари махсус шўжжатларда (дастур, инструкция, қонун ва бошқалар) қайд этилган бўлади.

Расмий гуруҳларга сиёсий партиялар, давлат, диний ва бошқа ташкилотлар. Ишлаб чиқариш коллективи, мактаб синфи, спорт командаси ва боқаларни киритиш мумкин.

Расмий гуруш - бу аниқ социал гуруш, жамият социал структурасининг элементиدير. У объектив шолда мавжуд. Унинг структураси ва хатти - щаракат шакиллари кенг миқёсдаги гуруш ёки жамият томонидан бошланади. Индивид расмий гурушга аъзо бўлар экан, Ўзининг шахсий сифатларини йўқотади ва расмий гуруш ташкилоти доирасидаги у ёки бу ролларни бажарувчи кишига айланади.

Расмий гурушлар ҳам расмий (корхона, бригада касба уюшмаси, жамоат ва давлат ташкилоти), ҳам расмий структура томонидан тан олинмаган, яъний норасмий (яширин ташкилот, норасмий гуруш ва шоказо) бўлиши мумкин.

Норасмий гурушлар, кўпинча бундай гурушлар “психологик гурушлар” ёки “социал психологик гурушлар” деб аталади. Чунки бу гурушларнинг ташкил топиш заминиди гуруш аъзолари ўртасидаги психологик, шиссий муносабатлар ётади. Норасмий гурушларнинг пайдор бўлишида вазият ва умумий маффаатлар мажмуи мушми роль ўйнайди. Шунинг учун ҳам бу гурушларни баъзан, манфаат юзасидан тузилган гурушлар ҳам деб аташади. Одамлар эштиёжлари турли - туман бўлганлиги сабабли норасмий гурушлар мавжуд.

Норасмий гуруш расмий гурушга қараганда бошқача тузилишга эга. Агар расмий гурушда гуруш социал структуранинг юқори органлар ва шатто жамият томонидан тузилса, норасмий гурушлар эса шахсий асосда, яъний уни ташкил этадиган индивидлар ташаббуси билан тузилади. Ташаббускор кишилар бу гурушда фаол роль ўйнайдилар ва Ўз-Ўзидан гурушда аъзоларнинг эштиёжларини қондиришга имконият берадиган хатти- щаракат системаси ривожланади.

Референт ва аъзоли гурушлар. Кичик гурушларни Ўрганишнинг жишатларидан бири бўлиб, “референт гуруш” термин америкалик социал психолог Мустафо Шериф томонидан киритилган. “Референт гуруш” термини (инглизча сўз, “мансуб бўлиш” деган маънони англатади) индивид онгли равишда кирадиган социал гурушларга (иктисодий, сиёсий, маданий, касбий) нисбатан ишлатилади.

Шахснинг “гуруш нормаларига” муносабати белгиларига мувофиқ гурушлар референт гурушлар ёки “эталонли” (ўлчовли) гурушларга бўлинади. Референт гурушлар ҳам кичик гурушлар, ҳам катта гурушлар - синф ёки ижтимоий табақа бўлиши мумкин.

“Референт гуруш” термини тўрт хил маънода қўлланилади:

1. Индивид хатти-щаракати учун намуна, эталон ёки мезон бўлиб хизмат қиладиган гуруш.
2. Индивид ўз щаракатларини шу гурушга йўналтирадиган гуруш.
3. Индивид аъзо бўлишига интилаётган гуруш.
4. Аъзоларининг қадрият ва фикрлари бевосита шу гуруш аъзоси бўлмаган киши учун ўзига хос ташшослаш ўлчови, социал “ўлчов доираси” сифатида шизмат қиладиган гуруш.

Реал шартда “референт гуруш” назарияси шахснинг турли социал муҳитларга мослашуви жараёнида, социал ҳаракатларни ўрганишда қўлланилади.

Референт гурушлар реал ва идеал гурушларга бўлинади. Реал референт гурушнинг шахсга қулай социал норма ва қадриятларни эгаллаши учун эталон бўлиб хизмат қиладиган алоҳида кишилар ёки кишилар бирлигидир.

Идеал референт гуруш - бу маълум бир гурушнинг қадриятли ва норматив йўл-йўриқларини инсон онгида акс этишидир. Шахс бу гурушга ўз таъсавурлари ва ҳаракатлари билан мослашишга ҳаракат қиладир.

Масалан, мушандис ўзини реал шартда мушандислар гурушига мансуб дейиш билан бирга ўзини гуруш сифатида мавжуд бўлмаган “маънавий элита”га мансуб деб ҳисоблайди.

7.3. Жамият ва давлатнинг социал мощияти.

Жамият - кишиларнинг шартий фаолиятининг тарихий ривожланиш шакли бўлиб, ўз тузилиши жиҳатидан мураккаб тизимни ташкил қиладир. Бизнинг шозирда яшаб турган жамиятимизнинг социал тизимнинг муайян конкрет шакли сифатида, унинг функционал ва ривожланиш қонуниятини, шар бир бўлакчаларнинг ўзига ҳос томонларини, ўзаро муносабатларини илмий жиҳатдан ўрганиб, тўри бошқариш мушм ашамиятга эгадир.

Чунки, ўз вақтида кейинги оқибати олдиндан социологик асосда ташлил қилинмаган ва олди олинмаган нуқсонлар жамият тараққиётга салбий асоратлар қолдиради. Социология тарихда жамият-ўз ижтимоий эҳтиёжларини қондирувчи кишилар бирлиги сифатида тушунилган. Шу билан бирга, жамият айрим ижтимоий бирлиги эмас, балки ижтимоий муносабатлар мажмуаси шамдир. Социология жамият тўрисидаги таълимот бўлиб, ижтимоий тизимлар ривожланиши ва функционал қонунятлари, ҳаракатлантирувчи кучларни ўрганувчи фандир. У турли ижтимоий ҳодисалар, жамият ва табиат ўртасидаги алоқадорликни, шунингдек, шахс кишиларнинг ижтимоий шулки, унинг элементлари ва ривожланиш қонуниятларини ўрганади. Шозирча жамият шартини социологик жиҳатдан тадқиқ қилиш асосан, икки йўналишда ривожланиб келди. Биринчи йўналиш О.Контдан француз социологи Э.Дюркгейм орқали ривожлантирилган америкалик социолог Т.Парсонсларнинг социологик таълимоти. Бу йўналишда ижтимоий тизим ўзгариши ташқи кучлар таъсири орқали тушунтирилиб, кўпроқ психологик омилларга эътибор берилган. Иккинчи йўналиш: марксистик социологик таълимот бўлиб, унда ижтимоий тизим ички зиддиятлар асосида ички куч таъсири орқали тушунтирилиб, материалистик мощиятга эга бўлган моддий муносабатларнинг белгиловчи ролига асосий эътибор қаратилган. Шар икки таълимот шам жамият шартида мушм белгиларни ўзида мужассамлаштирган.

Социологик амалиёт функционал ўзгаришларсиз, эволюциясиз, революция тушунчаси билан, функционал муносабатлар ташлилисиз

ижтимоий тизимлар ривожланишини фақат зиддият ва конфликтлар орқали асослашган уринувчи таълимот жамият шайтини бир томонлама Ўрганишга олиб келишини кўрсатмоқда.

Буржуа социологияси номи билан аталган \арб социологик таълимотида шам Ўзига хос ижобий жишатлар билан бир қаторда, ижтимоий тизимлар ривожланишининг ички зиддиятли хусусиятларини шисобга олмаслик шам жамиятни бир томонлама тушунтиришни билдиради.

“Жамият шайтининг индустрлашуви объектив равишда, қайси ижтимоий тизимлар бўлишидан қатъий назар, ижтимоий иерархиянинг бир хил (ягона)типига олиб боради” -деган америка социологларининг фикри хозирча тарихий ривожланиш амалиётида тасдиқланмоқда.

Жамиятнинг моддий-ишлаб чиқариш жараёни социологияда ижтимоий тизим сифатида олиб қараб Ўрганилади. Моддий ишлаб чиқариш тизими-ижтимоий шайт сошаси бўлиб, кишиларнинг моддий неъматлар ишлаб чиқариш фаолияти билан бо\лик.

Шар қандай ижтимоий жараёнлар инсон фаолияти билан бо\лик. Муайян ижтимоий бирлик сифатида уюшган кишиларнинг катта-катта гурушлари, синфлар, миллатлар миллий-этник, ижтимоий-демографик, нисбатан кичик тизимлар: Ўқув-тарбиявий, оила-турмуш ва бошқа гурушлар, ижтимоий ташкилотлар, бирлашмалар, иттифоқлар-жамиятнинг ижтимоий таркибини ташкил қилади. Улар тарихий ривожланиш босқичларида турли ижтимоий асосларда шаклланадилар. Яшаш шароитига, ривожланиш хусусиятларига, ижтимоий эштииёшга, мнфаатларга ва муайян мақсадга эга бўлади. Ижтимоий тизимлар занжирида турли Ўзига хос халқага эга бўладилар. Ички ташкилий тузилиши, характери, функционал ва ривожланиш даражаси, турмуш тарзи, фаолият шакли ва усуллари билан қадриятлар тизими, норма, \оялари, қарашлари ва бошқа жишатлари билан Ўзаро фарқ қиладилар. Жамиятнинг ижтимоий таркибини конкрет тарихий давр кесимида олиб қараш талаб қилинади, чунки, турли тарихий даврлар ижтимоий таркиби Ўзаро сифат ва хусусиятлари билан фарқ қилади.

Жамиятнинг ижтимоий таркибини социология жишатидан Ўрганиш уни уч маънода: умумий, махсус кенг ва хусусий тор маънода олиб қарашни тақозо этади.

Умумий маънодаги ижтимоий таркиб-жамиятнинг бир бутун таркибини ташкил қилади. Бу ижтимоий таркибнинг элементи сифатида жамиятнинг ижтимоий муносабатларига мос тушувчи иқтисодий сиёсати, идеологияси каби сошалари киради.

Иккинчи, махсус, кенг маънодаги ижтимоий таркибга ижтимоий-тарихий бирлик муносабатлар киради. Бу таркиб миллий-этник, ижтимоий-демографик, мутахассислик ва бошқа шу каби кишилар гурушларини Ўз ичига олади.

Тор маънода ижтимоий таркиб тушунчасига мешнат жамоалари, шудудий бирлик, нисбатан тез Ўзгарувчан гурушлар киради.

Бозор муносабатларининг таркиб топиши жараёнида Ўзбекистон ижтимоий таркибида кескин Ўзгаришлар рўй бермоқда. Бу Ўзгаришларни юқорида

кўрсатилган уч методологик босқич бўйича социологик тадқиқ қилиш - асосий масалалардан бири бўлиб қолмоқда.

Қисқача хулосалар

Хулоса қилиб шуни айтиб ўтиш жоизки, “жамият, шахс, гуруҳлар социологиясини ўрганишга илмий ёндашиш мустақил давлатимиз фуқароларининг яшаш тарзи ва маънавий етукликка эришиши”да катта ҳисса қўшади. Умуман олганда социология фани илмий жиҳатдан таҳлил асосида давлатни, ижтимоий муносабатларни бошқаришга ҳар томонлама қўмаклашади. Социология миллий мафқурани шакллантириш, яратиш жараёнида алоҳида ўрин тутadi. Эскириб қолган дунёқараш, эскича моддий ва маънавий муносабатлар ўз ўрнини янгисига онсонликча бўшатиб бермайди. Бунинг учун маълум вақт керак. Социология шу вақт давомида маънавиятда рўй бераётган ўзгаришларни аниқлашга ва илмий асосга эга бўлган тадбирлар ишлаб чиқишга хизмат қилади. Социологиянинг бир бўлаги бўлиб “шахс, гуруҳлар социологияси”ни ўрганиш кўзланган мақсадга мукамал эришишда ёрдам беради.

Таянч иборалар:

Инсон, индивид, шахс, фаолият субъекти, социал-типик, табиий ва ижтимоий эҳтиёжлар, ижтимоий мавқе, шахс фаолияти, референт гуруҳ, расмий ва норасмий гуруҳлар, социал гуруҳ.

Назorat ва мустаҳкамлаш учун саволлар.

1. Социологияда инсон, индивид, шахс тушунчаларини изоҳланг.
2. “Шахсининг роли назарияси” илмий йўналиши қайси социолог олимга тегишли.
3. Социал гуруҳларни таърифлаб беринг.
4. Жамият ва давлат тушунчаларини изоҳланг.
5. Ўзбекистон жамиятининг социал тизимини таърифланг.

Адабиётлар:

1. Каримов И.А. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир - Т.: “Ўзбекистон”, 1995.
2. Каримов И.А. Ўзбекистон иқтисодий ислоҳотларни чуқурлаштириш йўлида - Т.: “Ўзбекистон”, 1995.
3. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси - Т.: “Ўзб-н”, 1992.
4. Алиқориев Н.С. Умумий социология - Т.: 2000.
5. Социология - М.: 1990, 50-78 б.
6. Юнусов К. Социология. Андижон.: 1997.
7. Инсон тараққиёти тўғрисида ҳисобот - Т.: 1998.

8 - Мавзу : МЕЩНАТ ВА МЕЩНАТ ЖАМОАЛАРИ СОЦИОЛОГИЯСИ

- 8.1. Мещнат социологиясининг вужудга келиши, шарт-шароитлари.
- 8.2. Мещнатнинг социал шакллари ва шарт-шароитлари.
- 8.3. Мещнат жамоаларининг социал характери ва асосий функциялари

8.4. Ишсизликнинг социал қиёфаси.

8.1. Мещнат социологиясининг вужудга келиши, шарт-шароитлари.

Хозирда, ижтимоий фанлар қаторида “Социология” фани олдида шаклланиб келаётган янги ижтимоий муносабатлар хусусиятлари, бозор муносабатларига ўтиш жараёни ва унинг келгусидаги ижтимоий оқибатларини, мещнат муносабатларининг янги шароитидаги ўзига хос жихатларини ўрганиш масаласи кўндаланг бўлиб турибди. Социология ва унинг махсус назарияси- мещнат социологияси доирасида бу муаммоларнинг ҳам назарий, ҳам амалий томонлари ўзаро диалектик боʻлиқ шолда олиб қаралиши шарт. Мещнат фаолияти билан боʻлиқ бўлган жамият ҳаётининг барча жиҳатлари, жараёнлари конкрет социологик тадқиқот асосида ўрганилади.

Ўзбекистон давлати иқтисодий асосларини, уларнинг таркибий функционал қатламини мещнат социологияси доирасида ўрганиш муаммоси ҳозирги куннинг энг мушмил масалаларидан биридир. Чунки, ҳозирда мещнатнинг мазмуни характери ва унга бўлган муносабат ўзгармоқда. Бошланаётган янги ижтимоий-иқтисодий давр талабларидан бири “Ишлаб чиқарувчиларнинг ҳам, истеъмолчиларнинг ҳам руҳиятини ўзгартириши лозим”.

Мещнат социологиясининг предмети билан боʻлиқ бўлган кишиларнинг ижтимоий ҳаёти қонуниятларининг, мещнатнинг ижтимоий муаммолари, мещнат фаолияти жараёнларини ўрганишдан иборатдир. Социологиянинг бу махсус назарияси мещнат соҳасидаги тадқиқотларнинг хусусий принциплари, категориялари ва усулларида фойдаланади. Мещнат социологиясининг таркиб топиши ва ривожланиши тарб социологияси билан марксистик социологияда деярли бир даврда – XX асрнинг 20 йилларидан бошланди. АҚШда мещнат социологияси Ф.Тейлор, Э.Мейо, К.Левин, Дж.Морено, Ф.Херцбергларнинг социологик концепциялари асосида шаклланиб, ўзининг юксак илмий даражасига эришди.

Россияда эса шу даврдан бошлаб академик С. Г. Струмилин, академик В. М. Бехтерев, А. К. Гастев, П. М. Корженцев, О. А. Ерманский, Н. А. Вейке, В. В. Добринин, Э. К. Дрезин каби йирик олимларнинг илмий тадқиқот ишчилари билан марксистик асосдаги мещнат социологияси ривожланади.

АҚШда ва тарбий Оврўпада мещнат социологиясига эътиборнинг ортишига, асосан Россия ва бир қатор Оврўпа мамлакатларида рўй берган социал инқилобларнинг содир бўлиши, мещнаткашларнинг мавжуд сиёсий-иқтисодий тузумга қарши бош кўтариб чиқиши ва синфий курашнинг ортиши сабаб бўлади. XX асрнинг 20 йилларида бир қатор капиталистик мамлакатларда бир неча бор такрорланган, иқтисодий инқирозлар эса сиёсий вазиятни янада кескинлаштириб қўйган эди.

Қандай булмасин сиёсий вазиятни юмшатиш ва иқтисодий тангликдан чиқиш муаммоси мавжуд капиталистик ижтимоий-иқтисодий тузумнинг хаёт мамот масаласига айланиб қолди.

Буларнинг барчаси эски ишлаб чиқариш муносабатларини ислоҳ қилиш йўли билан, тадрижий суратда янгиланиб бориш, яъни замонавий мецнат муносабатларини таркиб топишига олиб келди. Мецнат социологияси худди шу тарихий миссияни бажаришга хизмат қилди. АҚШда мецнат социологияси асосан бошқарув социологияси доирасида ўрганиб келинди. /арбий Оврўпа мамлакатларида эса алоҳида фан сифатида ўрганилиб келинмоқда.

XX асрнинг 70-йилларидан бошлаб \арб мецнат социологияси доирасида мецнатни гуманизациялаш тенденцияси ўрганила бошланди. Мецнат шароитини яхшилашга кўпроқ эътибор берилди. /арб социологларининг фикрича, мецнат инсонга азоб-уқубат эмас, балки, шузур бағишлаши керак. Бу тамойил айниқса бизда, келажаги буюк давлат қуриш йўлида янада мушм ашамият қасб этмо\и керак. Хозирги ўтиш даврининг асосий вазифаларидан бири “ ... сермашсул мецнат қилиш учун яшшироқ ра\бат билан ва имкониятлар яратишдан, иқтисодий йўл танлаш ва фаолият кўрсатиш эркинлигига бўлган қафолатли шуқуқни қарор топтиришдан ашқолининг мецнат ва ижтимоий фаоллигини оширишдан шам иборатдир”

Бу йўлда, мецнат социологиясининг мушм вазифаларидан бири мецнат унумдорлигини оширувчи социологик омилларни ва захираларни тащил қилиб ўрганишдан иборатдир. Унинг асосий ижтимоий вазифаларидан яна бири, жамият шаетида, халқ хужалигидаги иқтисодий муносабатларни, мецнат соҳаси билан бо\лиқ бўлган барча ижтимоий муносабатларни ўрганишни ўз ичига олади.

Мецнат социологияси қуйидаги асосий ижтимоий муносабатлар жараёнини ўрганади, ишлаб чиқариш воситаларига ва мулкка бўлган муносабатлар, мецнат кооперацияси ва тақсимоти, бажарилаётган мецнатнинг шароити ва мазмуни, мецнат турларининг ўзгариши, мецнатга қараб тақсимлаш, жамият аъзоларининг ижтимоий фойдали мецнатга бўлган эътиешларининг ўсиб бориши, ишчи ва хизматчиларнинг мецнат шароити ва турмуш тарзига қараб, уларнинг таъсирида эса мецнат хулқнинг ўзгариб бориши, турли ижтимоий шарт-шароит ва омиллар таъсирида мецнат хулқининг ўзгариб бориши, мецнат хулқининг мотивлари ва типлари, шахсий даромадларнинг миқдори ва уни олиш йўллари, мецнат кадриятлари ва бошқалар. Республикамиз Президенти И.А.Каримов таъкидлаганларидек: “Бозорга ўтиш дастурини рўёбга чиқаришдаги ижтимоий таянчлардан бири, биринчи навбатда, жамиятнинг ижтимоий фаол қатламларидир. Шу боис ислоҳотлар иккинчи босқичининг энг мушм вазифаси шар бир киши мецнатининг кадрини ошириш, унинг ижодий фаолият крсатиш имкониятларини номоён этиши учун шароит яратишдан иборат. Шар бир кишининг иқтисодий эркинлигини унинг ўз муваффақияти шамда ўз оиласининг фаровонлиги учун иқтисодий маъсуллиги билан қовуштириб боришга асосланган иқтисодий муносабатларнинг қарор

топтириш керак. Ўз ижодий қобилиятлари ва имкониятларига таянишни назарда тутган муносабатлар шар бир киши фаровонлигининг мушм ва ягона манбаидир”.

8.2. Мецнатнинг социал шакллари ва шарт - шароитлари.

Умумий мецнат Ўзида мураккаб тузилишини тасаввур этади. Бунинг натижасида у тўла фанлар қаторида Ўрганиш мавзуси бўлиб шисобланади. Мецнат социологиясида ташлил қилишнинг бир неча йўналишлари ажратилади: бизнес, ишлаб чиқариш ва шоказоларни бошқаришнинг тузилиши ва иерархиясини Ўрганувчи ташкилотлар социологияси; у ёки бу фаолиятнинг афзалликларини Ўрганувчи касблар социологияси, қиммат бошо ориентациялар, касбга лаёқатлили ва бошқалар; мецнат фаолияти ижтимоий жараён сифатида; мецнат унумдорлигини оширувчи ижтимоий омиллар; технологик ва ижтимоий шароитларнинг мецнат муносабатларига таъсири ва шоказо.

Ижтимоий-иқтисодий нуқтаи назаридан мецнат инсонларнинг табиатга тўридан-тўри таъсири жараёнида иборат бўлиб, унинг натижасида истеъмол башоси, моддий ва маънавий манфаат пайдо бўлади. Маркс ва Энгельсларнинг фикрича, бу “шундай жараёнки, унда инсон Ўз хусусий фаолияти билан табиат ва Ўзи Ўртасидаги модда алмашувини воситалайди, бошқаради ва назрат қилади”. Ушбу муаллифларнинг асраларида яна бир фикрни келтиришимиз керак, яъни мецнат бутун инсон шаётида биринчи ва асосий шарт-шароитдир, чунончи шу даражадаки, биз айтишимиз керак; мецнат инсонни Ўзини яратади. Мецнат биз томондан кишили ва жамияти шаёт фаолият асосий шакли, турмушнинг мушм шарти сифатида кўриб чиқилади. Мецнат тарихан жамиятни табиатдан, инсонни бўлса шайвонот оламидан ажралишига сабаб бўлди ва имкон тулдирди.

Мецнат жараёни Ўз ичиги уч лащзани киритади; 1) инсоннинг фойдали фаолияти ёки мецнатнинг Ўзи; 2) мецнат мавзуси, яъни бу фаолиятнинг нимага йўналтирилганлиги; 3) ишлаб чиқариш куруллари, булар билан инсон ушбу мавзуга таъсир кўрсатади.

Инсониятнинг турли ривожланиш босқичларида мецнат давр ижтимоий муносабатларнинг ривожланиш кўрсаткичлари шисобланган турли шаклларда кўринади.

Шозирги пайтда биз доимо эшитиб турадиган иккита Ўхшаш тушунчаларни тақсимлашимиз зарурдир: якка тартибдаги мецнат ва якка тартибдаги мецнат фаолияти. Биринчи тоифа шахсий иш жоини, яъни Ўз субъекти, мажбурият ва функциялар доирасига эга бўлган мецнат зонасини билдиради - бу мецнатнинг технологик тақсимо ти таркибий қисмидир. Якка тартибдаги мецнат фаолияти - мецнатнинг иқтисодий тақсимо ти таркибий қисмидир. Бу гражданларнинг ижтимоий - фойдали фаолияти бўлиб, у алошида бир шахс ва унинг оила аъзолари шахсий мецнатга асоланган. Бундай фаолият асосини шахсий мулкда бўлган мецнат воситаси, уй-жой биноси ва қурилмалари, ер, ишлаб чиқариш мащсулотлари, транспорт

воситалари ва шоказолар. Якка тартибдаги мецнат фаолияти жамият ичидаги мецнатнинг тақсимланиши элементи бўлиб қатнашади.

Мецнат мазмуни унинг техник функционал томонларини, мецнатнинг мазмундорлиги эса - социал-психологик тузилишини ифодалайди. Агар хусусий режа бўйича тузилган бўлса, мецнат мазмунли ва ижодий субъект сифатида кўрилади. Бегона шокимликини иродага бўйсундириш - психологик ва ижтимоий йироқлашишга йўл. Мана шунинг учун ишчилар, ходимлар олдига мақсад ва вазифани қўйиш ва бу мақсадга эришиш йўллари танлашда, шубҳасиз, унинг фаолиятини нозиклик билан назорат қилиш билан улар фантазиясига кенг йўл очиб беришга интилиш мушмидир.

Ишлаб чиқаришда мецнатни ташкил қилиш, уни бошқаришда, бизнесда, шуқуқшунослик идорасида мецнатни рабатлантириш ва асослаш катта ашамият касб этади. Рабатлантириш - бу тўри ва қисман шаклда ифодаланган мецнатни кучайтиришни моддий ва маънавий мукофатлаш тизимидир. Рабатлантириш - мажбурий мецнатдан иштиёрийга қадам. Мецнат асослари - ихтиёрий мецнатга бошқача, янада кенгроқ қадам, мушм инсон эштиёжларини қондиришга асосланган фаол мецнат фаолиятига майлик (кучли шахсларга, фаол бизнесменларга ва бошқаларга мансублик мавқеини аниқлаб олиш). Асослар қадриятлар ва йўл-йўриқлар билан узвий бўлиқдир. Асослар у ёки бу шолатни, далилни субъектив бошолашга мўлжалланган, улар нисбийдир. Қадриятлар асосида жамият томонидан ниманидир шак-шубҳасиз нормалар сифатида объектив тан олиними етади, қадриятлар ашлоқий талаб бўлиб, улар абсолютдир.

“Мецнат социологияси” дарслиги муаллифларининг шаққоний таъкидлашлариша, мецнат мазмундорлигининг асоай элементлари бўлиб, агар уни мецнат фаолиятининг ижтимоий-психологик тузилиши сифатида тушунилса, куўидагилар шисобланади:

мақсад - олдиндан сезиладиган натижаларни тан олинган образи таъсир қилишнинг идеал режаси;

мецнатга муносабат - унинг асосида мецнатнинг онглилигини ва мақсадга тегишлиликни ўзиникидек сезиш, атроф оламини, шахсий режа бўйича қайта ривожлантириш;

мецнатни рабатлантирувчи омиллар - мецнат фаоллигига ундовчи ташқи омиллар;

мецнат асослари - мушм бир нарсасек тан олинувчи эштиёж, ички рабатлантирувчи омиллар;

қадриятлар ва уларга қараб мўлжаллаш - мецнат фаолиятининг ахлоқий талаби.

8.3.Мецнат жамоаларининг социал характери ва асосий функциялари.

Мехнат жамоалари ижтимоий хаётнинг ноёб ходисасидир, улар хозирги жамиятнинг хаётида мухим роль ўйнайди. Шу муносабат билан беш жихатни таъкидлаб ўтамиз.

Биринчидан, меҳнат жамоалари барча асосий моддий ва маънавий бойликларни яратувчилардир.

Иккинчидан, иш билан банд аҳолининг барча асосий категориялари-барча миллатларга мансуб ишчилар, деҳқонлар, зиёлилар, хизматчилар меҳнат жамоаларида жамланган.

Учинчидан, меҳнат жамоалари-умуминсоний ва синфий, шунингдек бизнинг шароитдаги миллий жихатлар диалектикасининг, уларнинг демократик негизидаги Ўзаро шамкорлигининг, гарчи ягона бўлмасада, тимсолидир.

Тўртинчидан, меҳнат жамоалари жамиятимиз социал структурасининг алоҳида “қават”ини ташкил этувчи социал субъектлар бўлиб, буржуа давлатларида, уларнинг социаллаштириш сари бўлган барча ҳаракатларига қарамай, бунга Ўхшаш “қават” умуман мавжуд эмас. Ана шу “қават” субъектлари Ўзаро меҳнат тақсимоти шамда бошқа алоқаларнинг яхлит системаси билан бирлаштирилган. Меҳнат жамоаларининг Ўз аъзолари-жонли кишилар билан аълоқалари шам жуда катта ашамиятга эга, зеро уларнинг қизиқишлари ва хатти-ҳаракатлари ана шу коллективларнинг Ўз фаолиятига қараганда хилма-хилроқ, бойроқдир, чунки у “Ўртачалаштирилган” сифатида майдонга чиқади.

Меҳнат жамоси ишлаб-чиқариш корхонаси, муассаса ва хоказолар базасида фаолият кўрсатувчи социал гуруҳдир.

Бешинчидан, бозор муносабатларига Ўтиш муаммоси сабабли, меҳнат жамоаларининг ашамияти ҳақидаги масала алоҳида актуаллик касб этмоқда.

Сўл-Ўнг йўналиши, биз алла қачон кўраётганимиздек, хусусий тадбиркорлик негизларини шукмрон негизларига айлантиришга, яъни синфни-тадбиркорлар синфини шакиллантиришга, иқтисодиётда мулкчиликнинг турли хил шакилларини кўришга интилмоқда.

Ўнг-сўл йўналиш иқтисодиётнинг бозорга дашлсиз шакллари устун туришини кўзлайди, тадбиркорликка иккинчи даражали Ўрин ажратади, меҳнат жамоаларининг ролини бўрттиради, лекин бу билан бирга улар куч-ҳаракатларининг самарадорлигини кескин оширишга қодир бўлган механизмларни олға сурмайди.

Агар биз меҳнат жамоаларини ривожланишининг асосий ҳаракатлантирувчи кучи деб эътироф этсак, собиқ тоталитар тузум учун ана шундай механизмларни шакиллантиришдан муҳимроқ юмуш бўлмайди.

Ана шу муаммога тўхташдан олдин шуни эслатиш керакки, жамиятда шар доим олға қараб ҳаракат қилиш учун шам, бир жойда депсиниб туруш учун шам манба бўлиши мумкин бўладиган бир талай зиддиятлар мавжуддур. Депсинишда зиддиятлар кўпинча айниқса жамият ривожланишининг тенг даврларида иллатли доира шаклида майдонга чиқади. Жуда мураккаб муаммоларни охиригача хал этиш учун технологик тўнтаришни амалга ошириш талаб қилинади, лекин бунинг учун иқтисодий мақбул шароитлар зарур. Ёки: қишлоққа саноат томонидан ёрдам

кўрсатмасдан туриб озиқ-овқат муамосининг мавжудлиги туфайли мушкуллашади ва хоказо.

Меҳнат жамоаларининг ҳаракатларини уюштириш орқали бутун жамиятимиз учун фойдали бўлган бир қатор мақсад ва вазифаларни рўёбга чиқариш зарур:

1. Меҳнат жамоаларининг куч \айрати энг йирик техни-иқтисодий, социал, сиёсий, маданий муаммоларни шал этишга йўналтирилади. Хўжалик юритиш шакиллари танлашда жамоаларнинг мустақиллиги, меҳнатдаги интизом, уюшқоқлик, масъулиятлик, жон қуярлик билан тадбиркорликни бирлаштириш таъминланади. Шу жумладан Ўз-Ўзини самарали бошқариш негизида тадбирор-рахбарлар билан ишяилар меҳнат жамоалари ўртасида яқиндан ўзаро шамкорлик ўрнатилишига эришилади.

2. “Самараси, конструктив иш йўлида плюрализм” ишори остида меҳнат жамоаларининг интеграциялаш потециали кўпайтирилади.

3. Минтақавий дастурларни ишлаб чиқиш ва бажаришда меҳнат жамоаларининг куч ҳаракатлари бирлаштирилади.

4. Гуруҳий худбинлик, миллатчилик ва бошқа салбий тенденцияларга қарши турилади.

Меҳнат соҳасида ижтимоий бирликнинг асосий кўриниши меҳнат жамоаси ҳисобланади. Меҳнат жамоаларидаги меҳнаткашларнинг ўзаро муносабатлари, меҳнат жараёнидаги ижтимоий жараёнлар ва меҳнат муносабатлари шулар жумласидандир. Меҳнат муносабатлари меҳнат жараёнидаги иштирокчилар ўртасида юзага келиб, истеъмол кийматини яратиш ва меҳнат кооперацияси, шамда меҳнат тақсмоти асосида содир булади. Меҳнатнинг шуқуқий муносабатлари меҳнат жамоаси касаба уюшмаларининг корхона, ташкилот маъмурияти, хусусий тадбиркорлар билан буладиган ўзаро шуқуқий алоқаларини шам ўз ичига олади.

Меҳнат унумдорлиги, маъсулот сифати, меҳнатни мушофаза қилиш меҳнат ва давлат интизоти, ишчи ва хизматчиларга ижтимоий-маиший хизмат кўрсатишнинг такомиллаштириш билан боʻлиқ тақлифлар олдин меҳнат жамоаси кенгаши билан боʻлиқ тақлифлар, меҳнат жамоаси кенгаши билан касаба уюшмаси комитетининг бирлашган кенгашида корхона маъмурияти иштирокида муҳоқама қилинади. Шундан сўнг тушган қўшимчалар ва тақлифлар билан қайта кўриб чиқилган жамоа шартнамаси корхона меҳнат жамоасининг умумий йиʻилишига муҳоқама ва қабул қилиш учун тавсия этилади.

Жамоа шартномаси таркибий қисмлари ва мазмунини меҳнат жамоаси, корхона маъмурияти ва касаба уюшмаси комитети мустақил равишда белгилайди.

Жамоа шартномаси Ўзбекистон Республикаси қонунлари билан белгиланадиган халқ хужалиги тармоқларининг мустақил балансга эга бўлган ва юридик шахс ҳисобланадиган корхона ва ташкилотларда тўзилади.

Меҳнат социологиясида узаро алоқадорлик тушунчаси кўлланилиб, у икки асосий муносабатни ўз ичига олади. Булар ўзаро шамкорлик ва

рақобатдир. Ўзаро ҳамкорликда турлича ижтимоий қизиқишлар, манфаатлар Ўзаро мос тушади. Рақобатда эса, аксинча, Ўзаро манфаатлар зид келади. Бу тенденцияларни Ўрганиш айниқса, ҳозирда республикада хусусий мулкчилик шаклланаётганлиги ижтимоий-иқтисодий муносабатларни таркиб топиши жараёнида мушмил ашамият касб этади.

1996 йил 1 апрелда амалга киритилган Ўзбекистон Республикасининг Меънат кодекси бозор муносабатларига асосланган янги ижтимоий-иқтисодий тузумни таркиб топишида мушмил Ўрин тутади. Кодексда меънат муносабатларини янги шароитда тартибга солишга қаратилган қонун қоидалар 294 моддани ташкил қилади. Бу қонун-қоидалар меънат бозорининг самарали амал қилишига хизмат қилади.

8.4. Ишсизликнинг социал қиёфаси.

У ёки бу сабабларга кўра ишсиз қолган кишининг жамиятдаги маъқейини қандай социал, иқтисодий, психологик, омиллар белгилайди? Ҳозирги бозорга Ўтиш даврида юзага келган Ўртача ишсизнинг қиёфаси қандай?

Аввало, у меънатга лаёқатли ёшдаги киши, бунинг устига кўп хилларда оятда фаол ёшда. Чунончи, сўраб чиқилганларнинг 70,3%и 20-40 ёшда, 39,6%и 20-29 ёшда ва 30,7%и 30-39 ёшда. Агар қолган кишилар орасида 40-54 ёшдагиларнинг шиссаси катталигини ҳисобга олсак, маълум бўладики, асосан ашқолининг иқтисодий фаол қисмига мансуб кишилар ишсиз қолганлар.

Бунинг устига республикада “хотин-қизлар ишсизлиги” устун туради: сўралганларнинг 54%ини улар ташкил этади.

Меҳнат биржаларига жами мурожат қилганларнинг 26,4%и олий ва тугалланмаган олий маълумотга 35,2% учун Ўрта, 31,2% Ўрта маъсус, 7%и тўлиқсиз Ўрта маълумотга эга эканлиги кўриб чиқади.

Нишоят, куйидаги маълумотлар миллий таркибни характерлайди: Ўзбеклар-42,7%, бошқа туб ерли халқлар вакиллари 9,7%, руслар 31,6%, бошқалар 16% .

Шундай қилиб, бугунги кундаги ишсизлар -оятда фаол меҳнатга лаёқатли ёшдаги, одатда, етарлича юқори даражада маълумотли кишилардир. Бу тоифадаги ашқоли асосан Ўзбек ва рус миллатларига мансуб кишилар ҳисобига кўпайиб бормоқда. Бироқ, шуни олдиндан айтиш лозимки, сўралганларнинг чорак қисми Ўз шқши билан ишдан бўшаган ва шқзир Ўзлари учун тўри келадиган ишни қидирмоқдалар.

Меънат биржасига мурожат қилганларнинг катта қисми штат қисқариб ёки улар илгари меънат қилганлар қорхона тугатилиши оқибатида ишсиз қолган.

Шундай қилиб, ишсизларнинг аксариятини (58%) меънат биржасига давлат қорхоралари ва ташкилотлари етказиб бермоқда, бунда кооперативлар “шиссаси” 7,2%, ижара қорхоналарнинг-2,6%дир. Илгари шқч қаерда

ишламаган кишилар-Ўқув юртлари битирувчилари, уй бекалари ва хоказоларнинг шиссаси ҳам каттагина.

Бугунги кунда кишиларни ишни йўқотишлари мумкунлиги ва янги ишни излаш, қайта ўқитиш, касбни ўзгартириш зарурлигига руҳан тайёрлиги, қисқаси, бозор шароитида яшашга тўғри келишини батамом англаш билан боʻлиқ муаммолар алоҳида аҳамиятга касб этмоқда.

Бозор муносабатлари шаклланишининг бошланғич даврида кишилар янги иқтисодий реалликни идрок этишга руҳан тайёр эмаслиги ва кутилмаган зарбани юмшатиш учун зарур билим қамда қўникмаларга эга эмаслигини қайд этмоқ лозим. Шунинг учун аҳолини, айниқса унинг кам дароматли гуруҳларини социал шимоялаш тизими ва механизмларини ишлаб чиқиш алоҳида аҳамият касб этади. Бизнинг республикамизда бундай тизим амалда барпо этилган, бу нарсга тегишли шуқуқий шўжжатларда ва аввало “Ўзбекистон Республикасида аҳолини иш билан таъминлаш тўғрисида”ги қонунда, шунингдек иқтисодиётни структураси қайта қуриш, нарсаларни эркинлаштириш, шўсусийлаштириш, пулнинг қадрсизланишини ва хоказоларни юмшатувчи чораларда Ўз аксини топади.

Бундай натижалар, шак-шўбшасиз, иш билан таъминлаш соҳасида давлат янада фаолроқ сиёсат олиб бориши зарурлигини қўрсатувчи мушм холлардан биридир. Бунда у нафакат ишсизларни моддий жихатдан қўллаб-қувватлашгагина эмас, балки уларни фаол мешнат фаолиятига жалб этишга ёрдам берадиган шарт-шароитни хар томонлама рабатлантиришга ҳам каратилиши керак. Кишиларнинг янгидан касб ўрганишга, янги иқтисодий структураларга киришга тайёрлигини ошириш зарур. Бу эса бозор муносабатларига ўтиш чоҳида шахс ўзининг потенциалини рўёбга чиқариши учун хизмат қилади.

Қисқача хулосалар

Ўзбекистоннинг хар бир фуқароси учун қонуний равишда ва унинг қундалиқ ҳаётида мулкка эга булиш, иқтисодий фаолиятда тула эркин бўлиш, Ўзи мешнат қиладиган соҳани ва иш шаклини танлашда эркин булиш ҳуқуқи таъминланиши даркор. Мешнат қилиш ҳуқуқи, тадбиркорлик ила шўулланиш имқонияти ҳамда Ўз мешнатида даромад олиш ҳуқуқи мешнатга яроқли аҳолининг иш билан бандлиги муаммосини хал этиш билан чамбарчас боʻлиқ. Мавжуд муаммони хал этиб беришда мешнат социологиясининг роли каттадир.

Юқорида келтирилган фикрлардан хулоса қилиб айтганда, мешнат социологияси жамият иқтисодий ҳаётини ривожланишида муҳим аҳамиятга эгадир. Шу жихатдан мешнат социологияси иқтисодиёт социологияси билан чамбарчас боʻлиқдир. Иқтисодий муносабатлар таркибини ўрганишда мешнат социологиясининг аҳамияти беқийёсдир.

Таянч иборалар.

Мешнатни гуманизациялаш тенденцияси, мешнат кооперацияси ва тақсимоти, мешнат хулқининг мотивлари ва типлари, мешнат қадриятлари, социал субъектлар.

Назорат ва такрорлаш учун саволлар:

1. Мещнат муносабатларининг вужудга келиши сабабларини айтиш.
2. Мещнатнинг турлари ва шарт-шароитлари тушунчасини изошланг.
3. Мещнат жамоаларини қандай тасаввур этасиз?
4. Мещнат жамоаларининг асосий вазифалари нималардан иборат?
5. Ишсизликнинг сабаблари, турлари ва уни бартараф этиш йўллари айтиб беринг.

Адабиётлар:

1. И.А.Каримов. “Ўзбекистон буюк келажак сари”. Т.: 1998
2. И.А.Каримов. “Ўзбекистон иқтисодий ислохотлари чуқурлаштириш йўлида”. Т.: “Ўзбекистон” - 1996
3. Инсон тараққиёти тўғрисида ҳисобот. Г. Саидова ва раҳбарлигидаги муаллифлар гуруҳи - Т.: 1997
4. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. Т.: 1992
5. Ўзбекистон Республикаси Мещнат Кодекси. Т.: 1996
6. Социология. Дарслик. М.: 1997
7. Ю.Г.Волков., И.В.Мостовая., “Социология”.
8. К.Юнусов. “Социология” ўқув қўлланмаси. Андижон.: 1997
9. Беленький В. Мещнат коллективи ва сиёсий жараён журнал. “Халқ ва демократия”. 1992. №1 48-55 бетлар.
10. Смирнова Н. Ишсизликнинг социал қиёфаси. журнал. “Инсон ва демократия”. 1993. №1 21-24 бетлар

9 - Мавзу : ЖАМОАТЧИЛИК ФИКРИ СОЦИОЛОГИЯСИ.

- 9.1 Жамоатчилик фикри ва тушунчаси.
- 9.2 Жамоатчилик фикрининг функциялари.

9.1. ЖАМОАТЧИЛИК ФИКРИ ТУШУНЧАСИ ВА МОШИАТИ.

Жамоатчилик фикри социологияси - ижтимоий гуруҳларнинг мавжуд ижтимоий воқеликка нисбатан бошқовловчи муносабатининг шаклланиши ва амал қилиши қонуниятларини ўрганувчи фандир.

Ўзбекистонда жамоатчилик фикрини ўрганиш илмий ва амалий аҳамиятга эга. Яқинда “Ижтимоий фикр” жамоатчилик фикрини ўрганиш марказини ва фаолиятини бошланганлиги бу соҳадаги имкониятларимизни фикрини табиий ўрганиш билан шуғулланётган социологик тадқиқот марказлари ва хизматларининг мувофиқлаштириш имконияти туғилди.

“Жамоатчилик фикри” атамаси инглизча public opinion сўз бирикмаларидан олинган бўлиб, у XVII асрда дасталб Англияда қўлланилган, кейинчалик бошқа мамлакатларга ўтиб, XVIII аср охиридан бошлаб кенг тарқалган.

Жамоатчилик фикри ўзи нима? Жамоатчилик фикри - халқ истайдиган нарсани билишнинг ноорганик услубидир, (Гегель) жамоатчилик фикрида аҳамият ҳақиқий ва ҳақиқий бўлмаган нарсалар ҳақиқат кетсада у ҳар бир

даврда катта кучга эга бўлади. Жамоатчилик фикри ижтимоий онг шакллари, айтайлик, фан ёки мафкурадан ноаниқлиги билан фарқ қилади. Чунки фикрнинг ўзида у ёки бу шолатга нисбатан тахминий, эътимоллий олиш бўлгани учун ҳам кўпинча инсонлар онгида вужудга келадиган ўткинчи ўзгарувчан фикр мулоҳаза, шис - туй\улар йи\индисидир. Лекин бу жамоатчилик фикри билан шисоблашмаслик керак деган гап эмас. Жамоатчилик фикрини чуқур ўрганган испан мутафаккири Ортега-И-Гассет шундай ёзган эди: “Дунёни жамоатчилик фикри бошқаради, бу шундай асосий кучки, унда кишилар ҳамжамиятидаги ҳукмронлик келиб чиқади”.

Жамоатчилик фикрини социологик тадқиқ этишнинг предмети - бу жамоатчилик фикрининг ижтимоий мўияти, унинг жамият шайтининг турли томонларига таъсири, шаклланиши, ифодаланиши ва амал қилиши механизмлари масалаларидир. Жамоатчилик фикри - кишилар онги ва хатти-харакатининг ўзига хос кўриниши бўлиб, у ижтимоий онгнинг барча шакллари (ахлоқ, шуқуқ, дин, фан ва х.к.) билан болиқ кундалик ва назарий онг бирикмаси шисобланади. Жамоатчилик фикри доимо кишилар томонидан у ёки бу шодиса жараёнини баҳолашлари билан болиқ. Бундай ижтимоий баҳолаш ижтимоий гуруш ва қатламларининг ижтимоий вазияти, жамиятда тутган ўрнини ўзида акс эттиради. Демак, жамоатчилик фикри ижтимоий хусусиятга эга шу жишадан жамоатчилик фикри кишиларнинг ижтимоий воқеликнинг бирор бир сошасидаги фикрлари, шис - туй\улари ва хатти - ҳаракатларини жамлашга, жамият шайтига баҳо беришга ва шу асосда ижтимоий реалликнинг тегишли томонини ўзгартиришга (ёки сақлашга) таъсир кўрсатади. Умуман олганда, туб ижтимоий ўзгаришлар содир бўлишидан олдин айнан жамоатчилик фикрида улкан силжиш, ўзгаришлар юз бермоли керак.

Жамоатчилик фикри билан бевосита шу\уланувчи мутахассислар бу ижтимоий шодисанинг мураккаблигини таъкидлашади. Даршақиқат, жамоатчилик фикрини тасвирлаш, аниқлаш мушуқул, уни ўлчаб бўлмайди. Лекин у ҳамма жойда мавжуд, унинг таъсирини алошда шахс хатти-харакатида ҳам, омма ҳулқ атворида у фаолиятида ҳам кўрса бўлади.

Жамоатчилик фикрининг структурасини тащлил қилшда биринчи навбатда унинг объекти ва субъекти масалаларига эътиборни қаратиш зарур. Жамоатчилик фикрининг объектини аниқлашда даставвал иккита муаммо эътиборга моликдир.

1). Жамоатчилик фикрини унда акс эттирилаётган воқеликнинг ўзга шослиги нуқтаи назаридан тащлил этиш. Бошқача қилиб айтганда, жамоатчилик фикри дунёдаги ҳамма нарса тўрисида фикр қила олиши мумкинми ёки унинг мулоҳаза доираси чегараланганми?

2). У ёки бу шодиса, жамоатчилик фикрининг объектига айланишининг мезоларини аниқлаш, бошқача айтганда, жамоатчилик фикрини уй\отадиған объект қандай сифатлари, хусусиятлари билан фарқланади.

Биринчи саволга жавоб тариқасида аввало шуни қайд этиш керакки, жамоатчилик фикрининг объекти бўлиб ҳам обьектив воқелик, ҳам субъектив реаллик фактлари шисобланиши мумкин. Шу билан бирга

жамоатчилик фикри маълум даражада чегаралангандир, муайян бир щолатларгина жамоатчилик мулощазаларининг объекти бўла олади. Булар: а) воқеа ва щодисаларнинг щакқоний вужудлиги; б) воқеа-щодисалар Ўртасидаги муносабатлар; в) воқеа-щодисаларнинг кишилар онгида акс этиши. Ушбу щолатлар жамоатчилик фикри социологиясида “аниқлик чегараси” дейилади. Бу “чегарадан” ташқарисида бўлган нарсалар тўғрисида жамоатчилик фикри мулощазага эга бўла олмайди.

Энди жамоатчилик фикрининг объектив танлаш мезонларига тўщталамиз. Дуч келган шар бир нарса, щодиса, воқеа, жараён ёки факт щам бирварақайга жамоатчилик фикри объекти бўлавермайди. Жамоатчилик фикрини уё\отишнинг биринчи омили ижтимоий манфаат бўлиб бевосита манфаат ту\дирадиган долзарб щодиса ёки нарсаларгина мулощазага сабаб бўлади. Чунки бундай щолатлар кишилардан бащоловчи муносабатни билдиришини талаб этади. Омма фикрининг щакилланиши асосида “умумий иш” ётади.

Жамоатчилик фикрига сабаб бўладиган иккинчи омил бу - мунозаралиликдир. Бошқача айтганда, у ёки бу даражада мунозарали, бащсли щолатга эга бўлган щодисаларгина жамоатчилик фикри предметига айланиши мумкин. Жамоатчилик фикри доимо щали щал бўлмаган масалалар бўййича щакилланади ва щеч қачон сўзсиз, аниқ масалалар бўййича ту\илмайди. Нищоят, жамоатчилик фикрини уй\отадиган учунчи омил - малакалиликдир. Бу шуни англатадики, жамоатчилик билишини ва тушунишини мумкин бўлган щодисаларгина жамоатчилик объекти бўлиши мумкин.

Жамоатчилик фикри субъекти деганда аввало жамоатчилик доирасида фикр уй\ота олиш \обилиятига эга бўлган фикр эгаси ва ифодаловчиси тушунилади. Шу ўринда субъект сифатида алощиди индивид, кичик гурущлар, жамоа, миллат, синф ва хатто жамият щисобланиши мумкин. Жамоатчилик фикрининг билиш имконияти муайян - тарихий хусусиятга эга, яъни у жамиятда мавжуд маданият, техник имкониятлар, мулоқот воситаларининг ривожланганлик даражаси ва бошқа омилларга бо\лиқ. Шу билан бирга жамоатчилик фикри ижтимоий онг шакллари (фан, мафкура, дин, санъат, ахлоқ, шуқуқ, сиёсат ва б.), даражалари (индивидуал, коллектив, миллий, синфий онг) ва сощалари билан бо\лиқ щолда ривожланади. Айтиш мумкинки, жамоатчилик фикри - ижтимоий онгнинг тез ўзгарувчан, динамик щолатидир. Жамоатчилик фикри турли даражага щам эга бўлиб, бу индивидуал, коллектив ва ижтимоий фикр кўринишида бўлади ва улар Ўртасида доимий ва мустащкам бо\қлик мавжуд. Жамоатчилик фикри кўп жищатли щодисадир. Унинг рационал - ақлий (билимлар), психологик (ижтимоий-рущий) кечинмалар, аксиологик (қадриятлар) ва бошқа жищатлари бўлиб, биргаликда жамоатчилик фикрининг тез тарқалувчанлик ва экстенсив хусусиятини таъминлайди.

Жамоатчилик фикрининг реал ижтимоий щаётда амал қилиши унинг ифодаланиши ва у бажарадиган вазифалар билан характерланади.

Аввало, жамоатчилик фикрининг уч хил ифодаланишини кузатса бўлади:

- 1) жамоатчилик фикрининг стихияли ифодаланиши;

2) сиёсий институтлар ташаббусига кўра бирор бир қонунни мушокама қилиш ёки чора-тадбир (референдум, умумхалқ мушокамаси ва б.) ўтказиш жараёнида жамоатчилик фикрининг билдирилиши;

3) махсус социологик тадқиқотлар, яъни сўровлар пайтида жамоатчилик фикрининг аниқланиши.

Бозор муносабатига ўтиш шараётида жамоатчилик фикрининг эски тузум муаммоларидан янги масалаларга кўчиши юз бермоқда. Аммо жамоатчилик фикрининг қайта йўналиши муруккаб жараён бўлиб, у олдин шакилланган хулқ-атвор жабжаларининг тафаккур ва хатти - ҳаракат қолибларининг (стереотипларнинг), баъзи анъаналарининг ўзгариши ўз ичига олади. Гап шундаки, айтиб ўтилаган кўпгина элементлар (эскича тафаккур қолиплари, одатлар ва х. к.)ни жамоатчилик фикри ўзида мужассамлаштирган бўлиб, бу унинг консерватив томонидир. Шунинг учун жамоатчилик фикрининг жамият тараққиётига тўсиқ бўлаётган, аммо кишилар онгида чуқур ўрнашган айнан қайси жиқатини ўзгартириш мумкинлигини аниқ тасаввур эта билиш зарур. Аммо одмлар фикрини ўзгартиришдан кўра, уларда янги муаммоларда нисбатан муносабат, фикр-мулоқазани шакиллантириш оссонроқ. Демак, масала жамоатчилик фикрининг кучини ошириш, уни ижтимоий муносабатларни тартибга солиш омилига айлантириш учун табиий тарзда, аммо зарур йўналишда онгли равишда шакиллантириб билишда экан. Бу жамоатчилик фикрининг жамият шараётидаги ақамиятининг ошиб бориши билан боғлиқ бўлиб, қуйидаги шарт - шароитларни талоаб этади: а) давлат органлари, жамоат ташкилотлари, илмий марказлар томонидан жамоатчилик фикрининг мунтазам органиб турилиши; б) барча фуқороларнинг турли шакилларда (референдумлар, манифестациялар, сўровлар ва х. к.) жамият шараётининг шар хил муаммолари юзасидан ўз фикрлари, бақолари, нуқтаи назарини эркин билдиришлари; в) фуқороларнинг жамоавий (коллектив) фикрларини билдиришлари воситалари ва шакилларини кенгайтириш, ошқоралик; г) давлат органлари ва жамоат ташкилотлари томонидан жамоатчилик фикридан доимий фойдаланиш.

Жамоатчилик фикрига мақсадли таъсир қилиш икки хил йўл билан амалга оширилиши мумкин:

1) ҳаспўшлаш (манипуляция қилиш);

2) илмий шакиллантириш.

Жамоатчилик фикрини ҳаспўшлаш - бу долзарб муаммолар бўйича ақоли онгига нисбатан бирор-бир фикрни зўрлаб сингдириш. Ҳаспўшлаш ёлғиз шукимрон сиёсий гуруш, тоифа, элитанинг манфаатларини ифодалайди ва унинг иқтисодий, сиёсий ва мафкуравий шукмронлигини сақлаб қолишига қаратилган бўлади. Ҳаспўшлашнинг асосий воситаси дезинформация (сошта ахборот) шисобланади. Ҳаспўшлаш асосан тоталитар жамиятга ҳосдир.

Жамоатчилик фикрини эркин шакиллантириш - жамоатчилик фикрининг шакиллантириш жараёнига мақсадли таъсир кўрсатишдир. Бунда кўрсатилган асосий мақсад жамиятда ахборот майдонини табиий равишда шосил қилиш бўлади. Жамоатчилик фикрини шакиллантиришда стихияли ва

онгли омиллар, унинг шакилланишининг объектив жараёнлари билан боʻлиқ бўлган ички ва бошқарув органлари томонидан кишилар онгига четдан онгли равишда таъсир қилишда ифодаланадиган ташқи механизмлар бирлигини ҳам таъминлаш зарур. Жамоатчилик фикри мушм институт бўлиб, фаол амал қилиш унинг функциялари (вазифалари) билан боʻлиқ. Бу функциялар жамоатчилик фикрининг жамият шайтининг турли сошаларида (айтайлик, тахсимот муносабатларида) “қўлланишига” қараб турли шакилларда намоён бўлади. Жамоатчилик фикрининг функциялари унинг у ёки бу ижтимоий институтларга таъсирига қараб, билдирилайтган фикрнинг мазмунига кўра ва бу фикрнинг шаклига қараб белгиланади.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясида фикр эркинлиги қонун йўли билан асосланган. Жамият мамлакатда бўлайтган иқтисодий, сиёсий, ижтимоий Ўзгаришларга нисбатан Ўз фикрини эркин ифода этиши ва уларда фаол иштирок этиши зарур. Акс шолда таракқиёт бир жойда тўхтаб қолиши, хатто оқага кетиши ҳам мумкин.

Демократия деганда, энг аввало шар бир фуқаро Ўз фикрини эркин баён эта олиши, матбуот эркинлиги, эътиқод эркинлиги ва шу қабилар тушунилади. Шар қандай жамиятда демократия қай даражада эканлигини белгилувчи асосий ушга меъзон бор. Булар - халқнинг қарорлар қабул қилиш жараёнидан қанчалик хабардорлиги, ҳукумат қарорлари - халқ томонидан қанчалик назорат қилиниши, оддий фуқароларнинг давлатни бошқаришда қанчалик иштирок этишидир.

Мана шу принциплар шайтимиздан мустаҳкам Ўрин олган тақдирдагина шар хил суистеъмолликларга қарши самарали ва изчил кураш олиб бориш мумкин.

Шозирда жамиятимизда шаклланган кўппартиявийлик муштитдан тезроқ объектив равишда фойдаланиш зарур. Чунки булар кенг жамоатчиликнинг ижтимоий шайтидаги таъсирини, Ўрни ва ваколатини, шуқуқини қучайтириш, унинг чинакам мустаҳкамлигини таъминлашда мушм рол ўйнайди.

Тепадан туриб, махсус фармон ёки декрет билан жамиятда адолат ва демократия ўрнатиб бўлмайди. Бу барчанинг бирдек иштироки, пешқадам зиёлилар, турли сиёсий партиялар, жамоат ташкилотлари намоёндаларининг, маъсул хизматчиларимизнинг айрати, ақл-заковати билан рўёбга чиқадиган мураккаб ишдир. Жамият аъзолари Ўз фикрини эркин ифода эта билиши, сўз эркинлигини шимоя қилиш, шу шуқуқларнинг амалда таъминланиши учун қафолат яратиш- бизнинг бугунги энг мушм вазифамиз бўлиши зарур. Одамларнинг эркин фикрини ифода этувчи оммавий ахборот воситалари жамиятда Ўзининг мустаҳкам Ўрни ва мавқеини эгаллаши зарур.

Ўзбекистоннинг келажаги кўп жишатдан Ўсиб келайтган ёш авлодларга боʻлиқ. Улар қанчалик эркин фикрловчи, мустаҳкам иродали, кенг дунёқарашли ва ижтимоий, иқтисодий, сиёсий фаол бўлса, Ўзбекистоннинг келажаги шунчалик порлоқ бўлади. Уларни амалга ошириш учун, бутун халқимиз жамоатчиликнинг қуч ва саъйи ҳаракатларини бирлаштириши зарур. Биринчи галда соʻлом фикрловчи, шу азиз ватан

қисматини Ўз шахсий қисмати деб биладиган, мамлакатнинг эртаси учун бор маъсулиятини зиммасига олишга қодир, жафокаш халқимиз учун, демократия ва адолат учун Ўзини бахшида этадиган, фидойи, изланувчан ёш авлоднинг бошини қовуштириш, унинг мақсад ва интилишларига қанот бериш зарур.

9.2. ЖАМОАТЧИЛИК ФИКРИНИНГ ФУНКЦИЯЛАРИ.

Жамиятни ривожланишида кенг жамоатчилик фикрига суяниш катта тарихий тажрибага эгадир.

Қадим давлатчилик тарихидан келиб чиқиб, жамоатчилик фикри қуйидаги функцияларни бажариб келганлигининг шохиди бўлишимиз мумкин.

1. Директив, яъни қарорлар қабул қилишда жамоатчиликнинг иштироки.

2. Консультатив - қарорларни шайтга тадбиқ этишда, ҳукм чиқаришда кенг жамоатчилик билан маслахатлашиши.

3. Турли давлатлар ва нодавлат ташкилотларни иши устидан назорат ўрнатишда.

4. Экспрессив - яъни ғавқулда шодисаларнинг олдини олиш ва уларни бартараф этишда ва хоказо функцияларни бажаради.

Нишоят, ифодаланиш шаклига кўра жамоатчилик фикри икки хил - позитив (ижобий) ва негатив (салбий) функцияларни бажаради. Даршақиқат, жамоатчилик Ўз фикрини доимо қўллаб - қувватлаш ва аксинча, инкор этиш, қоралаш кўринишида билдириши мумкин. Субъект ижтимоий жараёнларда онгли иштирок этишга тайёрлигини билдирган тақдирда жамоатчилик фикри позитив, агар субъект норозилик билдириб, шеч бир шаракатни содир қилмаган тақдирда негатив вазифани бажаради.

Мамлакатнинг ривожланиши, дунёда Ўз ўрни ва мавқеига эга бўлиши учун жамоатчиликнинг фикри, ислохотларга муносабати, уларнинг бошқарувдаги иштироки, ҳукумат қарорларини назорат қилиб бориши жуда муҳимдир.

Биз давлат идоралари устидан жамоатчиликнинг назоратини ўрнатишга эриша олмасак, порахўрлик, қонунбузарлик, Ўз мансабини суиистеъмол қилиш каби иллатларни таг-томири билан тугатишнинг имкони бўлмайди. Бунга эришиш учун энг аввало жамоатчилик вакилларининг сиёсий, ижтимоий савиясини ўстириш керак. Шар бир фуқаро Ўз шуқуқини яхши билиши ва уни шимоя қила олиши зарур. Одамларни шуқуқий маданият, шуқуқий онг, шуқуқий билимлар билан қуроллантириш асосий вазифалардан бири бўлиши шарт. Токи, жамиятнинг шар қайси аъзоси Ўз шуқуқи, Ўз бурчи ва маъсулиятини пухта билмас экан, уни ҳаётий эштиёж сифатида англамас экан, бизнинг ислохот, янгиланиш шайдаги барча саъйи-шаракатларимиз бесамар кетаверади. Шайтимизда қонун талаблари бузилишига асосий сабаб-ижтимоий ташкилотлар, нодавлат ташкилотлар, мащалла, аёллар, ёшлар ва бошқа жамоат бирлашмаларининг шайтимизга таъсири ва ўрни етарли даражада шаклланмагани билан изошлаш мумкин.

Шуқуқий, нодавлат ташкилотлари устидан назорат ўрнатишда, жамоатчилик ва ижтимоий ташкилотлар билан бирга, авваломбор фуқаролар ва

жамоатчилик эркин фикрини ифода этувчи оммавий ахборот воситалари иш олиб бориши, шақиқат ва адолат учун курашга қаттиқ бел болаши лозим.

Жамоатчилик назоратининг туб мощияти шулким, жамоатчиликнинг амалга оширилаётган ислохотлар суръатини, уларнинг сифатини, ислохотларнинг бошида турган рацбарларнинг айратини, лаёқатини щолисона Ўрганиб, ютуқларини эътироф қилиб, камчилигини рўй-рост очиб ташлашимиз керак. Келажакда давлат органларининг айрим ваколатларини босқичма-босқич, аста-секинлик билан нодавлат ташкилотларга, фуқароларнинг Ўзини-Ўзи бошқариш органларига бериб бориш лозимлигини щаётнинг Ўзи яққол кўрсатмоқда. Бевосита жамоатчилик фикри асосида амалга ошадиган жараёнлардан бири сайловлардир. Халқ сайловда илор, етук ва Ўзида таассурот қолдирган рацбарни, лидерни танлаб олишга имкон беради. Сайловлар халқни бошқара олмайдиган, лоқайд рацбарлардан воз кечишга, щар томнлама етук, илор ояларни ол а сурувчи, жамиятнинг ривожланишига Ўз щиссасини қўшувчи рацбарларни қўллаб-қувватлашга катта ёрдам беради. Иқтисодиётнинг ривожланишида, жамиятда адолат ва демократиянинг қарор топишида турли хил жамоатчилик ташкилотларининг Ўрни жуда каттадир. Агар нодавлат ташкилотлар, ижтимоий ташкилотлар, ёшлар ва бошқа жамоат бирлашмаларини щаётимизга таъсири қанчалик кучли бўлса ва Ўз Ўрнига эга бўлса демократик, щар томонлама ривожланган давлатнинг қарор топиши шунчалик тезлашади. Масалан: СССРни тарқалиши ёки уни салаб қолиш масаласи кенг жамоатчилик фикри асосида - Референдум натижаларига биноан щал қилинди.

Б) Ўзбекистон Президенти И.Каримов Президентлик муддатини Олий мажлис депутатлари иши билан мувофиқлаштириш масаласи щам Референдум орқали жамоатчилик фикрини Ўрганган щолда ваколати 2000 йилга қадар узайтирилди.

В) Конституция ва бошқа қонунларнинг қабул қилиниши жараёнлари щам жамоатчилик мушокамасидан сўнг Ўзгартиришлар киритилгани щолда амалга оширилади.

Г) Суд жараёнларида щам щамиша жамоатчилик вакили суд маслащатчиси сифатида иштирок этади ва х.к.

Қисқача хулосалар

Биз адолатли, демократик давлат курмоқчи эканмиз, жамоатчиликнинг ижтимоий ва сиёсий фаоллигини оширишимиз, лоқайдликни бартараф қилишимиз зарур.

Собиқ Иттифоқ даврида щамма сощаларнинг марказлашган тарзда давлат томонидан берилган буйруқ ва кўрсатмалар орқали бошқарилиши жамиятда бепарволик, маъсулиятсизлик каби салбий иллатларни шаклланишига сабаб бўлди. Биз бу каби салбий иллатларни йўқотмай туриб, Ўз фикрига эга бўлган, эркин фикрловчи ёшларни тарбияламай туриб тараққиётга эриша олмаймиз. Шу сабабли щозирги кунда иқтидорли ёшларни қўллаб-қувватлашга, таълим-тарбия тизимини ислох қилишга давлатимиз томонидан катта эътибор берилмоқда.

Бўлиб ўтган сайловларда (Олий Мажлисга, 5-декабрь 1999-йили ва 2000-йил 9-январь Ўзбекистон Президентини сайлашда) кенг жамоатчиликнинг фаол иштирок этиши, мамлакатнинг келажаги кимларнинг қўлига топширилишини англаган шолда Ўз номзодларини кўрсатишлари Мустақил Ўзбекистоннинг бўлушидаги тараққиёти, жамият аъзоларининг манфаатларини нечоқлик қондирилиши, шуқуқий давлатчилик асосларини яратилиши ана шунга ва яна бир бор жамоатчиликнинг онгли иштирокига боқлиқдир.

Таянч иборалар:

Директив, консультатив, экспрессив, референдум, манипуляция (хаспўшлаш), дезинформация (сохта ахборот), позитив, негатив, коммуникация.

Назорат ва мушокама учун саволлар:

1. Жамоатчилик фикри деганда нимани тушинасиз, унинг қандай турларини биласиз?
2. Жамоатчилик фикри қандай вазифаларни бажаради?
3. Ўзбекистонда жамоатчилик фикрини ўрганиш соҳасида қандай ишлар амалга оширилмоқда?

АДАБИЁТЛАР:

1. И.Каримов. Адолатли жамият сари - Т.: 98.
2. И.Каримов. Баркамол авлод орзуси -Т.: 98.
3. Бекмуродов А. Социология асослари -Т.:1994.
4. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. Т.:92.
5. Алиқориев Н.С. Умумий социология - Т.: 1999
6. Инсон тараққиёти тўрисида щисобот - Т.: 1998

10-МАВЗУ. ИНСТИТУТЛАР, ТАШКИЛОТЛАР ВА ТИЗИМЛАР СОЦИОЛОГИЯСИ.

- 10.1. Социологияда социал институтлар. Социал институтлар амал қилишининг объектив ва субъектив асослари.
- 10.2. Социал ташкилотлар, уларнинг таркиби ва асосий элементлари.
- 10.3. Социал тизимлар ва уларнинг асосий хусусиятлари.

10.1. Социологияда социал институтлар. Социал институтлар амал қилишининг объектив ва субъектив асослари.

Социал институт (лотинча- institutum, русча луавий маъноси-установления, Ўзбекча маъноларда, биринчидан, низом, қоидалар ёки уларнинг тўпламини, иккинчидан, мащкама, муассасаларни билдиради). Социал институтлар ёки институционал социология махсус назарий

йЎналишдир. Социологияга социал институт тушунчаси шукуқшунос фанларидан кириб келган. Юриспруденцияда социал институтлар дейилганда, ижтимоий- шукуқий муносабатларни идора қиладиган шукуқий нормалар (меросхЎрлик мулкка эгалик, оила ва никош институтлари) тушунилади. Институтцонал социология- ижтимоий шайтни ташкил этишининг ва идора этишининг (бошқаришининг, регуляция қилишининг) барқарор шакллариини Ўргатувчи сошадир.

Социал институтларни конкрет ташкилот ва гурушлардан фарқлаш лозим. Юзаки кЎринишда, социал институт муайян вазифани бажарувчи одамлар, муассасалар, идоралар мажмуи сифатида гавдаланади. Мазмунига кЎра эса социал институт ва шахсларнинг конкрет вазиятларда амал қиладиган мақсадга мувофик, расмий ва норасмий, барқарор, стандартлашган тамойил, нормалар, Ўрнашмаларини билдиради.

Социал институт, қисқача таърифда, одамлар социал ташкиллашган ва регуляция қилинадиган фаолиятларни англатади. Социал институтлар шатти-шаракатининг нисбатан барқарор шакллар намуналарини, авлоддан-авлодга Ўтувчи анъаналар, одатларни қайта такрор шосил қилинишини шам таъминлайди. Социал структурага кирувчи шар бир социал институт муайян ижтимоий ашамият вазифаларни адо этиш учун ташкил топади, шар бир социал институт фаолият мақсади, унга эришишни таъминловчи конкрет функциялар, ушбу институтга хос бўлган социал позиция ва роллар шунингдек, мақсадга мувофик, керакли шатти-шаракатни рабатлантирувчи ва девиант (ома) шатти-шаракатларга қарши қаратилган тазйиқлар (санкциялар) тизими билан тавсифланади.

Жамиятнинг иқтисодий, сиёсий, маънавий, шукуқий ва халқаро сошаларига хос бўлган социал институтларни ажратиш кЎрсатиш мумкин. Сиёсий институтлар муайян шокимият мажудлигини, иқтисодий институтлар эса моддий неъматларнинг ишлаб чиқарилишини, тақсимланишини таъминлайди. Жамиятнинг муштим институтларидан бири оила шисобланади. Унинг фаолияти (ота-оналар, ота-оналар ва болалар Ўртасидаги тарбия усуллари) шукуқий ва ижтимоий нормалар билан белгиланади. Бундан ташқари жамиятда бир қатор ижтимоий- маданий институтлар (маориф, солиқни сақлаш тизимлари, маданий-тарбиявий муассасалар, фан ва дин институтлари) амал қилади.

Социал институтлар социал муштит билан Ўзаро таъсирда бўлади. Бу Ўзаро таъсир нормал тарзда, шунингдек норманинг бузилиши шароитида шам бўлиши мумкин. Шар қандай реал жамиятда норматив тартиботга бўйсунмайдиган аномик шодисалар бўлиши табиийдир.

Амал қилиш доираси ва вазифаларига қараб социал институтларнинг қуйидаги кЎринишларини ажратиш кЎрсатиш мумкин:

1. Реляцион институтлар. Бу институтлар жинс ва ёшдан тортиш то касб-машулот тури ва қобилияти мезонларига асосан жамиятнинг ролга оид таркибини аниқлаб беради;

2. Регулятив (идора этиш) социал институтлари. Бу институтлар шахсий мақсадларнинг жамиятда амал қилиш турган нормаларига дашлсиз

шолда амалга ошиш чегараларини ва бу чегарадан чиқиб кетилганда қўлланиладиган санкцияларни (бунда социал назоратнинг ҳамма механизмлари ҳам кириб кетади) белгилаб беради;

3. Интегратив (уйлаштирувчи) социал институтлар. Бу институтлар бир бутун тузумга жамият манфаатларини қондиришга маъсул бўлган социал ролларни ифодалайди;

4. Анъанавий социал институтлар. Бу социал институтлар одат, маросимлар ва қариндош-уруғчилик томонидан қатъий белгиланган нормалар билан боғлиқдир;

5. Маданий социал институтлар. Дин, санъат, адабиёт билан боғлиқ муассасалар.

Институционал социологияда социал институтларнинг бажарадиган асосий вазифалари қуйидагилардан иборат:

а) жамият аъзоларини такрор ишлаб чиқариш. қайтадан тиклаш;

б) социализация (индивидга ижтимоий аҳамиятли бўлган қадрият ва нормаларни етказишнинг турли хил шакллари);

в) ишлаб чиқариш ва тақсимот;

г) тартибга риоя қилиш ва ахлоқни сақлаб туриш.

Жамият тараққиётининг ҳар бир босқичи унга мос бўлган муайян социал институтлар амал қилиниши тақозо этади. Ҳозирги замон цивилизацияси томон қадам ташлаётган мураккаб мамлакатимизда янги мақомга монанд бўлган социал институтлар шаклланиши жараёни рўй бермоқда. Булар иқтисодий ҳолатда - бозор иқтисодиёти амал қилишига хизмат қиладиган социал институтлар;

сиёсий ҳолатда - демократик ҳокимият турли бўливлари фаолиятини таъминловчи социал институтлар; ҳамда жамият барча жабҳаларида янги жамият тарзига ҳозирловчи турли хил социал институтлардир. Президент И. Каримов изчил тадқиқ қиляётган концепцияга мувофиқ янги социал институтлар анъанавий социал институтларга мутлақо қарама-қарши қўйилмасдан, балки жамиятимизнинг ўтмиши, ҳозирги куни ва келажаги ворислигини таъминлашга хизмат қиладиган, жамиятдан бегоналашмаган, мамлакатимиз минтақасига мос қиладиган социал институтлар фаолиятига йўл очиб берилмоқда.

10.2. Социал ташкилотлар, уларнинг таркиби ва асосий элементлари.

Социал институтлар сингари социал тизим амал қилишини таъминлайдиган ижтимоий структуранинг асосий “шужайра”ларидан бири социал ташкилотлардир. Социал институтлардан фарқли равишда, социал ташкилотлар одамларнинг иш жараёнида муайян вазифаларни бажаришдаги ихтиёрий ёки мажбурий уюшмаси тушунилади. Ташкилот аъзоси бўлган одамларнинг манфаатлари умумийлиги ташкилотнинг идеал ҳолига эга, ташкилотнинг мақсади унинг барча аъзолари мақсади билан мувофиқ келиши кўзда тутилади. Социал ташкилотни бошқа социал

гурушлашувлардан фарқи - уни ташкил этувчи индивид қатъий равишда муайян социал рол ва позицияларни ижро этишларидадир. Жамият социал ташкилотларни турли хилдаги иқтисодий, ижтимоий, сиёсий ва \оғвий мақсадларга эришиш воситаси деб қарайди. Социал ташкилотлар индивидларнинг эҳтиёж ва манфаатларини маълум бир қатъий меъёردа қондирилишига шизмат қилади. Бу меъёр одамнинг мазкур социал ташкилотда қабул қилинган социал норма ва қадриятлардан келиб чиқадиган ижтимоий мақоми билан белгиланган бўлади.

/арб социологиясида социал (ижтимоий) ташкилотларни тадқиқ қилишда, уларнинг психологик қонуниятларига кўпроқ эътибор берилади. Масалан: М.П. Блау, Г. Зиммель социологик назарияларида ижтимоий ташкилотлардаги субъектнинг шулқи ва мотивини психологик асосда тушинтиришга асосланилади.

Америкалик машҳур социолог Ж. Хоманснинг ижтимоий ташкилотларни тадқиқ қилишдаги социология, психология ва позитив мантиққа асосланиш зарурлиги тўғрисидаги фикри, шозирги даврда назарий жиҳатдан социологияни ривожлантиришда муҳим аҳамиятга эгадир.

Т. Парсонснинг таркибий функционал тақлил социологик мактабида ҳам ижтимоий ташкилотларни ўрганишда, жамият шайтидаги ижтимоий тартиб, “ижтимоий мувозанат”ни сақлашда психологик иқлимни ўрганишга асосий эътибор қаратилади.

Яна бир Америкалик социолог Д. Белл университет, институтлар ижтимоий ташкилотларнинг марказий ўринларини эгаллайди, деб кўрсатади. Унинг маориф ва фан ижтимоий прогрессни таъминловчи асосий институтлар хисобланади, деган фикри шозирда бир қатор ил\ор давлатлар тажрибасида исботланди.

Социологиядаги махсус йўналиш социал ташкилотлар назариясига кўра икки хил: расмий ва норасмий ташкилотлар ажратилади, шар қандай расмий ташкилот махсус маъмурий аппаратга эга бўлади. Бу маъмурий аппаратнинг асосий вазифаси - ташкилот мавжудлигини таъминлаш учун унинг аъзолари фаолиятини мувофиқлаштиришдир. Бундай ташкилот аъзоларига вазифа (функция)ни бажариш нуқтаи назаридан қаралади. Бундай индивид биринчи навбатда шахс эмас, балки махсус социал ролни ижро этувчи ташкилотнинг бўлагидир. Ташкилот нечо\лиқ мураккаб ва катта бўлса маъмурий аппарат ҳам шу даражада мураккаб вазифаларни бажаради. Шар бир ташкилот муайян даражада бюрократлашган бўлади. Ташкилотнинг бюрократлашув даражаси маъмурий муаммоларни шал қилиш учун сарфланадиган кучлар билан ташкилот мақсадига эришиш учун сарфланадиган кучлар миқдорларининг нисбатига бо\лиқдир. Айрим холларда маъмурий мақсадлар ташкилотнинг асл мақсадларини мутлақо четлаштиришлари ҳам мумкин. Бундай хол ташкилотни жамиятга эмас, балки, ўз-ўзига хизмат қилишига “бепарволикка” олиб келади.

Социал ташкилотларда қатъий бюрократик тамойилларга асосланган ташкилий иерархия (ташкилот аъзоларининг бир-бирларига нисбатан босқичма-босқич расман тобеликда бўлишлари) муносабатлардан ташқари

норасмий муносабатлар шам мавжуддир. Бу муносабатлар қатъий маъмурий қоидалар тизими шароитида ташкилот самарадорлигини оширади ва қуйидаги ижобий вазифаларни бажаради: иш вазифасига кўра бўйсунувчи индивидлар ва мансабдор шахслар ўртасида вужудга келиши мумкин бўлган зиддиятларни юмшатади, ташкилот аъзоларини бирдамлигини мустақкамлайди, шахсий кадр-қиммат ҳиссини сақлаб қолади.

Социологияда ташкилотни таҳлил этишда уч асосий ёндашувни ажратиб кўрсатиш мумкин: рационал, табиий ва неорационал ёндашувлар. Рационал ёндашув нуқтаи назаридан ташкилот “асбоб” аниқ қўйилган мақсадларга эришиш воситаси деб қаралади. Ташкилот бу ҳолда бир-бирларини алмаштиришлари мумкин бўлган, лекин бу билан ташкилотнинг бутунлигини, яхлитлигини даҳл этмайдиган алоҳида мустақил бўлаклар йиғиндиси, мажмуи деб қаралади. Рационал ёндашув кўп ҳолларда ташкилотда мавжуд бўлган норасмий муносабатларни инобатга олмайди.

Рационал ёндашувдан фарқи ўлароқ. Табиий ёндашув тарофдорлари ташкилотни “табиий бутунлик”, ўзига ҳос организм сифатида ўрганадилар. Бу организм учун табиий ўсиш, ўз мавжудлигини давом эттириши ва тизим мувозанатини сақлаб қолишга интилиш ҳосдир. Бу нуқтаи назарга кўра ташкилот қўйилган мақсадларига эришгандан кейин шам ўз мавжудлигини давом эттириши мумкин. Асосий вазифа ташкилотдаги мувозанатни таъминлашдир. Ташкилотга табиий ёндашувда норасмий муносабатларга кўпроқ эътибор берилади.

Ҳар икки ёндашувнинг ижобий томонларни қўйишга интилиш натижасида янги ёндашув - ташкилотнинг неорационал модели вужудга келади. /арб социологиясида Блау, Гоулднер ва бошқалар рационал ва табиий ёндашувни қўйишни, ташкилотдаги рационаллик ва норасмий муносабатларни уйғунлаштиришни ёқлаб чиқашди.

10.3. Социал тизимлар ва уларнинг асосий хусусиятлари.

Социал институтлар, ташкилотлар ва ижтимоий ҳодисалар турли хил ўзига ҳос кесилмаларда социал тизимни ташкил этади. Одатда тизим дейилганда бир-бирлари билан ўзаро алоҳида бўлган ва муайян бутунликни ташкил этувчи, алоҳида тарзда тартиблашган элементлар мажмуи тушунилади. Системали ёндашувнинг асосий вазифаларидан бири объект тўғрисидаги барча билимларни бир бутун системага келтиришдир.

Социал тизимлар формацион, маданий, индивидуал-шахсий сифат ва даражаларида кўрилиши мумкин.

Формацион ёндашувда жамиятда ишлаб чиқарувчи кучлар ва иқтисодий муносабатлар социал, мафкуравий ва сиёсий муносабатлар социал, мафкуравий ва сиёсий муносабатлардан иборат табиий-тарихий бир бутун системадир.

Социал тизимларнинг мураккаб иерархияси мавжуд. Жамиятнинг ўз бутунлиги сифатида энг катта тизим ҳисобланади. Унинг иқтисодий, социал, сиёсий ва мафкуравий каби муҳим ост тизимлари мавжуд. Бошқа

ост тизимлар - синфлар, этник ва ҷоказолардир. Санаб Ўтилган ост тизимлар Ўз навбатида бир қанча бошқа тизимлардан иборатдир. Социал тизимлар кўп ҳолларда бир-бири билан “қесишган” бўлади, айнан бир индивидлар турли хил тизимлар элементи бўлиши мумкин. Уларнинг ҳар бир босқичлари билан алоқада ёки улардан мустасно равишда нисбий мустақилдир.

Социал тизим қонуниятлари унинг ички атрибутидир. Бу қонуниятларни тизимга таъсир кўрсатувчи қандайдир асосий омил деб қараш мумкин эмас. Социал алоқадорлик қонунияти - бу мазкур социал тизим ва унинг тузилиши қонуниятидир. Муайян социал тизим алмашуви бир вақтнинг ўзида тегишли социал алоқадорликларнинг алмашиши ҳамдир, чунки улар социал тизим вужудга келиши билан пайдо бўлади ва социал тизим тарқалиши ёки ўзгариши билан тўхтаб қолади. (Индивиднинг ўзи яшаб турган социал тизим қонунларига бўйсунмасдан иложи йўқдир).

Социал тизим қонуниятлари индивид шакли-фаолиятини белгилаб беради. Индивид у ёки бу тарзда социал система норма ва қадриятларни қабул қилади, ижтимоийлашади. Унинг фаолияти ижтимоий белгилангандир. Шу билан бирга фаолият кўрсата олишликнинг бир қанча вариантлари ҳам мавжуд бўлиб, улар орасидаги ўзига маъқулини танлаб олиш мумкин.

Социал тизимлар хилларини кўрсатиш бир мунча шартлидир. Социал тизимни у ёки бу мезон асосида ажратиш социологик тадқиқот вазифаси билан белгиланади.

Айнан бир хил социал тизим (масалан, оила) тенг равишда ҳам социал назорат тизими, ҳам социал институт, ҳам социал ташкилот сифатида қаралиши мумкин.

Бизнинг ҳозирдаги мавжуд жамиятимизни социал тизимнинг муайян қокрет шакли сифатида. Унинг функционал ва ривожланиш қонуниятини, ҳар бир бўлакчаларининг ўзига хос тамойилларини, ўзаро муносабатларини илмий жиҳатдан ўрганиб, тўри бошқариш муҳим аҳамиятга эгадир. Чунки ўз вақтида кейинги оқибати олдиндан социологик асосда таҳлил қилинмаган ва олди олинмаган нуқсонлар жамият тараққиётида салбий асоратлар қолдиради.

Социология тарихида жамият ўз ижтимоий эҳтиёжларини қондирувчи кишилар бирлиги сифатида тушунилади. Шу билан бирга жамият айрим кишиларнинг бирлигигагина эмас, балки ижтимоий муносабатлар мажмуаси ҳамдир.

Социология ижтимоий тизимларнинг ривожланиши ва функционал қонуниятлари, ҳаракатлантирувчи қучларини ўрганувчи фандир. У турли ижтимоий ҳодисалар, жамият ва табиат ўртасидаги алоқаларни, шунингдек, шахс, кишиларнинг ижтимоий ҳуқуқи. унинг жамиятлари ва ривожланиш қонуниятларини ўрганади.

Ҳозиргача жамият шаклини социологик жиҳатдан тадқиқ қилиш асосан, икки йўналишда ривожланиб келди. Биринчи йўналиш: О.Контдан француз социологи Э.Дюркгейм орқали ривожлантирилган элементлар америкалик олим Т.Парсонларнинг психологик таълимоти. Бу йўналишда

ижтимоий тизим Ўзгариши ташқи кучлар таъсири орқали тушунтирилиб, кўпроқ психологик кишиларга эътибор берилган.

Иккинчи йўналиш: марксистик социологик таълимот бўлиб, унда ижтимоий тизим ички зиддиятлар асосида, ички куч таъсири орқали тушунтирилиб материалистик моҳиятга эга бўлган моддий муносабатларнинг белгилловчи ролига асосий эътибор қаратилган.

Араб ва америка социологиясида ижтимоий тизимнинг муҳитидаги “мувозанатини” сақлашга асосий эътибор берилади.

О.Конт ва Э.Дюркгейм социологик курашларга асосланиб, жамиятнинг бир бутунлиги унинг “ижтимоий муҳитидаги доимий мувозанатини” ички ва ташқи таъсирини мувофиқлаштириш социологиянинг асосий вазифаси қилиб белгиланган. Умуман, ижтимоий тизим таркибидаги Ўзгариш ва интеграция сифатидаги парасоленинг функционал социологик таълимоти мувозанат тўғрисидаги назариясидир.

Маркс социологиясида эса ижтимоий тизимларнинг Ўзаро зиддиятчилик характери “муайян мувозанатдан о‘тиш” эмас, балки уларнинг (ижтимоий тизимларнинг) таркибий тузилиши моҳияти қонуниятли икки ривожланишнинг зарурий натижасидир.

Ижтимоий тизимлар моҳиятини бундай тушуниш-жамиятда ички ижтимоий зиддиятлар (конфликтлар) синфий курашлар рўй берилиши ва улар жамият ривожининг асосини, моҳиятини белгилашни англатади. Маркс ва Энгельснинг “Хозиргача ўтган жамият тарихи-синфлар кураши тарихидан иборатдир” - деган ибораси фикримизнинг далилидир.

Шар икки таълимот ҳам жамият ҳаётидаги муҳим белгиларни Ўзга мужассамлаштирган.

Социологик амалиёт функционал Ўзгаришларсиз, эволюциясиз, революция тушунчаси билан, функционал муносабатлар таҳлилсиз ижтимоий тизимлар ривожланишини фақат зиддият ва конфликтлар орқали асослашга урунувчи таълимот жамият ҳаётини бир томонлама Ўрганишга олиб келишини кўрсатади.

Буржуа социологияси номи билан аталган араб, социологик таълимотида ҳам Ўзига хос ижобий жиҳатлар билан бир қаторда ижтимоий тизимлар ривожланишининг ички зиддиятчи ҳусусиятларини ҳисобга олмаслик ҳам жамиятни бир томонлама тушунтиришга олиб келади.

“Жамият ҳаётининг инустрлашуви объектив равишда, қайси ижтимоий тизим”лар бўлишидан қатъий назар, ижтимоий анархиянинг бир хил (ягона)типига олиб боради деган америка социологлариининг фикри хозирги тарихий ривожланиш амалиётида таъкидланмоқда.

Ижтимоий тизимларнинг ривожланиши табиий - тарихий жараён тарзида боради. Хар бир ижтимоий тизим бошқасининг, юқори даражадаги тизимининг таркибига киради. Ўзи эса қуйи, кичик тартибдаги тизимларни Ўз таркибига олади. Жамият ҳаётида бирон-бир ижтимоий тизим алоҳида равишда, бошқаларидан, ижтимоий муҳитдан ажрагани ҳолда яшай олмайди. Шар бир ижтимоий тизим Ўзгармас ва абадий эмас. Улар тарихий тараққиёт давомида доимо Ўзгариб, ривожланиб боради. Ички, ташқи

функционал ва зиддиятли муносабатда бўлади. Шар қандай ижтимоий тизим Ўзининг таркиб топиш ривожланиш, гуллаб яшаш ва таназзулга эга бўлади.

Ижтимоий тизимларга тарихийлик хос бўлиб, таркибидаги элемент ва майда тизимларнинг Ўзаро алоқадорлиги - уларнинг ривожланиш миқдори белгилайди. Ташқи Ўзаро алоқадорлик ҳам ижтимоий тизимлар аро муносабатлар асосини ташкил қилади.

Алсиде олинган инсон ва жамият ҳаётидаги барча ижтимоий жараёнлар тизими Ўртасидаги муносабатлар Ўзаро иерархик тузилишга эгадир. Ўзаро иерархик тузилиш уларни бошқариш имконини беради.

Ижтимоий тизимлар мақсадга йўналганлиги, мослашувчи, Ўзи катта тиклаш, функционал ва ривожланиш каби Ўзига хос шусусиятларга эга.

Шар бир ижтимоий тизим ташқи ижтимоий муҳит билан доимий алоқадорликда бўлади. Кишилар, ижтимоий воқелик, жараёнлар ва оялар ижтимоий муҳит элементлари сифатида номоён бўлади.

Ҳозирги ижтимоий янги муносабатларнинг таркиб топиши жараёнида ижтимоий муҳитни социологик жиҳатдан таҳлил қилиш илмий муҳим аҳамиятга эгадир.

Ижтимоий тизимлар Ўзгариш ижтимоий вазифалари, функциялари билан Ўзаро фарқ қилади. Улар муайян иқтисодий - сиёсий аҳлоқий ва бошқа қонуниятлар асосида фаолият кўрсатадилар.

Парсонс фикрига кўра, ижтимоий тизим, энг аввало фаолиятли тизимдир. Масалан, иқтисод, сиёсат, ҳуқуқ каби Ўзаро таъсирда бўлувчи ижтимоий тизимлар аҳлоққа маънавиятга фаол таъсир кўрсатадилар.

Шар қандай ижтимоий тизимларда икки типдаги: функционал ва ривожланиш қонуниятларига амал қилади. Уларнинг функционал ва ривожланиш шусусиятлари икки омил - ички ва ташқи омиллар билан белгиланади. Ички омилларга: тизим ва унинг компонентлари, компонентларининг Ўзаро муносабатларига киради. Ташқи омилларга: ижтимоий тизимларнинг ташқи муҳит билан алоқадорлигига киради.

Ижтимоий тизимларнинг ташқи муҳит билан Ўзаро алоқадорлиги уларнинг асрий мавжудлик ва яшаш шарт шисобланади. Ташқи ижтимоий муҳит мувозанатини соқлаш ва Ўзгаришини шисобга олиш - ижтимоий тизимнинг функционал Ўзгариши ва ривожланиши социологик тадқиқ қилишдан биринчи даражали аҳамиятга эга.

Демак, социологияда ижтимоий тизимларни ички ва ташқи жиҳатдан ташкил қилиш мақсадга мувофиқдир.

Жамиятнинг моддий ишлаб чиқариш жараёни социологияда ижтимоий тизим сифатида олиб қаралади. Моддий ишлаб чиқариш тизими - ижтимоий ҳаёт социал бўлиб, кишиларнинг моддий неъматлар ишлаб чиқариш фаолияти билан боғлиқдир. Моддий ишлаб чиқариш, ишлаб чиқарувчи кучлар ва ишлаб чиқариш муносабатларидан ташкил топади. Моддий ишлаб чиқариш - жамиятнинг иқтисодий асоси бўлиб, иқтисодиёт билан боғлиқ бўлган барча тизимлар ва улар Ўртасидаги муносабатларни Ўз ичига олади.

“Сиёсий тизим” - жамиятни бошқариш билан боʻлиқ бўлган тизим хисобланади. Бу тизим таркибига барча сиёсий ташкилотлар, давлат, ҳуқуқий органлар (суд, прокуратура, милиция, қамоқхона ва бошқалар), сиёсий партиялар, жамоат ташкилотлари ва улар билан боʻлиқ бўлган сиёсий муносабатлар киради.

Қисқача хулосалар

Мустақил Ўзбекистон давлати сиёсий тизимини социологик жihatдан ўрганиш сиёсий соҳада қилиниши керак бўлган қуйидаги асосий вазифалардан келиб чиқади, булар:

Қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд ҳокимияти ваколатларини ажратиш асосида миллий давлатчиликни барпо этишда жамиятнинг сиёсий тизимини давлат идораларини тузилмасини тубдан яхшилаш, республика ҳокимияти билан маҳаллий ҳокимиятнинг ваколатлари ва вазифаларини аниқ белгилаб қўйиш, адолатли ва инсонпарвар қонунчиликни вужудга келтириш лозим бўлган вазифалардир.

Идеологик муносабатлар ҳам ижтимоий тизим сифатида маънавий ҳаёт қирраларини ўз ичига олади. Унинг таркибига маънавий муносабатлар ва улар билан боʻлиқ бўлган ташкилотлар : маданий муассасалар, фан, мафкура, кадриятлар киради.

Мустақил Ўзбек миллати маънавиятини тиклаш ва ривожлантиришда миллий тил ва миллий маданият, урф-одатлар, кадриятлар, миллий онг, миллий ўз-ўзини англаш, миллий хис-туйғуни, миллий ўрур ва ифтихорни ўстириш масалалари муҳим ўрин тутди. “Бизнинг маънавиятимиз асрлар давомида миллион-миллион кишилар тақдири билан шаклланган. Уни улчаб ҳам, поёнига етиб ҳам булмайди. У инсон учун бутун бир олам”.

Таянч иборалар

Ижтимоий ташкилот, субъектнинг шулқи ва мотиви, позитив мантиқ, таркибий функционал ташлил, ижтимоий мувозанат, психологик иқлим, институтционлашув жараёни, сиёсий тизим, социал институт.

Назорат ва мустаҳкамлаш учун саволлар.

1. Социал институтлар тушунчасини таърифланг.
2. Социал ташкилотларнинг таркибий тузилишини изошланг.
3. Расмий ва норасмий ташкилотларни фарқланг.
4. Социал тизимлар нимани англатади ва уларнинг турлари.
5. Ўзбекистоннинг сиёсий тизими ва унинг таркибий тузилишини тушунтириб беринг.

Адабиётлар:

1. Каримов И.А. Ватан саждагош каби муқаддасдир - Т.: “Ўзбекистон”, 1995.
2. Каримов И.А. Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида - Т.: “Ўзбекистон”, 1995.
3. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси - Т.: “Ўзбекистон”, 1992.
4. Алиқориев Н.С. Умумий социология. Т.: 2000.
5. Социология. М.: 1990., 50-78 б.
6. Юнусов К. Социология. Андижон. 1997.
7. Инсон тараққиёти тўғрисида ҳисобот. Т.: 1998.

11 - МАВЗУ : ЎЗБЕКИСТОННИНГ ИЖТИМОЙ ТАРАҚҚИЁТИ

- 11.1. Социал тараққиёт ва социал ўсиш тушунчаси.
- 11.2. Социал тараққиёт ва социал ўсишнинг манбалари.
- 11.3. Ўзбекистоннинг шозирги социал тараққиёти ва ўсиш шолати.

11.1. Социал тараққиёт ва социал ўсиш тушунчаси.

О. Конт социологиясида социал динамика жамият шодисаларини ўрганишдаги муайян ёндашувни билдиради. Аслида, динамика механиканинг жисмлар шаракатини ва шаракат билан уни юзага келтирувчи куч ўртасидаги боғланишларни ўрганадиган бўлимдир. Умумий маънода динамика шаракат шолатини, нарсашодисаларнинг ўсиш ўзгариш, ривожланиш жараёнини англатади. Социологияни физиологиянинг бевосита давоми ёки “социал физика” деб ҳисобланган. Конт ижтимоий воқеликни табиий қонунларини топишга шаракат қилган эди. Ана шу вазифани амалга ошириш учун ижтимоий воқелик икки йўналишда - социал статика йўналишида ва социал динамика йўналишида кўрилиши лозим. Социал статика ижтимоий элементларнинг мувозанатини, мавжудлик қонунларини ўрганади. Ижтимоий элементларининг ўзаро уйлунлигини, уларнинг ўзаро мувозанатлашган тарзда мавжудлигини жамиятни яхлит бутунлик деб қарашга имкон беради. Шунинг учун шам жамият алоҳида ўзига хос тизим бўлиб, бунда энг мушми элементларнинг ўзаро алоқасидир. Социал статика шар қандай жамият барқарорлик, мувозанат шолатини, асосий тартиботни ўрганса, социал динамика жамиятдаги ўзгариш, ривожланишнинг изчиллиги, биринкетинлигини очиб беради. Шундай қилиб, социал динамика жамиятнинг ўзгариш ва ривожланиш шолатларини, ижтимоий ўзгаришларнинг ички (эндоген) ва ташқи (экзоген) омилларини ифодаловчи социологик категория деб қаралиши мумкин. Жамиятни ташкил

этувчи социал гурушлар, индивидлар, табақалар, қатламларнинг шаракатларини социал динамиканинг социал мобиллик (лотинча *mobilis* - шаракатчан, Ўзгарувчан) ва социал Ўзгаришлар деб аталадиган кўринишларни ифодалайди. Социал мобиллик тушунчаси социологик тадқиқотлар доирасига П. Сорокин киритган эди. Социал мобиллик кишиларнинг муайян ижтимоий гуруш ва табақалардан бошқаларига Ўтишларини (социал Ўзгаришлар), шунингдек, айти бир социал табақа доирасида маш'улотларнинг алмаштиришини англатади. Социал мобиллик тушунчаси гурушлар ва бир бутун жамиятлар “очиқлиги” ёки “ёпиқлиги” тавсифлаш учун ишлатилади. Интергенерацион (авлодлар орасидаги) ва интегенерацион (авлод ичидаги) социал мобиллик ажратилади. Социал шолатнинг отадан Ўлига (камдан-кам шолларда онадан-қизга) Ўтиши генерацион социал мобилликка, социал кўтарилиш ёки социал пасайиш билан бо'лиқ индивидуал белгилар эса интрагенерацион социал мобилликка мисол бўлади. Ўзгаришлар йўналишига қараб вертикал (кўтарилиш ва пасайиш) ва горизонтал социал мобиллик фаркланади. Социал мобилликнинг эмперик кўрсаткичи бўлиб Ўзгарувчанлик-мобиллик барқарорлик-стабиллик индекси хизмат қилади. Бу индекс текширилаяётган гурушдаги мобил ва стабил шахслар нисбатидан олинади. Бундан, ташқари мобил (Ўзгарувчан) шахсларнинг жинси, маълумот даражаси, “ақли расолик коэффиценти”, миллати, ирки, турар жойи, со'саломамлигига қараб шам социал мобил шахсларнинг миқдорий кўрсаткичлари Ўртасидаги корелляция (мос келувчи) коэффицентлар шисобланиши мумкин. Социал мобиллик Ўлчашда турли хилимкониятларнинг мавжудлиги миқдорий анализ қўлланишидан келиб чиқади. Социал мобиллик даражасини аниқлаш ёрдамида у ёки бу жамиятни “анъанавий”, “замонавий”, “индустриал”, “постиндустриал” ва хоказоларга бўлиш мумкин.

Социал дифференциация ва социал интеграцияни социал мобиллик ва Ўзгартиришлар оқибати деб қараш мумкин. Социал дифференциация тушунчаси биринчи бўлиб Г. Спенсер томонидан қўлланилган. Унинг фикрича, ижтимоий эволюция бир вақтнинг Ўзида дифференциация (бир хилликдан кўп хилликка Ўтиш: меҳнат тақсимои, махсус социал институтлар пайдо бўлиш) ва интеграция (органларининг бир-бирларига тобора мувофиқлашиб бориши, оддийдан мураккабга Ўтиш, умумий алоқадорлик такомиллашуви), ижтимоий тартибот мукаммалашувидан иборатдир. Э. Дюркгейм социологик тизимида шам жамиятдаги дифференциация ва интеграция жараёнларига эътибор берган. У дифференциацияни ашולי зичлигининг ошиши ва шахслар аро ва гурушлар аро мулоқатлар суръатига бо'лаб тушунтирган. Одатда дифференциация тушунчаси “тафовут” сўзининг синоними сифатида ишлатилади. Бу холда у роллар, статуслар (мақомлар), институт ва ташкилотларни турли мезонлар ёрдамида классификация қилишга ёрдам беради. Структуравий функционализм ва системали ёндашув тарафдорлари (Парсонс, Этциони ва б.). Социал дифференциация билан социал системани Ўз-Ўзини сақлашни шарт деб қарайдилар. Бунда социал дифференциациянинг яхлит жамият, унинг

остки тизимлари, гурушлари даражасида кўринишлари қатъий фарқланади. Уларниг фикрича, қуйидаги ҳаётий мушм вазифалар - муштитга мослашиш, мақсадларини қўя билиш, ички ихтилофларни бартараф этиш (интеграция) ва шозаолар бажарилгандагина муайян тизим мавжуд бўла олиши мумкин. Бу вазифалар эса фақат озми-кўпми махсуслашган институтлар томонидангина бажарилиши мумкин. Демак, бунга мувофиқ социал тизимлар озми-кўпми дифференциялашган (табақалашган) бўлади. Социал дифференцияция Ўсиши билан фаолиятлар шам махсуслашиб боради, шахсий ва оилавий алоқалар Ўз Ўрнини борган сари одамлар Ўртасидаги шахсиз нарсавий муносабатларга бўшатиб беради. Бу муносабатлар кўпроқ рамзий воситалар билан бошқарилади (масалан, иқтисодий муносабатлар учун бундай воситачи - пул). Социал интеграция (лот. Integratio - тўлдирилиш, тикланиш; integer яхлит, бутун) социал дифференцияга нисбатдош тушунчадир. Шозирги замон социологияси тизимлар назариясидаги интеграция тушунчасидан фойданалилади. Унга кўра, интеграцияда алоҳида дифференциялашган қисмларнинг бир бутун қилиб турувчи алоқа ва шу шолатга олиб келувчи жараён тушунилади. Интеграция турли хил социал субъектлар - индивидлар, ташкилотлар, давлатлар ва шозаолар Ўртасида ихтилофсиз муносабатлар бўлишини кўзда тутади. Социал тизимлар интеграциясининг даражаси ва механизми тўрисидаги қарашлар тарихан Ўзгариб келган.

Бажарадиган вазифалари, сошаларига қараб социал динамиканинг қуйидаги турларини ажратиш кўрсатиш мумкин:

1. Репродуктив динамика. Социал динамиканинг бу тури туилиш, ишлаб чиқариш, экологиянинг социал жишатларини Ўз ичига олади. Ашולי сонининг Ўсиши, туилиш микдори, уларни белгиловчи омиллар репродуктив социал динамика сошасига киради. Ишлаб чиқариш, экология ва социал субъектлар репродуктив Ўрнашмаларга алоқадор бўлади.
2. Мақом (статус) социал динамика. У Ўз ичига хизмат лавозимларида кўтарилиши ёки пасайишини, турмуш даражаси ва сифатини камраб олади.
3. Шудудий социал динамика. Ашולי кўчишлари суръати ва микдорларининг социал жишатлари, катта шашар вужудга келиши билан пайдо бўлган социал муаммолар, ишлаб чиқаришнинг жойлаштирилиши, унинг социал оқибатлари шудудий (территориал) социал динамика объектларидир.
4. Маънавий шает динамикаси манфаатлар, қадриятлар, фикрлар, нормалар шаракати, Ўзгариши ва ривожланиши бу соша доирасида бўлади.
5. Сиёсий динамика жамият социал-синфий таркиби, шожимият шакллари Ўзгаришини англатади.
6. Фан - техника динамикаси. Фан-техника тараққиётининг социал жишатлари, ишлаб чиқариш воситалари Ўзгаришларининг ижтимоий субъектлар шаетига таъсири, ахборот ва коммуникация

билан боʻлиқ социодинамик ўзгаришлар фан-техника динамикасига киради.

Социал динамика абстракт, мавзум қонуният ифодаси эмас. Ҷар бир минтақа, ижтимоий тузумда ўзига хос социодинамикани кўришимиз мумкин. Социал динамика вертикал (юқори ва пастга) ва горизонтал (яъни, параллел томонга) йўналишда бўлиши мумкин. Юқорида келтирилган барча социал динамика турларини вертикал ва горизонтал - йўналишда текшириш мумкин. Жумладан, социал-синфий структура элементлари ҳаракати социал стратификация ёндашуви асосида қаралганда буни яққол кўриш мумкин. Социал стратификация (лот. Strato - тўшама, қатлам) социологик тушунчаси бўлиб, бу тушунча умуман жамиятнинг, айрим социал гуруҳларининг таркибини, уларнинг турли-туман белгиларига: даромади, малакаси, маълумоти ва бошқа даражаларига қараб одатда иерархия (юқори ва қуйи) тарзда жойлашган ижтимоий қатламларга бўлинишини тавсифлайди. Функционализм нуқтаи назаридан, социал стратификация тизими жамиятдаги социал рол ва мавқеъларнинг дифференциацияси бўлиб, у ҳар қандай жамиятнинг объектив эҳтиёждир. Жамиятнинг турли соҳаларида страталардан страталарга ҳаракатни кўриш мумкин. Масалан, иқтисодиёт соҳасида - ҳар бир одам миллионер бўлиши мумкин; сиёсатда - йирик сиёсий мансабга эришиш мумкин; армияда - ҳар бир аскар генерал бўлиши мумкин; диний фаолият соҳасида - олий диний мартабага эришиш мумкин; фан - бу фаолиятнинг нисбатан зое кетадиган соҳаси бўлиб, бироқ бунда илгарилаш мумкин; никош орқали - фойдали никош воситасида жамиятнинг энг юқори поʻналарига оят тез кўтарилиш мумкин. Кишиларнинг социал зинапоёдаги юқorigа қараб силжишга интилиши - ижтимоий тараққиётнинг ҳаракатлантирувчи кучидир. Одам бир вақтнинг ўзида бир неча стратага кириши мумкин. Бу страталар институционал, маданий, норасмий мезонлар асосида ажратиб кўрсатилиши мумкин ва уларга мос бўлган социодинамика ҳам мавжуд.

11.2. Социал тараққиёт ва социал ўсишнинг манбалари.

Француз социологи Эмиль Дюркгеймда социал тараққиёт ҳақидаги оя меънат тақсимотига боʻлаб тушунтирилади. Ижтимоий ривожланиш, унингча механик бирдамликка асосланган жамиятда меънат тақсимотига асосланган органик бирдамлик, ҳамкорлик жамиятига ўтишдир. Дюркгейм назариясида социал тараққиётни таъминловчи омил меънат тақсимоти деб қаралади. Меънат тақсимоти сегментир жамиятнинг барҳам топишига ва органик бирдамликка асосланган жамиятга ўтилишига имкон беради. Меънаник бирдамлик - бирдамликнинг “жамоавий” типини бўлиб, уни ташкил этувчи индивидлар бир-бирларига ўхшаш, улар бажарадиган ижтимоий вазифалар ҳам бир хил, уларнинг шахсий хусусиятлари ривожланмаган бўлади. Дюркгейм фикрича, бу жамият индивидининг онги жамоа онгининг оддий маҳсулидир, зотан, умумий, жамоавий онг бўлиши механик бирдамлик бўлган жамиятнинг асосий белгисидир.

Жамият аста секин Ўзгара боради. Локал сегментлар чегараси бузила бошлайди, чунки, турли хил ижтимоий алоқалар вужудга кела бошлайди. Алоқа йўллари ва воситалари ривожланади, аҳоли тобора кўпаяди, шашарлар ўса бошлайди, аҳоли моддий ва маънавий зичлиги ошади ва меънат тақсимоти кенг тарқала бошлайди. Кишиларнинг онги тобора табақалашаётган меънат тақсимотига ва мураккаблашаётган ижтимоий ташкилотга мос кела бошлайди. Дюркгейм назариясида ушбу вужудга келадиган бирдамликнинг янги кўриниши органик бирдамлик деб талқин этилган.

П.Сорокин бирнчилардан бўлиб социомаданий Ўзгаришлар динамикаси назариясини ишлаб чиқди. Унга кўра ижтимоий воқелик Ўзгариши қонунли жараёндир. Муайян ижтимоий - маданий улкан тизимлар (суперсистемалар) бир бирлари билан диалектик равишда алмашинади. Муайян жамият шукрон бўлиб турган дунёқарашнинг “Ўтмаслашиб қолиши” унинг бошқа дунёқарашга ўрнини бўшатиб беришга олиб келади. Бу Ўз навбатида ижтимоий муассасалар ва нормаларнинг Ўзгаришига, жамиятнинг тубдан Ўзгаришига олиб келади.

“Социал эволюция” ва “социал революция” социал ривожланишнинг шакллари сифатида қаралиши мумкин. Албатта, бунда ислохот (реформа) Ўзгаришларини, инқилоб (революция) Ўзгаришлари йўлидаги, уларга бўйсунадиган ривожланиш шакли деб қараш мумкин эмас. Жамият ривожланишининг асосий, нормал йўли - реформа, ислохотдир. Ижтимоий ривожланиш субъектларнинг мақсадга мувофиқ фаолияти орқали рўй беради. Англанган эҳтиёжлар - манфаатлар бу фаолиятни щаракатлантирувчи кучлардир. Ижтимоий эҳтиёжлар ва манфаатлар қондирилиши учун социал жараёнлар бошқарилиши талаб этилади. Умумий маънода бошқариш такомиллашган (биологик, техник, социал) тизимларнинг фаолиятини таъминлаш учун, уларнинг дастур ва мақсадларини амалга оширишга хизмат қиладиган функциядар. Социал бошқариш эса жамият муайян тизимининг тартибланиши сақланиши, мукаммаллашуви ва ривожланишини таъминлайди. Социал бошқариш жараёнининг асосий босқичлари қуйидагилардан иборатдир: ахборотни йиғиш ва уни қайта ишлаш; уни анализ этиш; тақсимлаш; мақсадга эришишга қаратилган қарорнинг ишлаб чиқилиши; режалаштириш, дастурлаштириш; лойишчалаштириш кўринишида умумий қарорни бажариш учун фаолиятни ташкил этади; бу фаолиятни назорат этиш, кадрларни танлаш ва жой-жойига қўйиш билан биргаликда; фаолият натижалари шқидаги ахборотни тўплаш ва қайта ишлаш.

Социал бошқариш ижтимоий жараёнларни башорат қилиш, олдиндан кўра билишга асосланади. Башорат категорияси икки маънода конкретлашади: олдиндан айтиб бериш (дескриптив, яъни тавсифлаш маъносида) ва олдиндан кўрсатма бериш (прескриптив, ундов, амр, буйруқ). Зотан, социал бошқаришнинг асосий вазифаси кишилар субъектив фаолиятининг объектив қонуниятлар талабларига мувофиқ келишига

эришиш, бу қонуниятлардан самарали фойдаланишдир. Социал бошқариш бу маънода ҳам назарий, ҳам амалий фаолиятни Ўз ичига олади.

Социал тараққиёт ва социал Ўсишнинг асосий омилларидан бири сифатида социал бошқариш талқин этилар экан, унинг қуйидаги шакллари айтиб Ўтиш мақсадга мувофиқдир: социал режалаштириш, лойишчалаштириш ва прогнозлаштириш.

11.3.Ўзбекистоннинг шозирги социал тараққиёти ва Ўсиш шолати.

Истиқлолимизнинг машаққатли, фидокорона меҳнат билан 8 йили ортда қолмоқда.

Бу йиллар бой имкониятларга эга бўлган, республика ва унинг аҳолисини танг ҳолатдан, моддий ва маънавий инқироздан чиқариш, миллий давлатимиз пойдеворини қуриш, иқтисодийтимизни сифат жиҳатдан янги босқичга кўтариш йиллари бўлди.

Ўзбекистонни жаҳонга номоён қилиш, ахборот ва иқтисодий жиҳатдан четлаштириш ҳолларига барҳам бериш, жаҳон ҳамжамиятининг бошқа мамлакатлари қаторида тенг бўлиб олиш сари интилиш йиллари бўлди.

Шаётнинг, жамиятнинг асосий тамойилларини ва давлатнинг сиёсий-ижтимоий, иқтисодий тузилмаларини шал қилувчи, умуминсоний кадриятларга асосланган, эркин демократик келажакни аниқ белгилаб барган Асосий Қонун Конституция қабул қилинди.

Ўзбекистон танлаб олган йўл – республика ва унинг халқининг манфаатларига ниҳоятда мос келадиган, ижтимоий жиҳатдан йўналтирилган бозор иқтисодийтини шакллантиришга қаратилган иқтисоддир. Чуқур Ўзгаришлар бизнинг шаётимизга шиддат билан кириб бормоқда. Содир бўлаётган туб силжишлар дунёнинг ҳозирги қиёфасини Ўзгартириб юбормоқда.

Ўзбекистоннинг давлат мустақиллигини амалда номоён қиладиган ва рўёбга чиқарадиган ташкилий тузилмаларни шакллантириш жараёни давом этмоқда. Банк тизими қайта ташкил қилинмоқда. Мустақил миллий аивакомпания, ахборот агентлиги, кинокомпания, ва бошқа умумдавлат хизматлари ишлаб турибди.

Ўзбек халқининг мустақилликка бўлган интилишини жаҳон ҳамжамияти, халқаро жамоатчилик қўллаб-қувватлади. Дунёдаги 125 мамлакат Ўзбекистоннинг Давлат мустақиллигини тан олди. 40 дан зиёд хорижий мамлакатлар билан дипломатия муносабатлари ўрнатилди.

Тарихда илк бор, 1992 йилнинг 2 мартида Ўзбекистон халқаро шуқуқининг тенг шуқуқли субъекти сифатида Бирлашган Миллатлар Ташкилотига қабул қилинди.

Республикани ҳақиқатан ҳам, унинг миллий манфаатларидан келиб чиққан ҳолда, халқнинг азалий турмуш тарзи, анъаналари, урф-одатлари ва кўникмаларини, мавжуд бекиёс табиий бойликларини шар томонлама шисобга олиб, юксалтириш амалда мумкин бўлиб қолди.

Хозир Ўзбекистон тарихий чоррахада турибди. Республикани миллий давлат, ижтимоий-иқтисодий ва маънавий камол топтирувчи Ўз тараққиёт йўлини ишлаб чиқиш зарурдир. Бу мураккаб ва масъулиятли палладир. Республикада хозир яшаб турганларнинг тақдиригина эмас, балки уларнинг фарзандлари, набираларининг ҳам тақдири, келажак авлодларнинг тақдири ҳам шунга боғлиқ бўлади. Республика танг ҳолатларни айтиб даражада тезроқ бартараф этиш, яқкахокимлик тизимининг иллатларини батамом тугатиш, ривожланган маданиятли мамлакатлар даражасига чиқиб олиш шу нарса билан белгиланади.

Барқарор бозор иқтисодиёти, очиқ ташқи сиёсатга асосланган кучли демократик шукукий давлат ва фуқаролик жамиятини барпо этиш пировард мақсад бўлиб қолиши керак. Шундай жамият Ўзбекистон халқининг муносиб турмушини, унинг шуқуқлари ва эркинлигини кафолатлаши, миллий анъаналар ва маданиятни қайта тикланишини, шахс сифатида инсоннинг маънавий-ахлоқий камол топишини таъминлаши мумкин.

Жаҳон ва Ўзимизнинг амалиётимиздан олинган барча унумли тажрибани рад этмаган ҳолда, уз ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий-шукукий тараққиёт йўлимизни танлаб олиш республиканинг қатъий позициясидир.

Ўзбекистоннинг чинакам мустақиллигига эришишидан иборат Ўз йўли аҳолининг миллий-тарихий турмуш ва тафаккур тарзидан, халқ анъаналари ва урф-одатларидан келиб чиқади. Чуқур илдизи Ўтмишдаги анъанавий жамоа турмуш тарзига бориб тақаладиган коллективчилик асослари Ўзбекистонга хосдир. Катталарни ҳурмат қилиш, оила ва фарзандлар тўғрисида аҳам ўрлик қилиш, очиқ кўнгиллилик, миллатидан қатъий назар одамларга хайрихоҳлик билан муносабатда бўлиш, Ўзгалар кулфатига ҳамдард бўлиш ва Ўзaro ёрдам туйғуси кишилар ўртасидаги муносабатларнинг меъёри ҳисобланади.

Ижтимоий тараққиётнинг асослари ва йўналишлари хусусида сўз кетар экан, аввало шукукий, иқтисодий, сиёсий ва маънавий негизларга алоҳида эътибор бермоқ керак.

Давлат жамиятнинг маданий, илмий ва техникавий ривожланишига аҳам ўрлик қилади. “Ўзб. Рес. Конституциясидан”.

Ўзбекистон Республикасининг сиёсий ва иқтисодий мустақиллигини ҳимоя қилиш имконини берадиган етарли салоҳиятга эга. Ер бағрининг оят қимматли минерал хом-ашёларга бойлиги чуқур таркибий Ўзгаришларни амалга ошириш, республиканинг жаҳон бозорига чиқишини таъминлайдиган тармоқларни ривожлантириш имконини бермоқда.

Ўзбекистонни янгилаш ва ривожлантиришнинг уч йўли 4 та негизларга асосланади. Бу негизлар:

- умуминсоний қадриятларга содиқли;
- халқимизнинг маънавий меросини мустаҳкамлаш ва ривожлантириш;
- инсоннинг Ўз имкониятларини эркин номое қилиш;
- ватанпарварлик.

Давлат рамзлари – байроқ, тама, мадсия Ўзбекистон халқларининг шон-шарафи, \урури, тарихий хотираси ва интилишларини Ўзида мужассамлаштиради. Мана шу рамзларни эъзозлаш – Ўзининг кадр-қимматини, Ўз мамлакатига ва шахсан Ўзига бўлган ишончни мустахкамлаш демакдир. Ислохотлар стратегиясини амалга оширишда биз учун қуйидагилар узлуксиз устивор йўналишлар шисобланади:

- таълим ва маданиятни ривожлантириш ҳамда ислох қилиш;
- ақлий ва маънавий салохиятни мустахкамлаш;
- ащолини ижтимоий химоя қилиш.

Чуқур ислохотларни амалга ошириш, бозор иқтисодиётига Ўтиш, биринчи навбатда, кадрлар потенциалига, уларнинг касб жихатдан тайёрлигига бо\лиқ бўлади.

Моддий ислохотлар, иқтисодий ислохотлар – Ўз йўлига.

Уларни щал этиш мумкин, халқнинг таъминотини щам амаллаб туриш мумкин. Аммо, маънавий ислохотлар – қуллик ва мутелик исканжасидан озод бўлиш, қаддини баланд тутиш, ота-боболаримизнинг удумларини тиклаб, уларга муносиб ворис бўлиш – бундан о\ирроқ ва бундан шарафлироқ вазифа йўқ бу дунёда!

Қисқача хулосалар

Олдимизда турган муштим масала – бу миллий истиқлол мафкурасини яратиш ва хаётимизга тадбиқ этишдир.

Бу эса бутун таълим ва маданият тизимини тубдан ислох қилишни тақозо этади. Чунки айни билимдонлик ва юқори маданиятлилик озодликдан хамманинг бахт-саодати йўлида фойдаланиш имконини беради.

Аввалги йилларда таълим тизимисиз жахон цивилизациясининг ил\ор ютуқларидан ва халқимизнинг тарихий илдизларидан ажралиб қолган эди.

Ақлий ва маданий салохиятни ривожлантириш яна бир узлуксиз принцип шисобланади. Демак, бизнинг вазифамиз, аввалабор, мана шу маънавиятимиз сарчашмаларини ва бобокалонларимизнинг бой анъаналарини давом эттиришдир.

Шундай бир механизм ишга туширилиши керакки, бунда хар бир киши ислохотларнинг афзаллигини яққол сезсин. Уларнинг натижаларидан щақиқий манфаатдорлик пайдо бўлсин. Ислохотлар жараёни аниқ самара билан бо\лиқ бўлиши зарур.

Таянч иборалар:

Социал динамика, социал статика, социал физика, эндоген, экзоген, социал мобиллик, интергенерацион, генерацион, социал дифференциация, социал интеграция, репродуктив динамика, мақом (статус) социал динамикаси, худудий социал динамика, механик ва органик бирдамлик.

Назорат ва мустахкамлаш учун саволлар:

1. Социал тараққиётнинг турлари ва кўринишларини айтиб беринг.
2. Социал ҳаракатчанликнинг қандай шакллари мавжуд?
3. Социал Ўсиш шолатлари қандай омилларга боғлиқ бўлади?
4. Ўзбекистоннинг социал Ўсиш шолатларини нималарда ифодалаш мумкин?
5. Маънавий Ўсишнинг манбаларини изошланг.

АДАБИЁТЛАР:

- 1.Каримов И.А. Тадбиркорлик – юксалиш гарови. Вазирлар маҳкамасининг 1999 йил 27 июль ҳисобот мажлисидаги нутқи - Т.: оқшони рўзномаси. 1999 87-сон.
- 2.Каримов И.А. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. № 1. Т.: 1996
- 3.Каримов И.А. Биздан обод ва озод Ватан қолсин - Т.: 1996
- 4.Каримов И.А. Ватан саждагоҳ каби мақаддасдир - Т.: 1996
- 5.Каримов И.А. Бунёдкорлик йўлидан - Т.: 1996
- 6.Каримов И.А. Баркамол авлод орзуси - Т.: 1999
- 7.Каримов И.А. Ўзбекистон буюк келажак сари - Т.: 1995
- 8.Каримов И.А. Ўзбекистон ХХІ - асрга интиломқда - Т.: 1998
- 9.Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси - Т.: 1992

12- МАВЗУ: “ЭМПИРИК СОЦИОЛОГИК ТАДҚИҚОТЛАР”.

- 12.1. Эмпирик социологик тадқиқот нима?
- 12.2. Социологик тадқиқот дастури ва унинг таркибий тузилиши.
- 12.3. Эмпирик тадқиқот усуллари.

12.1. ЭМПИРИК СОЦИОЛОГИК ТАДҚИҚОТ НИМА?

Социология фанини эмпирик социологик тадқиқот жараёнисиз тасаввур қилиб бўлмайди. Эмпирик сўзи қадимий юнонча бўлиб, тажриба маъносини англатади. Эмпирик социологик тадқиқот. Янги дастур ва услубият билан амалий асосда ижтимоий шайт ходиса ва жараёнлари тўрисида олинган эмпирик маълумотларни ташлил қилиш, умумлаштириш зарур амалий таклифлар, тавсиялар ишлаб чиқишдан иборат. Эмпирик социологик тадқиқотда ижтимоий фактларни излаш, тасниф қилиш, тўплаш мушм ашамиятга эга. Ижтимоий факт деганда, илмий асосланган, муайян вақт давомида реал ижтимоий воқеликнинг алоҳида жишатларини тасниф қилиш орқали олинган маълумотларга айтилади. Шозирги бозор муносабатларига ўтиш жараёнида жамиятда руш бераётган мушм ўзгаришларни, кишилар ўртасидаги муносабатларни амалий социологик тадқиқотларсиз илмий асосда ўрганиб бўлмайди. Жамиятни илмий бошқариш доимо амалий социологик тадқиқот натижаларига таянмои зарур. Мавжуд ижтимоий муаммоларни шал этиб боришда, жамиятни ижтимоий ривожланишида ва уни режали прогноз бериш билан илмий асосда бошқаришда амалий социологик тадқиқот натижалари мушм вазифаларни бажаради.

Социологик тадқиқотларнинг сифат даражасини ва самарадорлигини ошириш учун эмпирик маълумотларнинг ишончли эканлигини, илмий асосланганлигини таъминлаш учун, унинг методологик асосига алоҳида эътибор қаратилмои лозим. Ушбу бўлимда амалий социологик тадқиқот ишлари олиб боришнинг методологияси, услубияти, асосий усул ва воситалари хусусида тўхталиб ўтамиз.

Амалий социологик тадқиқот жараёнини 4 асосий босқичга бўлиб қўрсатиш мумкин. Бу босқичларнинг шар бири ўзига хос хусусиятларга ва мушм жишатларга эгадир. Булар қуйидагилардан иборат:

1. БОСКИЧ. Социологик тадқиқотни тайёрлаш ва ташкил қилиш.

- 1.1. Амалий социологик вазифани белгилаш ва тадқиқот предмети́ни танлаш;
- 1.2. Социологик тадқиқот ўтказиш бўйича бюртма қабул қилиш ва уни ўтказиш бўйича шартнома тўзиш:

- 1.3. Бажариладиган ишлар бўйича календарь режа, техник вазифаларни ва бюджет (сарф қилинадиган харажатлар сметасини) тузиш;
- 1.4. Дастур ишлаб чиқиш;
- 1.5. Тадқиқот услубияти, техникаларни ва воситаларини ишлаб чиқиш;

2. БОСКИЧ. Асосий босқич бўлиб, амалий тадқиқот ишлари олиб бориш жараёнини ўз ичига олади:

- 2.1. Социологик тадқиқот танловини ўтказиш;
- 2.2. Пилотаж;
- 2.3. Дастлабки социологик маълумотларни йиғиш;
- 2.4. Эмпирик маълумотларнинг сифат ва аниқлик даражасини назорат қилиш;

3. БОСКИЧ. Эмпирик маълумотларни қайта ишлаш.

- 3.1. Олинган эмпирик маълумотларни гуруҳларга ажратиш;
- 3.2. Тақсимий жадвал тузиш;
- 3.3. Эмпирик маълумотларни компьютерга киритиш ва моделлаштириш;

4. БОСКИЧ. Якунловчи босқич бўлиб олинган маълумотларни ташлил қилиш, умумлаштириш, улардан илмий хулосалар чиқариш ва амалий таклифлар, тавсиялар ишлаб чиқишни ўз ичига олади.

- 4.1. Тадқиқот маълумотларнинг дастлабки таснифи ва назарий жиҳатидан фаҳмламоқ;
- 4.2. Илмий-назарий хулосалар, муайян илмий-амалий таклифлар, тавсиялар ва тадбирлар ишлаб чиқиш;
- 4.3. Берилган вазифа бўйича илмий матнлар, щисоботлар тайёрлаш;

Германиялик социологлар амалий социологик тадқиқотларни 4 босқичдан иборат деб қўрсатадилар.

1. Асосий босқич: амалий тадқиқотни тайёрлаш ва ташкил этиш босқичи. Бу босқичда 4 та вазифа бажарилади:

- 1.1. Эмпирик тадқиқот мақсадини аниқлаш ва белгилаш;
- 1.2. Эмпирик тадқиқот оясини ишлаб чиқиш;
- 1.3. Эмпирик тадқиқот жараёнини ташкил этиш;
- 1.4. Аналитик муолажа тайёрлаш.

2-Босқич: Асосий босқич: эмпирик тадқиқот ва эксперимент ўтказиш.

3-Босқич. Олинган эмпирик маълумотларни қайта ишлаш ва амалий тавсиялар ишлаб чиқиш. Бу босқичда 3 та вазифа бажарилади: 3.1 Олинган эмпирик тадқиқот натижаларини статистик қайта ишлаш; 3.2 Назарий жиҳатдан қайта ишлаш; 3.3 Олинган натижаларни амалиётда қўллаш; Ҳар қандай тадқиқот бирон-бир муаммони қўйилишидан бошланади. Бундай муаммо ташқаридан, буюртмачи томонидан берилиши ёки жамият шайида ўзининг илмий ечимини кутаётган муаммо бўлиши мумкин. Шулардан

келиб чиқиб, социологик тадқиқотларни ташкил қилишнинг асосий шакллари: давлат буюртмаси асосида, хўжалик шартномаси асосида, жамоатчилик ва аралаш тартибда бўлиши мумкин. 2. Социологик тадқиқот дастури ва унинг таркибий тузилиши. Эмпирик социологик тадқиқот объекти бўйича ўтказилган дастлабки таълиллар асосида мавжуд муаммони таълил қилиш дастури ишлаб чиқилади. Илмий дастур шар қандай амалий назарий социологик тадқиқотнинг дастлабки зарур шужжати шисобланади. Дастур социологик тадқиқот объекти бўйича ишчи фаразни текширишга қаратилган, шунингдек тадқиқот бўйича илмий фараз, бажариладиган асосий вазифалари ва социологик тадқиқот методологик асосининг баёнидан иборат. Дастур мазмуни хақида қисқача маълумот берилиши аннотация деб аталади.

Шар қандай эмпирик социологик тадқиқот дастурининг умумий талаблари мавжуд. Буларга, тадқиқотнинг асосий мақсад ва вазифаларини аниқлаш; ишчи фаразни ишлаб чиқиш; дастурни ишлаб чиқиш жараёнида компьютер техникасидан фойдаланиш кабилар киради. Социологик тадқиқот дастури ички тузилиши жишатидан қуйидаги қисмлардан иборат бўлади: **Назарий - методологик қисм.** 1.1 Социологик муаммони ишлаб чиқиш, тадқиқот мақсади ва вазифасини белгилаш; 1.2 Тадқиқот объекти ва предметини белгилаш; 1.3 Асосий тушунчаларни ишлаб чиқиш. 1.4 Тадқиқот предметини дастлабки тахминий таълили; 1.5 Ишчи фаразни ишлаб чиқиш; **Амалий социологик тадқиқотни иш жараёни қисми:** 2.1 Тадқиқотнинг умумий режаси; 2.2 Асосий амалий иш жараёнлари; 2.3 Танлов ишлари; 2.4 Дастлабки олинган социологик маълумотларни таълил қилиш усуллариининг таснифи. 2.5 Тадқиқот натижаларини умумлаштириш назарда тутилган йўналишлар. **3. ХУЛОСА ҚИСМИ.** 3.1 Тадқиқот натижаларининг мазмунан таснифи; 3.2 Буюртмачига тадқиқот натижаларини тақдим қилиш шакллари (асосий хулосалардан иборат шисобот, амалий тақлифлар, тавсиялар ва тадбирлардан иборат). Тадқиқот мақсади ва вазифаси. Дастурнинг ушбу қисмида социологик тадқиқот буюртмачи ва бажарувчилар ўртасидаги муносабат ўзаро келишиб олинади. Тадқиқот учун сарф қилинадиган харажатлар: молиявий мешнат ресурслари шисоблаб чиқилади.

Социологик тадқиқот мақсади турлича бўлиши мумкин. Масалан, муайян ишлаб чиқариш корхонасида мешнат унумдорлигини кўтариш муаммосини социологик тадқиқот қилиш зарур бўлса, бунда асосий мақсад мешнат унумдорлиги пастлигининг асосий сабабларини аниқлаш, мавжуд яширин иқтисодий имкониятларни қидириб топиш ва мавжуд шарт-шароитни ўзгартиришдан иборат. **ТАДҚИҚОТ ОБЪЕКТИ ВА ПРЕДМЕТИ.** Тадқиқот предмети мавжуд социологик муаммони асосий масалаларидан бири шисобланади. Бир хил муаммоли шолатда ягона эмпирик тадқиқот объекти бўйича тадқиқот предмети бўладиган бир неча йўналишлар бўлиши мумкин. Бошқача қилиб айтганда, тадқиқот предмети шаклланганда, мавжуд муаммони ечиш йўллари бўйича илмий фараз тузилади, шу билан бирга, социологик тадқиқот ўтказиш усуллари ва шаклларига таъриф берилади. Социологик тадқиқот объекти деганда, социологик йўналтирилган ижтимоий шодиса ва жараён ва тузилмалар

тушунилади. Шар қандай социологик тадқиқот объекти тизимли хусусиятига асосан вақт, маконий имконият ва миқдорий ўлчов чегарасига эга бўлади. Эмпирик социологик тадқиқот дастурининг назарий-услубий даражасида тадқиқот объектини танлаш мушм ашамиятга эга. Шал қилиниши зарур бўлган муаммо характери, унинг долзарблиги, тадқиқот мақсади ва вазифаси тадқиқот объектининг қандай бўлишлигини белгилайди. Агар тадқиқот объекти унчалик катта бўлмаса, социологик жишатдан уни тўлалигича қамраб олиш имконияти бўлса, бир бутун шолда тадқиқот объекти қилиб олиниши мумкин. Баъзан эса мураккаб социологик тадқиқот олиб бориш ёки тадқиқот объекти тўлалигича қамраб олиш имконияти бўлмайди. Шунинг учун бундай вазиятда тадқиқот объектини нисбатан аниқ чегараси белгилаб олиниши шарт.

ДАСТУРДА АНИҚ КЎРСАТИЛИШИ ЗАРУР. 1) Эмпирик тадқиқот объекти; 2) Социологик тадқиқот объектини тўлалигича қамрайдими ёки унинг айрим жишатларини танлаб оладими; 3) Танлов асосида олиб бориладиган социологик тадқиқот асоси (рўйхат тузиш, картотека, социологик харита кабилар).

СОЦИОЛОГИК ТАДҚИҚОТ ФАРАЗИ: Мавжуд муаммо бўйича илмий фараз ишлаб чиқиш эмпирик социологик тадқиқотни назарий жишатдан тайёрлашнинг якунловчи қисми шисобланади. Тадқиқот фарази-ўрганилаётган ижтимоий шодиса таркиби ва унинг таркибий қисмлари ўртасидаги ўзаро алоқадорлик характери тўлрасидаги илмий асосланган фараздан иборат бўлади. Илмий фараз тадқиқ этилаётган объект тўлрасидаги мавжуд маълумотларга асосланган шолда ишлаб чиқилади. Фараз, бу тадқиқот учун бошлангич нуқта бўлиб, кейинги олиб бориладиган амалий социологик тадқиқотларда илгари суриладиган фаразга болиқ бўлади. Шунитак қилиш лозимки, фаразни ишлаб чиқиш-эмпирик маълумотларни тўплаш ва тащлил қилишдаги мантиқий асосни ишлаб чиқиш демакдир. Агар тадқиқотчи томонидан илмий фараз ишлаб чиқилган бўлса, эмпирик маълумотлар ва тадқиқот натижалари шу ишчи фаразини тўлри эканлигини текширишга, уни тасдиқлашга ёки бекор қилишга хизмат қилади: Эмпирик тадқиқот фарази бўлмаса, унда социологик тадқиқотнинг илмий даражаси паст бўлади.

ЭМПИРИК ТАДҚИҚОТ УСУЛЛАРИ. Дастур таркибидаги услубий қисмини мушм жишати- эмпирик тадқиқот услубияти, техникаси жараёни ва усулларини асослашдан иборат. Социологик тадқиқот услубияти- хусусий социологик усуллар мажмуи бўлиб, ундан эмпирик материалларни тўплаш ва тизимлаштириш мақсадида фойдаланилади. Метод тушунчаси кенг маънода билимлар тизимини юзага келтириш ва асослаш учун воситачи демакдир. Социологияда усул сифатида умумсоциологик пиринциплар шам, ижтимоий воқеаликдаги жараёнлар ва ходисаларни билишдаги хусусий пиринциплар ва конкрет усуллар- математик-статистик усуллар, социологик ахборотни йишиш усуллари: кузатиш, сўроқлар, эксперимент ва бошқалар тушунилади. Социологик тадқиқот техникаси- махсус усулларнинг бирлигини англатиб у ёки бу усулдан унумли ва ўз

Ўрнида фойдаланишни ифода қилади. Социологик тадқиқот жараёни тадқиқотни ташкил этиш усули, воситаси, барча билиш ва ташкилий фаолиятнинг батартиб бориш жараёнини англатади. Амалий социологик тадқиқот олиб бориш жараёнида конкрет тадқиқот усуллариининг ашамияти катта. Улар ёрдамида дастлабки эмпирик маълумотлар йиғиб борилади. Қуйида шулар хусусида тўхталиб ўтамиз.

СОЦИОЛОГИК ТАДҚИҚОТЛАР КУЗАТИШ УСУЛИ

Социологик тадқиқотларда кузатиш-дастлабки эмпирик маълумотларни йиғиш усули бўлиб, муайян мақсадга қаратилган, олдиндан пухта ўйлаб, мунтазам олиб бориладиган, шиссий қабулга асосланган бўлади. Бу усулдан фойдаланишнинг ўзига хос афзаллиги шундаки, тадқиқотчи муайян даражада тадқиқот олиб бораётган объектидан мустақил бўлади ва унга бўйсунмайди. Кузатиш усулидан олинган илмий маълумотларда объектив холис ва шайъий бўлиши билан ўзининг илмий қимматига эгадир. Шу билан бирга, кузатиш усулидан олинган илмий маълумотларда субъектив жиҳатлар ҳам бўлиши мумкин. Чунки, социологик тадқиқот тадқиқотчининг ижтимоий воқеликка, жараёнига нисбатан қандай муносабатда бўлиши ва қай йўсинда тавсифлаши асосида боради. Кузатиш усулининг яна бир ўзига хос жиҳати; унинг муайян даражада чегараланганлиги бўлиб, кўпинча тадқиқ этилаётган воқеликни қайта кузатиш имконияти бўлмаслигидадир. Бу усулнинг яна бир заиф жиҳати шундан иборатки, кузатиш орқали тадқиқотчини қизиқтириш саволга кузатилувчининг фикр ва шукмини билиш жуда қийин. Барча ҳолларда кузатиш шозирча сўз билан ифодаланади. Аммо баъзи ҳулкий-эштиросли муносабатларни, шолатларни бир тарзда ёзиш ва сўз орқали ифодалаш қийин бўлади. Кузатиш жараёнининг характериға қараб уни қуйидаги типларға ажратиб кўрсатиш мумкин: назоратсиз, тўла қамровли ва қамрамайдиган, дала ва лабаратория шароитида мунтазам ва тасодифий кабилар. Социологик тадқиқотларда кузатиш усули ўрганилаётган объектға нисбатан четдан ёки ичкаридан қулланилиши мумкин. Тадқиқ этилаётган объект четдан кузатилганда тадқиқотчи объектға нисбатан мустақил бўлади ва унга бўйсунмайди. Ичкаридан кузатишда тадқиқотчи кузатаётган объектға рўй бераётган ижтимоий жараёнларда бевосита иштирок этади ва бўйсунди. Социологик тадқиқотларда фақатгина кузатиш усулидан фойдаланиш билан кифояланиб қолмаслик керак. Чунки, кузатиш усули орқали олинган натижалар ўрганилаётган объект тўрисида тўлиқ маълумот бера олмайди. Бу усулдан кўпгина социологик тадқиқотнинг дастлабки босқичларида, объект тўрисида дастлабки тасаввурға эға бўлиш учун ёки социологик тадқиқотларнинг бошқа усуллари ёрдамида олинган маълумотларни статистик ҳужжатларни қўшимча равишда текшириш мақсадида фойдаланилади.

Қисқача ҳулосалар

Амалий (эмпирик) социологик тадқиқотлар ўтказиш орқали талабалар, мутасадди мутахассислар шамда кенг жамоатчилик оммаси социологик ахборотлар тизимини яратишда катта имкониятларга эга бўладилар.

Социологик тадқиқотлар жамиятнинг турли соҳалари фаолиятини мўтадил ривожлантиришда катта аҳамиятга эгадир. Бозор муносабатларига ўтиш шароитида жамиятнинг турли соҳаларини бир бирига мувофиқлаштириш лозим бўлади. Бунини амалга оширишда социология фанининг имкониятларидан тўла фойдаланиш мақсадга мувофиқдир. Эмпирик тадқиқотлар тажрибасидан шарҳ хил соҳадаги ва касбдаги ходимлар шам ўз ишларида кенг фойдаланишлари мумкин.¹

Таянч иборалар:

Эмпирик, пилотанс, илмий матин, аналитик муолажа, аннотация, социал эксперимент, гипотеза, социометрик сўров, панель сўров.

Назорат ва муҳокама учун саволлар:

1. Эмпирик социологик тадқиқотнинг мақсадини айтиб беринг?
2. Эмпирик социологик тадқиқотнинг усулларини баён этиб беринг.
3. Социологик тадқиқот дастури тушунчасини изоҳланг.
4. Тадқиқот дастурининг таркибий тузилишини айтиб беринг?
5. Эмпирик тадқиқотнинг босқичларини изоҳлаб беринг.

АДАБИЁТЛАР:

1. И.Каримов. Адолатли жамият сари - Т.: 98.
2. И.Каримов. Баркамол авлод орзуси -Т.: 98.
3. Бекмуродов А. Социология асослари -Т.: -1994.
4. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. Т.:92.
5. Инсон тараққиёти тўғрисида шисобот - Т.: 1998

АДАБИЁТЛАР:

1. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. Т.: “Ўзбекистон”, 1992.
2. Ўзбекистон Республикасининг никош ва оила кодекси. Т.: “Ўзбекистон” 1998.
3. Ўзбекистон Республикасининг Таълим тўғрисидаги Қонуни. Т.: 1997.
4. Ўзбекистон Республикасининг Кадрлар тайёрлаш бўйича Миллий Дастури. Т.: 1997.
5. Ўзбекистон Республикасининг Меънат Кодекси. Т.: 1996.
6. Каримов И. А. Туркистон умумий уйимиз. Т.: “Ўзбекистон”, 1995.
7. Каримов И. А. Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида. Т.: “Ўзбекистон”, 1995.
8. Каримов И. А. Биздан озот ва обот Ватан қолсин. Т.: “Ўзбекистон”, 1994.
9. Каримов И. А. Баркамол авлод орзуси - Т.: 1998.
10. Каримов И. А. Ўзбекистон буюк келажак сари - Т.: 1998.
11. Каримов И. А. Адолатли жамият сари - Т.: 1998.
12. Каримов И. А. Асарлари асосида талаба-ўқувчиларни маънавий ашлоқий тарбиялашнинг асосий тамойиллари - Т.: 1997.
13. Каримов И. А. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, маънавият - Т.: “Ўзбекистон”, 1993.
14. Каримов И. А. Ватан саждагош каби муқаддасдир - Т.: “Ўзбекистон”, 1995.
15. Каримов И. А. Ўзбекистон XXI-аср бўлагида: ҳафсизликка ташдид, барқарорлик шартлари, тараққийт қафолатлари. Т.: 1998.
16. Каримов И. А. Бунёдкорлик йўлидан. Т.: 1996.
17. Каримов И. А. Ўзбекистон XXI- асрга интилоқда. Т.: 1998.
18. Каримов И. А. Тадбиркорлик - юксалиш гарови, Вазирлар Маҳкамасининг 1999, 27-июль Хисобот Мажлисидаги нутқи. Тош. оқшоми. 1999. №-87.
19. Абу Наср Форобий, Фозил одамлар шахри, Т.: 1993.
20. Алиқориев Н. Умумий социология. Т.: 1999.
21. Алиқориев Н. Социология ва таълим тараққиёти. Таълим муаммолари, илмий-услубий ютуқлар ва илор тажрибалар. Т.:2, 1998.

22. Алиқориев Н. Управление занятостью и трудовыми ресурсами в региональных системах. Т.: “Фан”, 1991.
23. Алиқориев Н. Моделирование социальных процессов. Т.: “Фан”, 1979.
24. Арэн Р. Этапы развития социологической мысли. М.: 1993.
25. Аитов Н.А. Социология труда. Алма-Ата, 1996.
26. Алексеев Н.И. Экономический эксперимент: социальные аспекты. М.: “Наука”, 1987.
27. Американская социологическая мысль. М., 1991.
28. Андреев Ю.М., Коржевская Н.М. и др. Социальное институты, содержание, функции, контроль. Свердловск, 1989.
29. Антонов А.И., Медков В.М. Социология семьи. М., 1996.
30. Афонин А.С. Трудовое поведение: социолого-экономический анализ. Киев, 1991.
31. Бекмуродов М. Социология асослари. Т., 1997.
32. Бегматов А. Социология асослари. Андижон, 1995.
33. Бўриева М. Оилада нечта фарзанд бўлгани маъкул? Т., “Адолат”, 1995.
34. Батўгин Г.С. Лекции по методологии социологических исследований: Учебник. М., 1995.
35. Волков Ю.Г., Мостовая И.В. Социология. Уч. Пособие. М. 1995.
36. Вебер М. Избранные произведения. М., 1990.
37. Волков Ю.Г. Личность и гуманизм. (Социологический аспект). М., 1995.
38. Данило Маркович. Социология труда. М., “Прогресс”, 1998.
39. Дворецкая Г.В., Махнаров В.П. Социология труда: Уч. пособие. М., 1998.
40. Дюркгейм Э. Метод социологии. Спб., 1898.
41. Дюркгейм Э. О развитии общественного труда. Метод социологии. М., 1990.
42. Дикарёва А.А., Мирская М.И. Социология труда. Уч. пособие. М., 1995.
43. Жабборов И.М. Ўзбек халқи этнографияси. Т., “Ўқитувчи”, 1994.
44. Зборовский Г.И. Социология образования. Екатеринбург, 1993.
45. Зборовский Г.И., Орлов Г.П. Введение в социологию. Екатеринбург, 1995.
46. Инсон тараққиёти тўрисида ҳисобот. Т., 1998.
47. Илшомов А. Ўзбекистон истиқболлари: концептуал модель тузиш тажрибаси. Ж. Халқ ва демократия. 1994, №7.
48. Капитонов Э.А. Социология XX-века. История и технология. Ростов на Дону, 1996.
49. Каримов С. “Ибн Халдун Шарҳ социологиясининг отаси”, Халқ сўзи, 1998, 5-февраль, №246.
50. Кўп хотинлилик айб-ми?, Оила ва жамият, 1998, №5.
51. Краткий очерк истории социологии. М., 1990.
52. Кон И.С. В поисках себя: Личность и её самосознание. М., 1984.
53. Лавриненко В.И., Нартов Н.А. Основы социологических знаний. Уч. пособие. М., 1995.
54. Мацковский М.С. Социология семьи. Проблемы территории, методология и методики. М., 1989.

55. Муллажонов М.М. Миллий педагогиканинг шаклланиши. Туркистон рўзномаси. 1999, 7-июль сони.
56. Радаев В.В., Шкаратан О.И. Социальная стратификация. М., 1995.
57. Радугин А.А., Радугин Н.А. Социология. Курс лекций. М., 1996.
58. Резник Ю.М. Социальное измерение жизненного мира. Введение в социологию жизни. М., 1995.
59. Сафо Очил. Мустақиллик маънавияти ва тарбия асослари. Т., “Ўқитувчи”, 1997.
60. Современная западная социология: классические традиции и поиски новой парадигмы. М., 1990.
61. Соколова Н.Г. Экономическая социология. М., 1994.
62. Социология. М., 1990.
63. Социология. Уч. пос. М., 1997.
64. Социология. Мақола. “Иқтисод ва шисобот”, 1996, №2.
65. Сорокин П. Границы и предмет социологии. В кн.: Новые идеи в социологии. “Образование” Спб., 1913.
66. Социальное развитие: Теория и практика. Сб.ст. Фролов С.М. ИСИ.
67. Социология организации. словарь-справочник. М., 1996.
68. Смирнова Н. Ишсизликнинг социал қиёфаси. Инсон ва демократия. 1993. №1
69. Убайдуллаева Р.Т., Щайдаров А. Социология тарихи. Т., 1993.
70. Умаров Б. Иқтисодий ислохот Ўзбекистон Ўртача аҳолисининг нигошида. Халқ ва демократия, 1992, №4.
71. Фролов А.Н. Социология. М., “Логос”, 1996.
72. Харчева В. Основы социологии. М., 1994.
73. Холбеков А., Идиоров У. Социология. Т., 1999.
74. Хошимов Т.Р. Социология. (Ўқув - услуб. қўлл.). Т., 1996.
75. Ческидов В.М., Щербакова Г.Л. Оиланинг социал -иқтисодий асослари. Т., “Ўзбекистон”, 1998.
76. Чориев А. Ижтимоий тарбия. “Мулоқот” жури. 1995, №1-2.
77. Эшокулов А. Тарбия: муаммо ва ечимлар. “Мулоқот” жур. 1993, №11
78. Юнусов К. Социология. Андижон. 1997.
79. Ўзбегим. “Ватан” серияси. Т., 1992.
80. Қодирова З. “Сўровларда ақс этган турмуш”, Халқ сўзи, 1998, 3-февраль №2-4.
81. Қодирова З., Каменев Е., Велюнская Е. Ишлови хотин- қизлар: меҳнат ва турмуш. “Инсон ва демократия”, 1993, №5.
82. /уломов С.С. Ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиёти. Т., “Меҳнат”, 1997.

МУНДАРИЖА

К и р и ш-----

1- МАВЗУ - Социологиянинг предмети, таркибий тузилиши ва ривожланиш қонуниятлари-----

2- МАВЗУ - Социология фанининг шаклланиши ва тараққиёт босқичлари-----

3- МАВЗУ - Социал муносабатлар социологияси -----

4- МАВЗУ - Таълим ва тарбия социологияси -----

5- МАВЗУ - Ижтимоий - этник муносабатлар -----

6- МАВЗУ - Никош ва оила социологияси -----

7- МАВЗУ - Жамият, шахс ва гуруҳлар социологияси -----

8- МАВЗУ - Меънат ва меънат жамоалари социологияси-----

9- МАВЗУ - Жамоатчилик фикри социологияси-----

10- МАВЗУ - Институтлар, ташкилотлар ва тизимлар социологияси -----

11- МАВЗУ - Ўзбекистоннинг ижтимоий тараққиёти -----

12- МАВЗУ - Эмпирик социологик тадқиқотлар-----

А д а б и ё т л а р-----